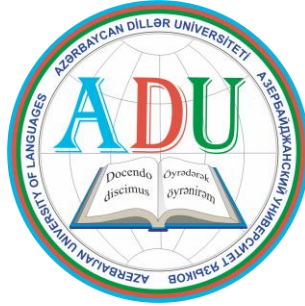

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

VIII CİLD, № 4, 2017

VOL VIII, № 4, 2017

TOM VIII, № 4, 2017

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

“Dil və ədəbiyyat” jurnalının redaksiya heyəti

1. Zərbəliyev Həbib (*Azərbaycan*) – baş redaktor
2. İbrahim Ülfət (*Azərbaycan*) – baş redaktorun müavini
3. Musayeva Sevinc (*Azərbaycan*) – məsul katib
4. Aslanova Xatirə (*Azərbaycan*) – korrektor
5. Abdullayev Sərxan (*Azərbaycan*)
6. Babayev Adil (*Azərbaycan*)
7. Cəfərova Leyla (*Azərbaycan*)
8. Həsənov Seyfəl (*Azərbaycan*)
9. Xəlilli Şahin (*Azərbaycan*)
10. İmanova Sevdə (*Azərbaycan*)
11. Qazıyeva Məsməxamım (*Azərbaycan*)
12. Qəribova Jalə (*Azərbaycan*)
13. Mahmudov Məsud (*Azərbaycan*)
14. Məmmədov Azad (*Azərbaycan*)
15. Sadıqova Gülnarə (*Azərbaycan*)
16. Vəliyeva Nigar (*Azərbaycan*)

Аминат Акбулатова
АУЯ

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НЕСТАНДАРТНОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *нестандартная лексика, сленг, арго, вульгаризмы, жаргоны, терминология, коллоквиализмы.*

Açar sözlər: *qeyri-standart leksika, slenq, arqo, vulqarizmlər, jarqon, terminologiya, kollokvializmlər.*

Key words: *non-standard vocabulary, slang, argot, vulgarisms, jargons, terminology, colloquialisms.*

1. Интерес к нелитературной лексике возник давно. Сам термин “сленг” впервые засвидетельствован в 1756 году, а в 1828 году появился и в первом стандартном словаре Н.Вебстера, изданном в Америке. Но в XX веке интерес к нелитературным образованиям особенно возрос, и не только со стороны лингвистов. Издавались словари сленга, журналы и газеты приводили список употребляемых нелитературных единиц, все больше и больше монографий и диссертаций посвящались этой проблеме.

По мнению А.И.Смирницкого, “контекстная, или тематическая, классификация слов тесно связана с определением и разграничением различных контингентов слов *соответственно* разным сферам применения языка: слов общелитературных, специально-книжных, диалектальных, поэтических, научных и технических вообще и специфических для отдельных конкретных отраслей науки и техники и т.п.” [6, 198].

Распределение словаря по сферам использования языка наталкивается на большие объективные трудности, так как практически невозможно установить точные грани между определенными сферами употребления. Слова переходят из одной сферы в другую и могут занимать более или менее неопределенное положение, но принципиальное различие слов, принадлежащих различным сферам, нам представляется необходимым.

В вопросах терминологии, используемой при описании нестандартной лексики, нет единодушия ни среди западных лингвистов, ни в русском языкознании. Термин “сленг”, так часто употребляемый в лингвистической литературе, используется многими в значении “жаргон” или “арго”. С понятием “арго” очень часто отождествляется термин “кент”, а значение термина

“арго” в свою очередь порой расширяется настолько, что покрывает и понятие “жаргон”. Такой подход к терминологии создает немалые проблемы в исследовании типов нестандартной лексики. В данной статье делается попытка провести демаркационную линию между сленгом, жаргоном и арго и некоторыми другими пластами нестандартной лексики и выявить функциональную нагрузку сниженных лексических единиц.

2. О понятии сленг в лингвистической литературе. Языковая сущность английского сленга представляет большой интерес как частный вопрос очень сложной проблемы взаимоотношений национального языка с социальными диалектами, профессиональными говорами и арго преступного мира, литературной разговорной речи определенной эпохи с ее антиподом – нелитературной речью устного национального стандарта с отклонениями от этого стандарта внутри устной речи. Помимо теоретического изучения, сленг (основной компонент нелитературной лексики и фразеологии), как нам представляется, должен получить права гражданства на практическое применение в преподавании живой разговорной речи. Знание сленга необходимо для успешного понимания современной литературы, живой речи на слух, для чтения газет и журналов, для переводческой деятельности и лингвистических исследований.

При определении значения сленга словари не столько помогают, сколько запутывают. Так, в Большом Оксфордском словаре приводятся следующие определения понятия “сленг”: 1) это особый словарь, употребляемый любой группой людей низкого происхождения; язык низменный и вульгарный (теперь слился с воровским жаргоном); 2) жаргон определенного класса или периода (в этом определении обращает на себя внимание тот факт, что сленг рассматривается уже не как язык “людей низкого происхождения”, а как жаргон любого класса); 3) разговорный язык, стоящий ниже обычного языка образованных людей и включающий в себя новые слова или обычные слова, употребляемые в специфических значениях. Краткий словарь Уэбстера также дает три дефиниции: 1) специальный лексикон преступников, бродяг, воров и т.п., известный под названием кент (*cant*); 2) особый лексикон людей, связанных одной и той же профессией, либо одинаковым образом жизни, обычно именуемый профессионализмами, арго или жаргоном (*shoptalk, argot, jargon*); 3) разговорный язык, обычно имеющий короткую жизнь, находящийся за пределами литературного стандарта.

Даже из дефиниций этих словарей видно, что под термином *сленг* обычно понимают совершенно различные явления, так как сленг обычно сводят 1) к низкому, вульгарному языку; 2) к различным жаргонам, как социально-профессиональным, так и секретным и полусекретным арго преступного мира и полусвета и, наконец, в последнюю очередь указывают на то, что это особый нелитературный разговорный язык со своеобразным вокабуляром. Отсюда вполне закономерно высказывание Чарльза Фриза о том, что термин *сленг* перетерпел столько интерпретаций, что уже невозможно определить, что такое сленг [10, 127]. Само собой разумеется, что смешение под одним термином разнородных явлений лексико-стилистичес-

кого и социолингвистического планов вызывает иногда взаимоисключающие взгляды на сленг и его “место под солнцем”. Существует даже мнение о бессодержательности термина “сленг”, впервые высказанное советским лингвистом И.Р.Гальпериным, который приходит к выводу, что сленг как языковое явление вряд ли существует [11, 105]. Такой взгляд представляется несколько нигилистическим, так как этим как бы зачеркивается огромная работа многих поколений ученых, изучавших сленг и никогда не ставивших под сомнение факт его существования, не говоря уже о пренебрежении к устойчивым традициям английской лексикографии. Да и сам термин *сленг* доказал свою жизнеспособность: он пережил все свои синонимы, а сам термин был заимствован другими языками, в том числе и русским. Так, Г.Л.Менкен приводит примеры употребления этого термина в немецком и французском языках [13, 557]. Литература о сленге огромна. Пожалуй, трудно найти английского или американского лингвиста, который не высказывался бы о сленге, однако многие из них, например, Джон Фармер, автор словаря “Сленг и аналогичные лексические средства в прошлом и настоящем” отказывается дать сленгу какое-либо точное определение, которое охватывало бы всю ту область лексики, которую при этом надо иметь в виду [8, 7]. Некоторые исследователи предлагают относить к сленгу всю ту общую лексику, которая не относится к “королевскому языку”. Интересная, с научной точки зрения, трактовка сленга обнаруживается в предисловии Стюарта Б.Флекснера к его “Словарю американского сленга”. По его мнению, американский сленг (термин, который положен в основу названия настоящего словаря) представляет собой те слова и выражения, которые используются сравнительно большей частью широких слоев американского народа, или которые понятны ему, но, по мнению большинства, не подходят для “хорошего, официального употребления их в речи” [9, 11]. Он считает, что на границе между сленгом и не сленгом стоят так называемые коллоквиализмы, то есть сугубо разговорные словечки. Например, такие слова и обороты, как *to kick him out* ‘выгнать его’, *nit picking* ‘мелочные придирки’, *rough neck* ‘хулиган’, *skedaddle* ‘улепетывание’ и многие другие фигурируют в словарях с пометой *colloquial* или *informal*.

Рассмотрим вопрос о том, в какой степени английский сленг отличается от коллоквиализмов. С.Б.Флекснер полагает, что это различие следует искать в частоте употребления соответствующих единиц и в степени их понятности. Действительно, в период возникновения и перехода в более широкую сферу использования сленгизмы не обладают достаточной понятностью, что вызывает большие трудности при их переводе.

Другой отличительной чертой сленга является сфера его употребления. Коллоквиализмы имеют, несомненно, более широкую сферу распространения, чем сленг, особенно малоизвестный.

И наконец, нельзя не отметить разницу в эмоциональной окраске сленга и коллоквиализмов. Для сленга характерна более яркая эмоциональная окраска [12, 563].

В российской лингвистике толкование терминов *сленг*, *жаргон* и *арго* еще более неоднозначно. И.В.Арнольд указывает, что сленгом называют сугубо разговорные слова и выражения с грубоватой или шуточно-эмоциональной окраской, непригодные для литературной речи [1, 228]. И.Р.Гальперин, справедливо критикуя неправомочность объединения под термином “сленг” разнородных явлений, предлагает понимать под сленгом тот слой лексики и фразеологии, который появляется в сфере живой разговорной речи в качестве разговорных неологизмов, легко переходящих в слой общеупотребительной литературной разговорной лексики [11, 104-116]. Более развернутые определения сленга даются в статьях И.Б.Соловьевой и М.М.Маковского [5, 7]. И.Б.Соловьева считает, что до сих пор нет четкого определения понятия сленг и дает свою трактовку этого термина. По ее определению, сленг – это наиболее подвижный слой разговорной речи английского языка, включающий в себя слова и выражения, либо заимствованные из других лексических групп английского языка или из других языков, либо созданные по словообразовательным моделям, существующим в английском языке, и используемые в более конкретных значениях благодаря приобретаемой ими эмоциональной окраске. М.М.Маковский выдвинул два важных положения, которые не обсуждались лингвистами: а) сленг существовал еще до образования литературного языка и развивался по своим законам независимо от него; б) история сленга неразрывно связана с эволюцией и становлением так называемой разговорной нормы английского языка. Он предлагает следующее определение: сленг – это особый, исторически сложившийся и в большей или меньшей степени общий всем социальным слоям говорящих вариант языковых норм, бытующих в основном в сфере устной речи и генетически и функционально отличный от жаргонных и профессиональных элементов языка [5, 4]. В.Г.Вилюман, специально занимаясь проблемой сленга, предлагает различать два его вида: а) *общий* сленг, т.е. находящиеся за пределами литературного языка, общепонятные и широко распространенные в разговорной речи образные слова и словосочетания эмоционально-оценочной окраски, претендующие на новизну и оригинальность и в этих качествах выступающие синонимами слов и словосочетаний литературного языка; б) *специальный* сленг, т.е. слова и словосочетания того или иного профессионального, либо классового жаргона [3, 37]. Деление сленга на общий и специальный заслуживает внимания, если под термин специальный сленг подводить жаргон и кент. Таким образом, общий сленг (ОС) имеет ряд отличительных черт: а) ОС широко распространен и понятен всем слоям общества; б) ОС имеет ярко выраженный эмоционально-оценочный характер с преобладанием экспрессивной функции над номинативной (коннотации над денотацией). Например, слово *funny* в “The Catcher in the Rye” имеет около десяти коннотативных значений; в) ОС относительно устойчив для определенного периода, хотя сленгизмы и переходят легко в коллоквиализмы, а также вообще исчезают из употребления; г) ОС не однороден по своему генетическому составу, будучи образован из различных источников (жаргоны, кент, профессионализмы, варваризмы и т.д.); д) ОС неоднороден по

степени приближения к фамильярно-разговорной речи, хотя в целом он противостоит ей как компонент просторечия; е) ОС иногда имеет фонетические, морфологические и синтаксические особенности (например, фонетические отклонения – отпадение конечного *g*: *callin'*, *comin'*, *hurtin'*; стяжение безударного *them*: *cut'em*, *for'em*, *got'em*; ж) ОС отличен генетически и функционально от специального сленга (кента, жаргонов, близких к кенту речевых образований).

Итак, общий сленг – это относительно устойчивая для определенного периода, широко распространенная и общепонятная социальная речевая микросистема в просторечии, весьма неоднородная по своему генетическому составу и степени приближения к фамильярно-разговорной речи, с ярко выраженной эмоционально-экспрессивной коннотацией вокабуляра.

В отличие от общего сленга, который не закреплен за определенной группой людей, специальный сленг – это сленг, которым пользуются люди, связанные одной профессией или общностью интересов. Так, существует сленг студенческий, спортивный, военный, сленг моряков, тинейджеров, хакеров и т.п. К разряду специального сленга многие лингвисты как раз и относят арготизмы, жаргонизмы, профессионализмы и т.п. Однако некоторые исследователи при более детальной классификации лексических единиц выделяют их в отдельные лексические пласты. Ниже мы попытаемся рассмотреть некоторые из них в отдельности.

3. Арго (кент) и его место в сфере нестандартной лексики. Как отмечалось выше, специальный сленг как социальная речевая микросистема весьма неоднороден по своему генетическому составу и структуре. В традиционном понимании под этот термин подводят: секретные языки преступного мира, жаргоны и иногда различные профессиональные лексические системы, которые ранее обозначались термином “профессиональные говоры”. В английской лексикографии секретные языки называют *кент*, в немецкой *Rotvelsch*, во французской *арго*, в испанской *jerga*, в русской *блатная музыка*. В российской лингвистике термину *кент* соответствует общепринятый термин *арго*. В.М.Жирмунский определяет арго как своего рода пароль, по которому узнают друг друга деклассированные элементы, и мощное средство профессиональной организации в условиях острой социальной борьбы [4, 365]. Поэтому арго – это конспиративный, засекреченный язык. Таким образом, основная функция арго – это функция конспиративной коммуникации. Если этимология сленга до сих пор точно не выявлена, то этимология кента ясно указана в словаре Вебстера: *Cant* [ONorm.Fr., singing < L.Cantus, pp. of canere, to sing] 1. whining, singsong speech, especially as used by beggars. 2. the secret slang of beggars, thieves, etc.; argot. 3. the special words and phrases used by those in a certain occupation; jargon. 4. insincere, trite talk, especially when pious or moral. Первое и четвертое определения (аффектированная, подвывающая манера говорить или ханжеская) не являются лингвистическими понятиями, а второе и третье определения можно перевести следующим образом: 2) секретный жаргон нищих и воров. 3) социально-профессиональный жаргон. Трактовка Э.Партриджа, считающего, что кент – это техничес-

кий термин, который обозначает вокабуляр, специфический для самого низшего слоя общества (преступников, бродяг и нищих, проституток и жиголо и т.п.), наиболее соответствует нашему пониманию кента [15, 15]. Однако, Херцлер отмечает, что термин *кент* трактуется двояко. В одном смысле он понимается как показной, лицемерный, религиозный или официальный язык, используемый с целью приобрести хорошую репутацию. Другое же значение этого термина относится к области социальной лингвистики, где этим словом обозначают более или менее варварский секретный язык, используемый преступным миром и представителями низших слоев общества. Э.Партридж пишет в связи с этим, что кент является в значительной степени секретным языком, т.е. он имеет определенное количество слов для своего собственного внутреннего использования, но по своей общей структуре и каждодневному вокабуляру он является смесью сленга и низких коллоквиализмов [16, 7]. Отсюда и следует одна из причин, вызывающая трудности в разграничении кента и сленга. Это, пожалуй, справедливо в отношении некоторых кентизмов, но, на наш взгляд, все же можно провести демаркационную линию между кентом и общим сленгом. На возможность подобного разграничения указывает Д.Фармер, автор наиболее обширного словаря сленга. По его мнению, во-первых, сленг – явление всеобщее, тогда как кент ограничен в использовании его определенными классами общества – ворами, бродягами и подобными им отбросами общества. Кроме того, сленг гордится кажущейся важностью, наличие которой отрицается в кенте, хотя кент очень часто оказывается более прочным, сохраняя одни и те же значения слов и передавая их из поколения в поколение [8, 8].

Бывает, что кентизмы теряют свой секретный характер и становятся общеизвестными литературными словами. Интересно отметить, что такие слова как *incongruous*, *insipid*, *intriguing*, *equip*, *hush*, в начале XVIII века принадлежали кенту. Прежде чем вышеуказанные кентизмы стали общеизвестными литературными словами, потеряв свой секретный характер, по видимому, в какое-то время входили в общий сленг. В.А.Хомяков верно отмечает, что иногда бывший кентизм, став сленгизмом, получает новое значение [7, 15]. Например, два первоначальных значения у идиомы *booby hatch* ‘тюремная карета; тюрьма’ давно вышли из употребления, но в своем другом значении – ‘сумасшедший дом’ этот сленгизм известен в США. Это еще раз подтверждает недолговечность некоторых сленгов. Таким образом, основная функция кента – функция конспиративной коммуникации – главное отличие кента от сленга. По мнению И.В.Арнольд, сленг четко мотивирован, ср.: *cradle-snatcher* ‘an old man who marries or courts a much younger woman’; *belly-robber* ‘the head of a military canteen’; *window-shopping* ‘feasting one’s eyes on the goods displayed in the shops, without buying anything’, в то время как арготизмы вовсе не показывают никакой мотивации, ср.: *rap* ‘a criminal charge; the blame for sth’; *shiv* ‘knife’; *the book* ‘a life sentence’ [1, 230]. Поэтому, если какой-либо арготизм переходит в разряд сленга, то очень трудно догадаться о его значении, не зная точного перевода этого слова или выражения.

Кент (арго) иногда называют “воровским сленгом”. Конечно, преступный мир использует огромное количество сленгизмов и сленговых выражений, слов, относящихся к стандартному вокабуляру или входящих в разряд региональных диалектов, однако, когда преступный мир стремится общаться непонятным для окружающих образом, использует лексику, которая уже не может быть названа сленгом, ибо эта лексика является уже своего рода секретным языком, понятным лишь узкому кругу людей.

4. Жаргоны и их основные функции. Многие словари не разграничивают термины арго и жаргон и употребляют их как синонимы. Обратимся к словарям и справочникам. О.С.Ахманова приводит следующие аналоги термина *жаргон* в других языках: в английском – *jargon, lingo, cant*; во французском – *jargon*; в немецком – *Rotwelsch*; в испанском – *jerga* и дает такое его определение: “язык, состоящий из более или менее произвольно выбираемых элементов одного или нескольких естественных языков и применяемый (обычно в устном общении) отдельной социальной группой с целью языкового обособления, отделения от остальной части данной языковой общности, иногда в “криптолалических целях” (т.е. тайных, секретных – А.А.). В отличие от арго этот термин имеет пейоративное значение (т.е. уничижительное, неодобрительное – А.А.). *Жаргон буржуазный. Жаргон военный. Жаргон воровской. Жаргон дворянский. Жаргон канцелярский. Жаргон морской. Жаргон спортивный. Жаргон фатовской*” [2, 148]). Это определение вполне соответствовало бы нашему представлению о жаргоне, если бы не упоминание о “криптолалических целях”, так как именно они и дают нам основание относить те или иные слова и выражения к арготизмам. В Oxford Advanced Learner’s Dictionary (2005) дается следующая дефиниция: жаргон – это слова и выражения, которые используются определенной профессией или группой людей и которые трудно понять остальным людям: *medical / legal / computer jargon*, причем эта дефиниция сопровождается пометой *often disapproving* (часто неодобрительно). В словаре Уэбстера дается следующее определение: *jargon* [OFr, a chattering] 1) бессвязная, невнятная речь; тарбарщина (*incoherent speech; gibberish*); 2) язык или диалект, непонятный, чуждый человеку; 3) смешанный или гибридный язык или диалект, подобный *pidgin English*; 4) специализированные слова и идиомы тех, кто связан одной работой или образом жизни, например, журналистов, гангстеров и т.д. В.А.Хомяков прав, когда считает, что этимология термина, по-видимому, повлияла на его применение в американской лингвистике [7, 8]. Этим и объясняется 1-е и 3-е значения термина “жаргон”.

Рассматривая проблему жаргонов, нельзя не затронуть вопрос об их основных функциях. Говоря о функциях жаргонов, мы прежде всего имеем в виду их функции в процессе коммуникации, что и является основой для существования жаргонов. Важно отметить, что говоря о коммуникации, мы имеем в виду не только коммуникацию устную, но также и письменную, которая в настоящее время получила достаточно широкое распространение на различных чатах и форумах в Интернете. Рассмотрим эти функции подробнее.

Мы уже рассмотрели жаргоны как целое, состоящее из лексических единиц, существующих и используемых в рамках одного социального класса. Лексическим единицам любого уровня, как правило, присуще понятие лексического значения. Однако было давно замечено, что наряду с лексическим значением, единицам часто свойственно наличие эмоциональной и экспрессивной окраски. Наличие такого рода эмоциональной и экспрессивной окраски считается одним из непосредственных атрибутов жаргонных лексических единиц. Отсюда очень часто делается вывод, что жаргонами в целом руководит это стремление к эмоциональности и экспрессивности, т.е. в этом состоит их основная функция в процессе коммуникации. Пожалуй, можно согласиться со стремлением жаргонов к экспрессивности, так как понятие ее достаточно широкое, однако далеко не всегда представляется возможным отметить в жаргонизмах наличие эмоционального фактора. Но даже тенденция к экспрессивности не всегда является функцией жаргонов. Принимая во внимание рамки, в которых существуют те или иные жаргонные единицы, можно сделать достаточно обоснованный вывод о том, что представители жаргонного сообщества гордятся этими своими социальными границами, своей принадлежностью к данному социальному классу. В этой связи носителям принципиально важно показать свою принадлежность к данному социальному классу. Здесь отмечается еще одна немаловажная функция жаргонов, состоящая в демонстрации своей социальной отнесенности к какой-либо группе людей, которые в свою очередь объединены на основе либо одной профессии, либо общего рода деятельности. К другим функциям жаргонов можно отнести также стремление носителей: а) показать оригинальность, нестандартность лексики той группы людей, к которой он принадлежит; б) к краткости в самовыражении при общении внутри своей группы; в) к обогащению языка своей социальной группы; г) к облегчению социального взаимодействия среди членов одной группы и проявлению отношения дружелюбности и близости по отношению к другому члену того же социального класса.

Итак, определив основные функции жаргонов в процессе коммуникации, можно отметить, что такого рода функции говорят о своего рода потребности любого социального класса устанавливать языковые рамки своего общения. Теперь мы подходим к вопросу выделения типов жаргонов.

Жаргон как особая лексическая система очень специфичен. Можно, конечно, провести параллель и сказать, что жаргон близок к понятию *арго* и тогда единственный отличительный признак между ними станет очевиден – криптивная функция последнего. Однако у жаргонов есть еще одна особенность: если говоря об *арго*, мы имеем в виду, как правило, деклассированные элементы, т.е. представителей преступного мира, бомжей, нищих, бродяг и т.п., то в жаргонах социальные границы варьируют чрезвычайно и зависят от рода деятельности людей, что уже кажется понятием более широким, нежели “деклассированность”. Таким образом, отметив широту сферы употребления жаргонов, представляется возможным определить основные типы жаргонов, причем рассматривая типы, следует сразу показать разницу

между *типами* и *видами* жаргонов. Видом жаргона в нашем понимании является любой конкретный жаргон, единственным отличительным признаком которого является та конкретная деятельность или профессия, которая и объединяет членов данной группы в единый коллектив. Таким образом, видами жаргона являются, например, жаргон студентов вообще, жаргон студентов определенного колледжа или университета, жаргон военных летчиков, жаргон пользователей Интернет-чатов, жаргон менеджмента, жаргон джазовых музыкантов, жаргон любителей джаза, жаргон работников телевидения и т.д. Однако под типами жаргонов понимается нечто другое. Если мы разобьем перечисленные выше примеры видов жаргонов на две группы, то в одну попадут студенческий жаргон, жаргон пользователей Интернет-чатов и жаргон любителей джаза, а во вторую – жаргон военных летчиков, жаргон менеджмента, жаргон джазовых музыкантов и жаргон работников телевидения, т.е. первая группа представляет собой *групповые*, или *корпоративные* жаргоны, а вторая – *профессиональные*.

В.А.Хомяков именно так и делит жаргоны – на профессиональные и корпоративные. В профессиональной лексической системе, как она понимается в данной работе, нет ни специального кодирования, ни засекреченной лексики и фразеологии. Это – вся техническая и профессионально-общественная терминология, специфическая для определенной сферы трудовой деятельности человека. К сфере профессиональной лексики относится также искусственно созданная научная и техническая терминология, фиксируемая в специальных словарях научных и технических терминов. Профессиональные жаргонизмы могут сделать речь непонятной для человека со стороны, но они иногда могут стать стандартными языковыми единицами. Например, существительное *sweater* первоначально означало “потник для лошадей” (1828 г.) и входило в профессиональный жаргон, затем в общем сленге оно получило значение “фуфайка для спортсменов” (1856 г.), а затем уже приобрело свое современное значение *a knitted jacket, jumper or blouse* и проникло в фамильярно-разговорную речь. В 20-х годах прошлого века возник новый сленгизм *a sweater girl* ‘a girl, a woman with a well developed bust’, вероятно потому, что обтягивающий свитер выгодно подчеркивает округлости женских форм.

Групповые, или корпоративные жаргоны существуют в группах людей, тесно связанных между собой, например, обучением в институте или школе, службой в армии, занятиями спортом, музыкой, туризмом, коллекционированием и т.д. В корпоративных жаргонах обычно отсутствует специальная, искусственно созданная терминология, подобная терминологии профессиональных лексических систем, но это не значит, что в корпоративных жаргонах нет элементов профессионализма. И здесь каждый профессионализм-термин имеет целый ряд образных, обычно с прозрачной этимологией, синонимов, которые выступают как жаргонизмы, ничем в этом не отличаясь от профессиональных жаргонизмов. Итак, в английском просторечии выделяются две группы социальных жаргонов: профессиональные жаргоны и корпоративные, или групповые жаргоны. В некоторых случаях, однако,

трудно определить тип жаргона. Если, например, жаргоны студентов, школьников, участников войны можно, без сомнения, отнести к корпоративным, то военный жаргон для военнослужащих-профессионалов скорее всего жаргон профессиональный. В то же время в устах людей, не связанных с армией профессионально, эти же жаргонизмы выступают как элементы корпоративного жаргона, подчеркивая факт временного пребывания этих людей на военной службе. Такие жаргонизмы, естественно не входят в обычный словарь участников войны и употребляются только в особых случаях, например, при воспоминаниях, встречах однополчан и т.д. К корпоративному жаргону принадлежал жаргон военнопленных, в интерпретации Э.Партриджа – *Prisoner of War Slang*. Интерес представляют испорченные немецкие фразы, специально трансформированные в английские, например: *big eats* (нем. *wie gehts?*) ‘how are you?’; *fish-paste* (нем. *wie spat ist es?*) ‘what time is it?’; *nix fish tins* (нем. *nicht verstehen*) ‘I don’t understand’.

Итак, под термин жаргон, выступающий как родовое понятие, подвоятся два видовых термина: профессиональные жаргоны и корпоративные. Наверное, нецелесообразно представлять эти типы жаргонов отдельными пластами нестандартной лексики английского языка, так как размытость границ самого нестандартного вокабуляра создает помехи для определения термина “жаргон”, не говоря уже о выделении более мелких пластов лексики, хотя, с другой стороны, разделение жаргонов на профессиональные и корпоративные не представляется особо сложным и основывается на простом факте наличия или отсутствия у социальной группы общей профессии.

5. Коллоквиализмы. Изучая нестандартную лексику английского языка, нельзя обойти вниманием и такой обширный лексический пласт, как коллоквиализмы.

Термин “коллоквиализм” использовался еще С.Джонсоном, великим английским лексикографом. Только он выступал против всяких коллоквиализмов и считал, что они только засоряют английский язык. Но к концу XIX в. неограмматисты принялись за изучение и описание слов и выражений, употребляемых в разговорной речи. Термин *colloquial*, как известно, употребляется в двух основных значениях. Во-первых, он означает *spoken* ‘разговорный’ в самом широком понимании этого слова. Если при определении термина “сленг” мнения лингвистов расходятся, то вышеупомянутое определение коллоквиализмов засвидетельствовано с 1751 года во всех авторитетных словарях. Во-вторых, термин *colloquial* используется в более узком значении – *informal* ‘неформальный’. Э.Партридж использует термин “*colloquial*” только в отношении той лексики, которая является менее respectable, чем стандартная, но более respectable, чем сленг. Подобное понимание термина характерно для современной американской лексикографии. В сокращенном словаре Уэбстера указывается: *colloquial* 1. Having to do with conversation; 2. belonging to the words, phrases and idioms characteristic of conversation and informal writing. Как видно из этого примера, термин *colloquial-informal* в качестве стилистико-функциональной пометы соответствует русскому термину фамильярно-разговорный и определяет в

словарях статус слова, словосочетания и выражения. И.В.Арнольд, например, делит коллоквиализмы на 1) литературные коллоквиализмы, которыми пользуются образованные люди в кругу близких людей и в письмах к близким друзьям (по мнению автора, использование литературных коллоквиализмов присуще взрослому поколению), 2) фамильярные коллоквиализмы, используемые молодым поколением писателей. Таким образом, использование литературных и фамильярных коллоквиализмов сводится к вопросу поколений, но подчеркивается, что фамильярные коллоквиализмы характеризуются большей эмоциональностью и большей свободой. Далее И.В.Арнольд выделяет так называемые “низкие коллоквиализмы” (*low colloquial*), используемые неграмотной частью населения. В то же время она отмечает, что очень трудно найти грань между низкими коллоквиализмами и диалектами, потому что в реальном общении те и другие используются параллельно. По И.Носеку, “*Colloquial speech, which is a current spoken form of a national language comprehensible to all classes of a national community is very hard to define. It cannot be equated for instance with spoken language because there are many spoken stylistic structures that are not colloquial, such as official speeches, sermons etc. Thus the criterion of spoken character wouldn't do in the delimitation of colloquial language*” [14, 67]. Он предлагает исходить при определении термина из экстралингвистической реальности, считая, что *colloquial speech* передает факты каждодневной жизни и отражает в первую очередь нетехнические, ненаучные, несложные, неофициальные и личные ситуации. Если трактовка И.В.Арнольд является несколько расплывчатой, то И.Носек прав, считая, что подведение под термин *colloquial* только *spoken speech (language)* не может служить дифференциальным признаком. Усилия лингвистов более четко определить этот термин успехом не увенчались, и проблема остается нерешенной. Среди словарных единиц с пометой *colloquial* или *informal*, можно обнаружить: а) идиоматические выражения, например, *It's about time!* ‘It's almost too late’; *to let off steam (blow off steam)* ‘to release excess energy or anger’; б) субстантивированные прилагательные, например, *daily* ‘a woman who comes daily to help with the household chores’, *rejects* ‘backward children found unfit for normal school’, *woollies* ‘woollen clothes’; в) конвертированные в существительные фразовые глаголы: *carry-on* ‘way of behaving’, *let-down* ‘an unexpected disappointment’, *make-up* ‘cosmetics’; г) сложные слова, образованные путем обратного словообразования (*back-formation*): *to baby-sit* от *baby-sitter*; д) различные интенсификаторы, например, *absolutely*, *awfully*, *dead*, *fabulous*, *terrific*. С одним только прилагательным *dead* можно привести целый ряд выражений, где оно выполняет интенсифицирующую роль: *dead sure*, *dead easy*, *dead right*, *dead slow*, *dead straight* и т.д.

Таким образом, термин *colloquial* может иметь значения *spoken* и *informal*, что соответствует русскому термину фамильярно-разговорный. Как функционально-стилистическая помета *colloquial* определяет в словарях статус слова, словосочетания и выражения. В лексикологии за ними закреп-

лен термин “коллоквиализмы”. Коллоквиализмы легко проникают в литературно-разговорную речь.

6. Вульгаризмы. Нет единого мнения и при определении термина “вульгаризм”. О.С.Ахманова определяет вульгаризм как слово или выражение, свойственное фамильярной или грубой речи. Аналогичное определение дает и словарь Уэбстера. Таким образом, вульгаризмы – это нецензурные слова и выражения (так называемые *four-letter words*), а также бранные слова и очень грубые проклятия, вызывающие протест у слушателей и недопустимые в приличном разговоре, в присутствии женщин и детей. Так, например, когда герой романа “The Catcher in the Rye” говорит своей девушке *You give me a royal pain in the ass, if you want to know the truth*, та начинает плакать от обиды. Интересно отметить, что сленг, в отличие от вульгаризмов, никогда не вызывает протеста у слушателей

Хотя в разговорной речи вульгаризмы недопустимы, американская художественная литература изобилует ими, включая упомянутые выше *four-letter words* со всеми деривативами, которые чаще всего употребляются в качестве слов-интенсификаторов. Э.Партридж в Большом словаре сленга отмечает, что слово-табу *fuck* стало *actually standard*, а А.В.Гальперин считает, что все *four-letter words* англо-саксонского происхождения и в средние века были вполне допустимы в разговорной речи. Нельзя не отметить, что некоторые слова переходят в разряд табу в процессе их употребления как вполне приличных слов. Например, слово *fart* во времена Чосера было вполне приличным словом и никого не шокировало. Однако со временем оно стало нецензурным.

Таким образом, вся нестандартная лексика в английском языке включает в себя такие пласты, как сленг, жаргоны, арго, коллоквиализмы и вульгаризмы. Границы между ними часто довольно сложно определить в силу того, что существует множество переходных случаев, статус которых неоднозначно оценивается лексикографами. Кроме того, многие слова и выражения из разряда нестандартной лексики нередко вовсе выходят из употребления.

Использованная литература

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 1973.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Вилломан В.Г. О способах образования слов сленга в современном английском языке // Ученые Записки. ЛГПИ им. А.И.Герцена. Т.3, 1958.
4. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. Л., 1976.
5. Маковский М.М. Языковая сущность современного английского сленга // Иностранные языки в школе. № 4, 1962.
6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956.
7. Хомяков В. Три лекции о сленге. Вологда, 1970.
8. Farmer John S. Slang and Its Analogues, Past and Present. A Dictionary, Historical and Comparative, of the Heterodox Speech of All Classes of Society for More Than Three Hundred Years. New York, 1965.

9. Flexner Stuart B. and Wentworth H. Dictionary of American Slang. New York, 1967.
10. Fries Charles. Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor, 1947.
11. Galperin I.R. Stylistics. Moscow, 1992.
12. Mencken H.L. The American Language, New York: Alfred A. Knopf, 1955.
13. Mencken H.L. The American Language. New York, 1986.
14. Nosec J. Semantic Features of Modern Colloquial English // Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik, 1963. Jg 11, H.1, С.5–28.
15. Partridge Eric. A Charm of Words. New York, 1961.
16. Partridge Eric. The World of Words. New York, 1975.

Xülasə

Aminat Akbulatova

İngilis dilində qeyri-standart leksikanın diferensiasiyası

Qeyri-standart dil uzun zamandır ki, ingilis dilinin həm Britaniya, həm də Amerika variantının ayrılmaz parçası olmuşdur. Bu məqalədə ingilis dilində mövcud olan arqo, jarqon, vulqarizm, kollokvializm və slenq kimi qeyri-formal söz qruplarının analizinə cəhd edilir.

Summary

Aminat Akbulatova

Differentiation of Non-standard Vocabulary in the English Language

Non-standard language has long been an integral part of both British and American English. This paper is an attempt to analyze and differentiate between different groups of informal words and phrases, such as argot (or cant), jargons, vulgarisms, colloquialisms, and slang itself.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. M.Vəliyeva, fil.f.d. S.Həsənova.

Айтен Рзаева
АУЯ

ПОЛИТИЧЕСКИЙ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДИСКУРСЫ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Ключевые слова: *политический дискурс, различия, сходства, характерные черты, художественный дискурс.*

Açar sözlər: *bədii diskurs, fərqli cəhətlər, oxşar cəhətlər, özəl xüsusiyyətlər, siyasi diskurs.*

Key words: *artistic discourse, characteristic features, differences, similarities, political discourse.*

Политический дискурс – это сфера изучения, которая привлекла ученых лингвистов, занимающихся политической наукой, своей многогранностью [8, 200]. Главной чертой политического дискурса является его пересечение с большим количеством других типов институционального дискурса. Он перекрещивается с художественным, педагогическим, юридическим, религиозным и другими дискурсами.

Художественный дискурс является отпечатком культуры определенно народа в определенном этапе в истории общества. основополагающим для любого исследования художественного дискурса считается его отличие от других типов дискурса.

М.Т.Гаибова отмечает о важности лингвистического исследования художественного дискурса [1, 3], который воспитывает чувства, доставляет эстетическое удовольствие и развивает мышление. При этом первоочередным и особенно важным является определение единицы структуры художественного текста.

Как утверждает Т.А. ван Дейк, неверно было бы рассматривать художественное произведение только как совокупность определенных дискурсов, уникальность и своеобразие которых обоснованы исключительно их лингвистическими признаками [10, 247]. Художественный дискурс (особенно произведения современной литературы) по своим признакам (грамматическим и семантическим) несущественно отличен, а иногда и вовсе никак не отличается от других типов дискурсов. Именно поэтому при определении понятия художественного дискурса, по мнению исследователя, важнейшую роль играют не эти признаки, а непосредственно его прагматические функции [9, 151]. Он рассматривает художественный дискурс как коммуникативный акт, основной целью и характеристикой которого является попытка автора воздействовать посредством своего произведения на духовное, внутреннее пространство адресата, на систему его знаний, ценностей, желаний, его взгляды на жизнь, личностные ориентиры для воздействия на него, с целью привнести в него некоторые изменения.

Исходя из этого, можно провести некоторые параллели между целями, преследуемыми художественным дискурсом и дискурсом политическим, но его главное отличие является уникальность специфики и параметров организации текста, значительно отличающих художественный дискурс от остальных типов дискурса, в частности политического.

Основная разница между художественным и политическим дискурсами заключается в полиморфности первого, как отмечалось выше, т.е. художественное произведение может включать в себя любые типы дискурса. Более того, исходя из факта, что несколько дискурсов включены в художественный, для сообщения, заключаемого в них, теряет смысл категория правды и лжи относительно объективной реальности.

Автор же политического дискурса несёт ответственность за соответствие своих утверждений истине. Если он искажает в дискурсе декларируемые им факты, используемые им источники информации, это является ложью. В то время как автор художественного дискурса этой ответственности не несёт, более того, любое искажение им источников информации, на которые он ссылается, любые манипуляции с историческими реалиями и другими имевшими место быть событиями, не являются ложными в прямом понимании этого слова – они служат специфичным целям художественного дискурса.

Самая существенная отличительная особенность между политическим и художественным типами дискурса заключается в их функциях. Известно, что основная функция художественного дискурса – эстетическая, главная же функция политического дискурса заключается в “борьбе за власть” [5, 40-41], которая исходит из его основной цели, в ее овладении, реализации, сохранении, перераспределении и стабилизации, а также убеждении масс в “правильности” принятых решений, т.е. манипуляцией общественным сознанием.

Радикально различаются и средства, используемые в политических и художественных текстах. Согласно Т.В.Гуляевой, художественный текст “креативен” [3, 36-37], в то время как политический текст основан на ментальных и языковых стереотипах. Как считает Т.В.Гуляева, в политическом дискурсе соблюдение справедливости, объективности и т.п. совершенно неважно.

По мнению В.В.Зверевой, в художественном дискурсе представляется не объективное отображение действительности, а описание, в основе которого лежит формат [4, 335] и интерпретация автора.

Характерной чертой художественного произведения является повествование – нарратив [3, 37], благодаря чему создается сюжет произведения. Сюжет, в свою очередь, не представляется без напряженности, конфликта. Данный факт является отличительной чертой и политического дискурса, в котором целью отправителя является захват и удержание внимания аудитории, что можно решить представлением информации в форме повествования.

Вместе с тем, по А.П.Чудинову, повествование в политическом дискурсе характерно большим количеством употребления стереотипов, которые выражаются в таких оппозициях, как “свои – чужие”, “свет – тьма”, “ложь – правда”, “зло – добро” и т.д. [7, 70-71].

Невозможность представления художественного произведения без динамичного напряженного сюжета связано с тем, что иначе оно не смогло бы заинтересовать публику. Это также является отличительным признаком и политического дискурса, которому необходима интрига. Таким образом, целью отправителя политического текста является сформировать свой дискурс так, чтобы он имел захватывающий сюжет, в котором аудитория активно участвует в его развитии. И так, принятие участия аудитории также является обстоятельством, которое сближает два типа дискурса.

Т.В.Гуляева также отмечает тенденцию к идентификации, которая характерна для обоих типов дискурсов [3, 39]. Воспринимая художественный текст, читатель перестает чувствовать расстояние между текстом и собой, и начинает воспринимать художественный мир как реальный мир, и даже может начать уподоблять себя героям художественного произведения.

Отождествление также характерно для политического дискурса, лишь с незначительным отличием, т.е. в то время как в художественном дискурсе в мир художественного произведения погружается сам читатель, в противоположность этому в политическом дискурсе, автор старается так создать текст, чтобы представился общий для адресата и его “ментальный мир”, рассматриваемый ими как их собственный. Данное свойство политического дискурса вытекает из его главной функции, являющейся манипуляцией общественным сознанием.

По мнению Е.Ю.Глотовой, характерной чертой для художественного текста является присутствие не только прямой, но и скрытой информации [2, 155], осознание и распознавание которой зависит от личных способностей и фоновых знаний отправителя.

Присутствие неявной информации также является характерной особенностью и политических текстов. Для того чтобы выразиться “объективно” [6, 237-238], добиться нужного эмоционального состояния получателя, адресант меняет на имплицитные формы выражения эксплицитные, средства прямого воздействия – на косвенные, и таким образом воздействует на аудиторию сильнее, чем те политические деятели, которые отдают предпочтение употреблять обычные явные формы выражения своих оценок.

Как считает Т.В.Гуляева, одной из главных общих черт художественного и политического дискурсов является их способность отображать картину мира, индивидуальную для отправителя текста [3, 39]. По ее мнению, в воображении создателя текста образуется дискурсивное пространство, при этом реальная действительность отображается в нем лишь косвенно.

Таким образом, под “художественным дискурсом” подразумевается взаимодействие (социокультурное) между читателем и писателем, которое вовлекает в свою сферу эстетические, культурные, социальные ценности, знания о мире, личные знания, отношение к реальности, систему чувств, убеждений, представлений, и, которое представляет собой стремление помянуть “духовное пространство” человека, и тем самым вызвать у него определенную эмоциональную реакцию.

Итак, несмотря на явные различия, политический и художественный типы дискурса обладают объединяющими их чертами, такими как отображение субъективной, а не реальной картины мира, предопределяемой целями автора текста и его внутренним миром, повествование как средство привлечения и удержания внимания аудитории и склонность к идентификации.

Использованная литература

1. Гаибова М.Т. Лингвистическое исследование единицы художественного текста. Баку: ADU, 2006.
2. Глотова Е.Ю. Художественный политический дискурс и критерии его выделения. СПб.: СПбГУ, 2008.
3. Гуляева Т.В. Политический и художественный дискурс: точки соприкосновения // Вестник Пермского университета. Вып. 2. Пермь, 2009, с.36-40.
4. Зверева В.В. Репрезентация и реальность // Отечественные записки. М.: 2003, № 4, с.335-349.
5. Михалева О.Л. Политический дискурс как сфера реализации манипулятивного воздействия. Иркутск, Иркутский государственный университет, 2005.
6. Пильгун М.А. Речевые особенности политической коммуникации // Ученые записки Казанского государственного университета. Сер.: Гуманитарные науки. Т.152. Казань, 2010, с.236-246.
7. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. Учебное пособие. М.: Наука, Флинта, 2006.
8. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: Дис. ... док. филол. наук. Волгоград, 2000.
9. Dijk T.A. van. Cognitive processing of literary discourse // Poetics Today. 1979, № 1, p.143-160.
10. Dijk T.A. van. Studies in the pragmatics of discourse // Janua Linguarum. Series Maior. Hague-Paris-N.Y.: Mouton Publishers, 1981.

Xülasə

Aytən Rzayeva

Siyasi və bədii diskurs: oxşar və fərqli cəhətlər

Siyasi diskurs tədqiqatçıları çoxtərəfli bir fenomen olması ilə cəlb edir. İnstitusional diskurs növü olan siyasi diskurs bir çox diskurs növləri ilə kəşifir. Burada onlardan biri olan və ilk baxışda heç bir oxşarlıqları olmayan bədii diskursun siyasi diskursla kəşiməsi araşdırılır.

Summary

Aytən Rzayeva

Political and Artistic Discourses: Similarities and Differences

Political discourse attracted attention of linguists with its multifacetedness. Being an institutional type of discourse, political discourse is intersected with a large number of discourses. Here the intersection of political and artistic types of discourse, which have no common points at first sight, has been investigated.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov, fil.f.d.Q.Abdulrəhmanova.

Elmira Əliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ ABREVIATURALARIN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *abreviasiya prosesi, abreviatura, qısaltma, konversiya.*

Key words: *the process of abbreviation, abbreviation, shortening, conversion.*

Ключевые слова: *процесс аббревиации, аббревиатура, сокращения, конверсия.*

1. Abreviatura anlayışı. Müasir ingilis dilinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri bu dildə çoxlu sayda qısaltılmış və ya ixtisar edilmiş müxtəlif növ leksik vahidlərin işlədilməsidir. Qısaltmalara həm şifahi, həm də yazılı nitqdə təsadüf edilir. Onlar dilin lüğət tərkibində obyektiv olaraq mövcuddur və hər bir obyektiv proses kimi xüsusi qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edir. Bu məqalədə ingilis dilində abreviaturaların qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Sözlərin qısaltılması və ya ixtisarı ilə yeni söz yaradıcılığı prosesi məhz XX əsrdə geniş vüsət almağa başladı. Müxtəlif dillərdə yüzlərlə leksik abreviatura yaranağa və dilin sisteminə daxil olaraq universal xarakter daşımağa başladı. Təsədüfi deyildir ki, V.V.Borisov XX əsri dilçiliyin inkişafında abreviaturalar əsri adlandırır [4, 10].

D.Kristal abreviaturaların dilçilikdə böyük dəyişikliklər etdiyini belə ifadə etmişdir: “Müasir ingilis dilçilik həyatının nəzərəcarpacaq hissəsi olan abreviaturalar istənilən böyük lüğətin əsas hissəsini təşkil edə bilər. Müasir dilçilik vasitəsi olan abreviaturanın mənşəyi isə 150 il əvvələ təsadüf edir” [6, 64].

Abreviasiya zamanı söz və ya söz birləşməsinin müəyyən hərflərinin birləşməsi ilə yeni nominasiya yaradılır. Başqa sözlə, sözdüzəltmə prosesindən fərqli olaraq, abreviaturaların düzəldilməsi zamanı sözün müəyyən hissəsi atılır.

Abreviatura yolu ilə söz yaradıcılığı formalaşmağa başlayandan bu məsələ həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur, lakin abreviaturaya verilən təriflər onun morfoloji, orfoqrafik, funksional və semantik xüsusiyyətlərini tam əks etdirmir. Ona görə də qısaltmanın bir növü olan abreviaturalarla bağlı bir sıra məsələlər dilçilər arasında hələ də mübahisə doğurur.

İlk növbədə abreviasiya prosesi və abreviatura termininə aydınlıq gətirək. Abreviasiya prosesi anlayışların qısaltılmasını nəzərdə tutur. Abreviatura isə bu prosesin nəticəsidir.

E.S.Kubryakova, A.N.Yeldişev və Y.A.Dyujikova “abreviasiya” və “abreviatura” terminlərini “ixtisar” termini ilə eyniləşdirirlər [7, 175].

A.Kennedi, A.İ.Smirnitskiy, M.M.Seqal, H.Marçand və başqalarının fikrincə, abreviatura və abreviasiya sözdüzəltmə üsullarından biridir [7, 175].

V.İ.Yartsevanın redaktəsi ilə hazırlanmış “Dilçilik ensiklopediyası”nda qeyd olunur ki, abreviatura söz birləşməsinə daxil olan sözlərin və ya sözün komponentlərinin qısaltılmasıdır [10, 6].

Ümumiyyətlə, abreviasiya prosesi hər hansı X elementinin tərkibindən A elementinin çıxması və bundan sonra onun müstəqil söz kimi işlədilməsini nəzərdə tutur. V.V.Borisov bunu aşağıdakı düsturla ifadə edir:

X~X-A [4, s.61].

O.D.Meşkova görə, abreviatura qısaldılan və öz prototipi ilə müqayisədə qısa olan söz və ya söz birləşməsidir [10, 30]. E.F.Vorno “İngilis dilinin leksikologiyası” dərslində abreviaturanı qısaltmanın bir növü kimi göstərir [10, 90]. O.Yespersen, H.Bredli, C.Maknayt, C.Krapp və S.Robertson abreviaturanın söz yaradıcılığında vacibliyini qeyd edərək, onu kökdən yaranma (root-creation) adlandırırlar. Qısaltmalardan H.Marçandın əsərlərində də bəhs edilir [10, 43].

Abreviaturalar üçün qrammatik kateqoriyaların variativliyi xarakterikdir. Bu, əsasən, onların formal quruluşlarının qeyri-adiliyi və söz yaradıcılığı sistemində öz yerlərini tam tutmaması ilə əlaqədardır.

2. Abreviaturalarda kəmiyyətin ifadəsi. Müasir ingilis dilində abreviaturaların cəm forması onların sonuna -s (-es) cəm şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn, POW < prisoner of war ‘hərbi əsir’ – POWs < prisoners of war ‘hərbi əsirlər’; OD < order of the day ‘bölüm üzrə əmr’ – Ods < orders of the day ‘bölüm üzrə əmrlər’; PFC < private first class ‘I sinif sırası əsgər’ – PFCs < privates first class ‘I sinif sırası əsgərlər’.

Lakin ingilis dilində abreviaturaların cəmi heç də həmişə -s suffiksi ilə düzəlmir. Müq. et: these MOSs // these MOS < military occupational specialities ‘hərbi uçot ixtisasları’; these NCOs // those NCO < non-commissioned officers ‘serjantlar’.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Təbii (bioloji) cinsi ifadə etmək üçün leksik vasitələrdən və şəxs əvəzlilərdən istifadə edilir. Məsələn: He – wolf ~ she – wolf; Jack – ass ~ Jane – ass. Abreviaturalarda da cinsi bildirmək üçün leksik vahidlərdən istifadə edilir. Məsələn: GI Joe < ‘hərbçi kişi’, GI Jane < ‘hərbçi qadın’.

3. Abreviaturalarda halların ifadəsi. İngilis dilində abreviaturaların yiyəlik halı qısaldılmış ifadənin sonuna apostrof işarəsi artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn: DOD’s directive < Department’s of Defense Directive ‘müdafiə nazirliyinin direktivi’.

Abreviaturalarda hal şəkilçisi işlədilməyə də bilər. Bu zaman onun mənası bir qədər dəyişir. Müqayisə et: NATO’s arsenal ‘NATO-nun arsenalı (silah anbarı)’ – NATO arsenal < ‘NATO silah anbarı’. Birinci halda NATO abreviaturası substantiv kimi çıxış edir, ikinci halda isə atributiv funksiya yerinə yetirir.

Müasir ingilis dilində qrafik abreviaturalardan fərqli olaraq, leksik abreviaturalar konversiyaya uğraya bilər. Konversiya zamanı yeni məfhumun düzəldilməsi üçün sözün paradixmasından istifadə edilir. Məsələn, qısaldılmış isimlərdən feillər, sifətlər və zərflər düzəldilir: PERT < Program Evaluation and Review Technique ‘Qiyətləndirmə və texniki nəzarət proqramı (PERT metodu)’; To pert < ‘pert metodunun köməyi ilə nəzarət etmək’.

Konversiya yolu ilə isimlərdən feil, sifət, yaxud zərf düzəldərkən bəzən abreviaturada orfoqrafik dəyişikliklərə yol verilir. Müq. et: MC < master of

ceremonies ‘konferansye (mərasim və ya tədbir aparıcısı)’ – to emcee < ‘çıxış etmək’ – emceed ‘konferansye’ – emceeing ‘konfransye rolunda çıxış etmə’.

Abreviaturalardan konversiya yolu ilə çox az sayda zərf düzəlik, çünki onlar heç bir şəkilçi ilə seçilmir və yalnız cümlədəki yerinə görə təyin edilir. Məsələn: to go AWOL ‘yeri özbaşına tərk etmək’, to fly IFR ‘cihazlarla uçuş təşkil etmək’, to talk BBC ‘BBC diktoru kimi danışmaq’.

Abreviaturaların cümlədə işlədilməsi cümlənin quruluşunun sadələşdirilməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə informasiyanın çox olduğunu nəzərə alsaq, bu, qanunauyğun bir prosesdir. Abreviaturaların atributiv funksiyada işlədilməsi qısaltmanın deontologizasiyasına gətirib çıxarır. Məsələn: APT transmissions ‘təsvirin avtomatik ötürülməsi’ // APT ‘avtomatik təsvir ötürülməsi’, EVA activities ‘gəmi bortundan kənardakı fəaliyyət’ // EVA < extravehicular activity ‘kosmik gəmidən kənar fəaliyyət, AMR and PMR ranges ‘Atlantik və Sakit okean hərbi təlim meydanları’ // AMR ranges ‘“Atlantik” raket kompleksləri’ // PMR ranges ‘“Sakit” okean raket kompleksləri’.

Abreviaturaları aşağıdakı struktur-semantik tiplərə bölmək olar:

1) abreviaturalar hərəkətin icraçısını bildirir: A DOD-proposed document < DOD (The Department of Defense) ‘Müdafiə Nazirliyinin təklif etdiyi yenidən strukturlaşma’, The NASA-funded work < The NASA (the National Aeronautics and Space Administration) ‘Milli Aeronavtika və Kosmosun Tədqiqi Agentliyinin maliyyələşdirdiyi tədqiqat’;

2) abreviaturalar feili sifətlə ifadə edilmiş yeri bildirir: US-manufactured aircrafts < ‘ABŞ-da istehsal edilmiş hərbi təyyarələr’, CONUS-based Command < (CONUS-Continental United states) ‘ABŞ-ın qitə hissəsində toplaşmış hərbi birləşmə’, UK-based staff < ‘Birləşmiş Krallıqda toplaşmış şəxsi heyət’;

3) abreviatura hərəkətin yerinə yetirildiyi vasitəni bildirir: ALBM-equipped bombers < ALBM (Air Launched Ballistic Missiles) ‘Ballistik aviasiya raketləri ilə təchiz edilmiş bombardmançılar’.

Müasir ingilis dilində abreviaturalarda semantik dəyişikliklər də baş verir. Onlar dilin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq dəyişir. Abreviaturalar dildə öz korrelyatından fərqli mənə ifadə edir. Bu, ekstralingvistik amillərlə bağlıdır.

Bəzi hallarda abreviaturaların mənalarının dəyişməsi müntəzəm xarakter daşıyır. Çox vaxt təşkilat və birlikləri bildirən abreviaturalar bu təşkilat və birliklərin üzvləri mənəsində işlədilir. Müq. et: ANGUS < Air National Guard, United States ‘ABŞ Hərbi Hava Qüvvələrinin Milli Qvardiyası’ – An ANGUS < ‘ABŞ Milli Qvardiyasında xidmət etmiş ehtiyatda olan hərbiçisi’, MP < military police ‘hərbi polis’ – An MP < ‘polis (polis işçisi)’, VTOL < Vertical take off and landing ‘uçuş və eniş’ – A VTOL < ‘şaquli uçuş və eniş edən təyyarə’.

Beləliklə, istər ingilis mənşəli, istərsə də başqa dillərdən alınmış abreviaturalar ingilis dilinin qrammatik qaydalarına müvafiq olaraq işlədilir. Onlar kəmiyyət və cins kateqoriyalarının göstəricilərini qəbul edə, konversiya yolu ilə bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi keçə bilər. Abreviaturaların cümlədə işlənməsi isə mətne əlavə mənə çaları verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеев Д.И. Буквенные аббревиатуры и их классификация // Ученые записки Мелекесского государственного педагогического института. Мелекес, 1958.
2. Алексеев Д.И. Графические сокращения и слова-аббревиатуры // Развитие современного русского языка. М., МГУ, 1963.
3. Арнольд И.В. Лексикология английского языка. М.: Высшая школа, 1986.
4. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научные технические сокращения в иностранных языках. М., Военное Издательство МО СССР, 1972.
5. Борисов В.В. Словарь иностранных военных сокращений. М., 1961.
6. Кульгабова Л.В. Лексикология английского языка. М.: Восток-Запад, 2008.
7. Сергеева Т.С. Аббревиатура в системе лексических сокращений // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 6 (24). В 2-х ч. Ч. II, с.174-179.
8. Stern G. Meaning and Change of Meaning, with Special Reference to the English Mening. Göteborg, 1931.
9. Sunden K. Contributions to the studies of elliptical words in Modern English. Uppsala, 1904.
10. <http://cyberlenika.ru/article/n/abbreviatsiyazakonomernoe-yavlenie>.

Summary

Elmira Aliyeva

The Grammatical Features of Abbreviations in Modern English

This article deals with the problem of grammatical features of abbreviations in English.

The article concludes that regardless of the origin of the language they belong to, all the abbreviations in English function in accordance with its grammatical rules.

Резюме

Эльмира Алиева

Грамматические особенности аббревиатур в английском языке

Данная статья посвящена проблеме грамматических особенностей аббревиатур в английском языке.

В ней сделан вывод о том, что независимо от принадлежности по своему происхождению к тому или иному языку, все аббревиатуры в английском языке функционируют в соответствии с его грамматическими правилами.

Rəyçilər: fil.f.d., Ş.Əliyeva, fil.f.d., dos.A.Bayramova.

Fikrət Həsənov
UNEC

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ *TÊTE* VƏ *OEIL* KOMPONENTLİ SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmə, somatik frazeoloji birləşmələr, “göz” komponentli birləşmələr, “baş” komponentli birləşmələr.*

Key words: *phraseological units, somatic phraseological units, units with component of “head”, units with component of “eye”.*

Ключевые слова: *фразеологические сочетания, соматические фразеологические сочетания с компонентом “глаз” и сочетания с компонентом “голова”.*

Dilin frazeoloji təbəqəsi özündə həmin xalqın təfəkkür tərzini, əxlaqını, davranış normalrını, insanların ictimai münasibətlərini əks etdirir. Dilin leksik-semantik sisteminin milli xüsusiyyətləri, frazeoloji obrazlarının milli sistemi onun daşıyıcılarının obrazlı düşünmə qabiliyyətinin dil vasitələri ilə necə əks olunmasını göstərir [2, 27]. Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda aid olduqları xalqın adət-ənənələri, mifologiyası, müəyyən ayinləri, davranış tərzini, tarixi, xalq müdrikliyi və yumor hissini özündə qoruyub saxlayır.

Frazeoloji birləşmələrdən məişət üslubunda və bədii üslubda daha çox istifadə olunur. Bu birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik verir, obrazlılıq yaradır. Hər bir dilin özünəməxsus frazeoloji ifadələri vardır. Bu ifadələr başqa dillərə tərcümə olunarkən onların bildirdiyi məcazi məna əsas götürülür. Frazeoloji birləşmələr milli səciyyəvi ifadələrdir. Onların komponentləri adətən ümumişlək sözlərdən ibarət olur.

Son illər frazeologiya sahəsinin intensiv inkişafı onun tədqiqat predmetinin differensiallaşdırılması və öyrənilməsinə yeni tələblər qoyulması ilə xarakterizə olunur. Bu prosesə linqvistik nəzəriyyələrin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı və dilin öyrənilməsinin metod və istiqamətləri də daxil edilir.

Mütəxəssislər frazeoloji birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin mənasına və qrammatik cəhətdən birləşməsinə görə üç tipə bölürlər. Bu bölgünü rus dilinin frazeoloji materialları əsasında akademik V.V.Vinoqradov vermişdir. Onun bölgüsü bir müddət həm rus dilinin, həm də bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə – İ.V.Arnold, A.A.Reformatski, L.S.Peysikov, R.R.Yusipova və H.A.Bayramovun tədqiqatlarında istifadə edilmiş və olduğu kimi saxlanmışdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibində xalqın həyat təcrübəsi, onun maddi və mənəvi mədəniyyəti əks olunur. Bu baxımdan fransız dili də öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biri hesab edilir.

Dilin semantik sistemindən asılı olaraq, somatik frazeoloji birləşmələrin (bundan sonra SFB) komponenti kimi müxtəlif somatizmlər iştirak edir (“somatizm” termini yunan dilindəki soma ‘bədən, bədənə aid’ sözündən götürülmüşdür). Somatizmlər insanın bədən üzvlərinin adlarını bildiren terminlərdir [2, 52]. Onların heç də hamısı SFB-nin yaradılmasında eyni dərəcədə iştirak etmir. İnsa-

nın bədən orqanlarının funksiyalarından asılı olaraq müxtəlif xalqlarda müxtəlif somatik frazeoloji birləşmələr yaranmışdır [2, 53].

Fransız dilində SFB-lərin təhlili göstərir ki, frazeologizmlərin mənası ümumbəşəri xarakterlidir, ifadəsi isə hər bir xalqın özünəməxsus dil vasitələri ilə həyata keçirilir. Fransız SFB-ləri işlənmə tezliyinə görə digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. Somatik frazeologizmlərin məna strukturu tərkib hissələrinin ayır-ayrılıqda mənalardan yox, onların bütövlükdə qrammatik cəhətdən və sistem halında əlaqələnməsi ilə formalaşır. Bütün SFB-lər leksik-somatik quruluş baxımından tam, partial və ekvivalentsiz olmaqla 3 qrupa bölünür.

Fransız dilində çoxsaylı SFB-lərin əksəriyyəti tète 'baş', oeil 'göz', cœur 'ürək', main 'əl' və pied 'ayaq' komponentlərinin köməyi ilə yaranmışdır. Somatizmlərin 10 leksik-semantik qrupunu ayırmaq olar. Onlar insanın xarakterini, hal və vəziyyətini, davranışını, keyfiyyət baxımından xarakterini, əqli fəaliyyətini, portretini, hərəkətlərini, sosial vəziyyətini, aid olduğu obyektə münasibətini özündə əks etdirən leksik-semantik qruplardır. Yuxarıda sadalanmış leksik-semantik qruplar somatizmlərin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir.

Tète 'baş' tərkibli somatizmlər fransız dilində insanın əqli fəaliyyətini bildirir. Fransız dilində tète 'baş' tərkibli 328 somatizm mövcuddur. Baş informasiyanı emal edən mərkəzdir. Qədim insanlar başı səma ilə əlaqələndirirdi, yəni baş ilə günəş, ay və ulduzları nəzərdə tuturdu. Lakin bu mifoloji baxışları insanın əqli bacarıqları, onun fiziki hal və keyfiyyətləri əvəz etmişdir. Bu isə öz əksini tète 'baş' komponentli SFB-lərdə tapmışdır.

V.Q.Qakın fikrincə, bir bədən üzvü adı altında gedən somatizmlər heç də hər zaman həmin bədən üzvünə işarə ola bilməz. Müq. et: avoir une tête comique 'gülməli sifəti olmaq', avoir la tête froide = Être calme 'sakit, soyuqqanlı olmaq', avoir une idée derrière la tête = avoir une intention cachée 'gizlin niyyəti olmaq', se creuser la tête = réfléchir, chercher 'fikirləşmək, fikirləşib nəşə axtarmaq', une tête de cochon, de mule, de lard, de pioche = mauvais caractère, obstiné 'pis xarakter' [1, 217].

Göründüyü kimi, bu SFB-lərdə tète 'baş' sözü heç də onun bildirdiyi bədən üzvünə işarə etmir, üz, sifət, sima sözlərinin sinonimi kimi işlənir. Tète sözü SFB-də üz, üzün ifadəsini bildirdikdə bəzən crâne 'kəllə' sözü ilə də əvəz edilir. Məsələn: avoir mal au crâne = avoir mal à la tête 'başı ağırmaq'. Bütün bunlar, şübhəsiz, fransız dilinin nə qədər zəngin bir dil olmasının göstəricisidir.

Tète tərkibli SFB-lərin analizi göstərir ki, somatizmlər yuxarıda qeyd olunmuş leksik-semantik qrupların cəmi 8 növündə – insanın xarakterini, onun fiziki halını, vəziyyətini, ətrafdakı hadisələrə münasibətini, əqli fəaliyyətini, portretini, hərəkətlərini və sosial vəziyyətini bildirən SFB-lərdə iştirak edir.

Fransız dilində somatizmlərin yaranmasında iştirak edən ən məhsuldar komponentlərdən biri də oeil 'göz' sözüdür. Bu komponentin iştirak etdiyi 263 somatizm qeydə alınmışdır.

Gözlə bağlı 1) insanın xarakterini, 2) fiziki vəziyyətini, 3) psixi halını, 4) münasibətini, 5) keyfiyyətini, 6) əqli fəaliyyətini, 7) portretini, 8) hərəkətlərini bildirən leksik-semantik qrup müəyyən edilmişdir.

Fransız dilində insan xarakteri ilə bağlı leksik-semantik qrupda “xarakter” sözü neqativ çalar alır. Buraya özündən razılıq, ikiüzlülük və bu kimi digər mənfii keyfiyyətlər daxildir. Məsələn: *mesurer les (avec les) yeux* ‘insanları gözü ilə ölçmək’. Bu nümunədəki “göz” sözü leksik-semantik baxımdan mənfii keyfiyyət – özündə insanlara yuxarıdan aşağı baxmaq, özündən razılıq keyfiyyətini əks etdirir. Başqa bir nümunəyə baxaq: *jeter un coup d’oeuil* ‘nəzər yetirmək’, *manger, dévorer quelqu’un des yeux* ‘kimisə gözü ilə yemək’.

Avoir l’oeil américain ‘diqqətçil və iti müşahidə qabiliyyətinə malik olmaq’ birləşməsində isə ətrafda baş verən hər bir şeyi görə bilən insanlar bildirilir. Bu ifadə XIX əsrdə, daha dəqiq desək, yazıçı Ceyms Kuperin 1826-cı ildə yazdığı “Sonuncu mögikan” əsərinin məhsuludur. Həmin əsərdə Amerika hindularının baxışları öz əksini tapmışdır. Onların insanın üzünə düz deyil, yandan baxmaq vərdişləri vardır. Bu, həmin dövrdə Amerikada yaşamış hinduların müşahidə etmək qabiliyyətinə işarə idi [3].

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, fransız dilində SFB-lərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Somatik frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun ifadəliliyində mühüm rol oynayır. Belə birləşmələr bu və ya digər anlayışı başqa frazeoloji vahidlərdən daha təsirli, obrazlı şəkildə əks etdirir. Somatizmlər öz ətraflarına leksemlər toplayaraq, onlarla əlaqəyə girir və frazeologizmin mənasını formalaşdırır. Lakin müasir fransız dilində somatizmlər çoxmənalı olduqlarından onların hər bir mənası ayrıca tematik qrup formalaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: Международные отношения, 1977.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. Bakı: Nurlan, 2008.
3. https://fr.wikidia.org/wiki/Liste_d%27expressions_fran%C3%A7aises_avec_le_mot_%C5%93il
4. ww.lessignets.com/signetsdiane/signet/vocabulaire/expressioncorpsp.htm#tete

Summary

Somatic Phraseological Units with the Components of “Head” and “Eye” and Their Characteristic Features in Modern French Language

The French language is full of phraseological units containing the names of parts of the human body. In this article author tries to explain the somatic phraseological combinations with the components *tête* and *oeil* related to the cognition of the world (perception of the world), the mental activity and character of a person, are carried out, and their characteristic features are revealed.

Резюме

Соматические фразеологизмы с компонентами *tête* и *œil* и их отличительные особенности в современном французском языке

Французский язык насыщен фразеологизмами, содержащими в своем составе названия частей тела человека. В данной статье рассматриваются соматические фразеологические сочетания с компонентами *tête* и *œil*, связанные с познанием, восприятием мира, умственной деятельностью и характером человека, вскрываются их характерные особенности.

Rəyçilər: dos. N.Nəbiyev, fil.f.d.A.Vəkilova.

Günay Qarayeva
ADU

DANIŞIQ AKTINDA PREDİKATİVLİYİN ROLU

Açar sözlər: *dil, danışiq aktı, ünsiyyət, söz, cümlə, məna, məqsəd, predikat, vasitə.*

Key words: *language, speech act, communication, word, sentence, meaning, intention, predicate, means.*

Ключевые слова: *язык, речевой акт, общение, слово, предложение, значение, интенция, предикат, средство.*

Dil iştirakçılarının ünsiyyət qurması ilə reallaşır. Ünsiyyət danışiq aktında danışan və dinləyən arasında, yazılı mətnlərdə isə yazan və oxuyan arasında baş verir. Danışiq aktında adresat danışır, məlumatını ötürür. Onun ötürdüyü məlumat dinləyəne təsir göstərir. Onlar arasında məlumatın ötürülməsi və qəbul edilməsilə interaktiv əlaqə baş verir. Yazanın ötürdüyü məlumatın isə birbaşa təsiri müşahidə olunmur. Məlumatın oxuyana təsir göstərib-göstərməməsi bir qədər gizli qalır. Bunu yalnız oxucu bilir. Yazılı mətndə ünsiyyət birtərəfli şəkildə icra olunur.

Ünsiyyətin reallaşması üçün iştirakçılar arasında ünsiyyət mübadiləsi baş verməlidir. Bu zaman informasiya mübadiləsi məlumatı ötürən və qəbul edən arasında müəyyənləşir. Danışiq aktında fərqli dil vahidləri, məsələn, söz, söyləmə, cümlə, həmçinin prosodik vasitələr, qrafemlər, qrafem birləşmələri və s. informasiya daşıyıcıları hesab olunur. Ünsiyyəti formalaşdıran ən kiçik mətnyaradıcı vahid söz hesab edilir. F.Y.Veysəlli sözü belə izah edir: “Söz semantik vahiddir, yəni onun konkret mənası olur. Söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv olur, onun vahid vurğusu olmalıdır. Söz başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər” [7, 142]. Söz danışiq aktında cümlələrin tərkibində ötürülən məlumatın məqsədini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Bitmiş fikrin formalaşması üçün kiçik mətnyaradan vahid olan sözün yanında digər dil vahidləri də olmalıdır [2, 56]. Bu məsələ ilə bağlı F.Y.Veysəlli yazır: “Sözü birmənalı şəkildə müəyyənləşdirmək çox çətindir” [7, 145]. Cümlədə sözün hərəkətliliyi, konkret funksiya daşması, həm sözdüzəltmə, həm də sözdəyişdirmə modellərində iştirak etməsi, konkret semantikaya və qrammatik mənaya malik olması onun tərifinin əsas elementləri hesab edilir.

Cümlə, mətn, diskurs kimi geniş dil vahidlərini formalaşdırmaq məqsədilə ardıcıl düzlümüş sözlər arasında predikativliyin olması vacibdir. Predikativlik olmadıqda sözlər arasında bitmiş fikrin formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Cümlədə müşahidə olunan bitmiş fikir həmin cümlənin müşahidə olunduğu predikativliklə aktuallaşır. Cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriya predikativlikdir. Danışiq aktını formalaşdıran cümlələrdə müşahidə olunan predikativlik hadisəni ifadə edir və həmçinin həmin hadisələri gerçəkliklə birləşdirən və ötürən informasiya vahidinə çevirir. Danışiq aktında işlədilən cümlə ötürülən məlumat vahidinə çevrilə bilər. Cümlə ancaq digər cümlələrlə birlikdə kommunikativ vahid hesab edilə bilər. Bir cümlə tərkibində isə kommunikasiyadan söhbət gedə bilməz. K.Abdullayev yazır: “Ayrıca cümləni melodik vahid kimi götürmək lazımdır,

çünkü prinsip etibarilə bu ayrıca cümlə həttə mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işlənmə məqamına malik deyil, o, sadəcə olaraq melodik vahiddir” [1, 13-18]. Danışiq aktında cümlələr arasındakı predikativliklə əlaqədar olaraq F.Palmer yazır: “Cümlənin mənası həmin cümlədə işlədilən sözlərin mənası ilə müəyyən edilə bilər” [5, 38]. Həmin mənalarda üst qat (daha aydın anlaşılan məna) və alt qat (anlaşılması bir qədər çətinlik törədən məna) kimi quruluşlar da müşahidə edilir. Odur ki, mənanın müəyyən edilməsi üçün cümlədə predikativliyin olması zəruridir.

Danışiq aktında propozisiya və faktik predikativlik çıxış edir. Propozisiya və faktik predikativlik intonasiya vahidlərinin yaxınlığını təsdiq edir.

Danışiq aktında predikativliyin quruluşu məsələsi daha çox onun tərkibləri arasındakı əlaqənin sıxlığı müstəvisində anlaşılır. Kommunikativ təhlilin minimal vahidi kimi V.Edmondson kommunikativ aktı [3, 102], M.L.Makarov və İ.P.Susov isə kommunikativ qarşılıqlı təsiri qəbul edir [8, 186–187; 9, 3–12].

C.Syörl danışiq aktlarında müşahidə olunan predikativliyi iki yolla müəyyən etməyi təklif edir. Birinci hissədə danışiq aktlarının quruluşunu müəyyən etmək lazımdır; ikinci hissədə isə danışiq aktlarının istifadəsi zamanı müşahidə edilən kommunikasiya prosesinin təhlilini aparmaq lazımdır. C.Syörl danışiq aktlarının quruluşunu və predikativlik aktını belə sıralayır [6, 19]: 1) hərəkəti göstərən illokutiv akt, 2) propozisional akt, 3) istinad aktı, 4) predikat aktı.

Predikativliyi daha yaxşı anlamaq üçün danışan və dinləyəni təsəvvürümüzdə canlandıraraq və güman edək ki, müvafiq situasiyada danışan aşağıdakı cümlələri deyir (mənanın tam aydınlaşması üçün cümlələri əvvəlcə ingiliscə verir, sonra onların Azərbaycan dilinə tərcümələrini təqdim edirik):

1. *Ali dances continuously* ‘Əli həmişə rəqs edir’.
2. *Does Ali dance continuously?* ‘Əli həmişə rəqs edir?’
3. *Ali, dance continuously!* ‘Əli, dayanmadan rəqs et!’
4. *Would that Ali danced continuously* ‘Əli daima rəqs edərdi’.

C.Syörlə görə, danışan belə cümlələrin istənilən birini işlədə bilər, lakin cümlənin hər biri üçün istinad aktı eyni olacaqdır. Hadisə Əlinin üzərində yerinə yetirilir. Cümlələrdəki predikatlar da eyni vəzifəni yerinə yetirir. Rema Əlinin daimi (müntəzəm) olaraq rəqs etməsidir və bütün cümlələrdə bu danışiq aktı diqqətə çatdırılır. Hər dörd cümlədə istinad aktı və predikat aktı bir yerdə propozisional akt kimi təqdim edilir. Cümlələrdəki predikatlara və onların propozisional aktlarına əsasən biz nəyin haqqında danışıldığını bilirik [bax: 6, 20].

C.Ostin, C.Syörl, L.Vitqenştayn və digərləri dilin təsvirdən (*iddia etmək, bəyan etmək, cümlə vasitəsilə məlumatı öyrətmək, təsdiqləmək, yoxlamaq*) daha çox nəyisə ifadə etdiyini iddia edirlər [4, 34]. C.Syörlə görə, danışiq aktındakı cümlələrin mənasının düzgün anlaşılması üçün predikativlik və istinad düzgün müəyyən edilməlidir [6, 69]. O, danışiq aktında predikativliyi istinaddan fərqləndirən üç şərt təklif edir [6, 126]. Bu şərtlərdən birincisi sadə hesab olunur. Bu zaman predikativlik əvvəlki cümlədə ifadə olunan fikrə istinad edir və onu ifadə edir, yaxud özündə əks etdirir. Məsələn, *Bill is tall* ‘Bill ucaboyludur’ cümləsində istinad edilən Bill adlı şəxsdir və onun ucaboylu olması predikativlikdə əks olunur. Qeyd edək ki, danışiq aktının reallığı yalnız Bill adlı şəxsin mövcud olduğu halda qəbul edilə bilər, la-

kin Bill adlı şəxs mövcud deyilsə, o halda bu cümlənin istinadı olmadığı kimi, predikativliyi qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, yanlış qəbul ediləcəkdir. Başqa bir nümunə: *Solmaz Sevda və Süsənin arasında dayanır* cümləsində Sevda və Süsən adlı şəxslər mövcud deyilsə, o halda bu cümlələrin predikativliyini yaratmağa ehtiyac yoxdur.

C.Syörl yazır: “Predikativlik elə bir kateqoriya, yaxud növdür ki, o, məntiqi olaraq istinadın doğru, yaxud yanlış olduğunu əks etdirir [6, 126]. Bu izahdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, danışmaq aktını təşkil edən cümlələrdə əks olunan predikativlik danışmaq aktının fərqli növlərində işlədilən konseptlər haqqında olduqca çox məlumat əks etdirə bilər. Danışmaq aktını təşkil edən cümlələrdəki predikativlik bir-birilə əlaqəlidir. Məsələn, *Susan has a beautiful watch. She promises to send me her watch. I will wear it when she gives it to me* ‘Süsənin gözəl qol saati vardır. O, vəd edir ki, saatını mənə verəcək. Saatını mənə verəndə mən onu taxacağam’. Göründüyü kimi, ardıcıl düzlümüş cümlələrdə predikatlar bir-birini izləyir və bir-birilə əlaqəlidir. Bu cümlələrdə vəd ifadə olunduğu üçün komissiv aktın icrası müşahidə olunur.

C.Syörlün yazdığı üçüncü şərti müəyyən etmək bir qədər çətinidir. O yazır: “T-nin danışığında S-nin məqsədinə münasibət bildirilir. Məqsədin müəyyən edilərsə məzmunun doğruluğu və yanlışlığı ilə əlaqəli iddialar predikativlikdə əks olunur” [6, 127]. “Hər üç şərt predikativliyi müəyyən etməyin yollarıdır. Bu bizim danışmaq aktında iddia etdiyimiz, yaxud aydın ifadə etdiyimiz konstativlər deyildir. Onlarda daha geniş anlam əks olunur” [6, 127].

Predikativlik nə qədər çox geniş ifadə anlamına malik olsa da, hər bir halda danışmaq aktlarının tərkibində müşahidə oluna bilər. Predikativliyin müşahidə olunması və ya işlədilməsi nitq aktlarının məzmununu formalaşdırır. Danışmaq aktında predikativliyin tam müəyyən olunması üçün illokutiv gücün əlavə olunması zəruridir. Məsələn, **The rock red* ‘qaya qırmızı’ birləşməsində nəyin baş verməsi üçün predikativliyin əks olunmasını müəyyən edən illokutiv gücə ehtiyac vardır. Cümləni tamamlayaq: *The rock is red* ‘Qaya qırmızıdır’. Cümlənin tamamlanması ilə iddia irəli sürülür, yaxud deskriptiv nitq ifadə edilir. Lazım olan illokutiv güc predikatla birləşir [6, 128]. Başqa bir danışmaq aktını müşahidə edək: *Make the rock red!* ‘Qayanı qırmızı rənglə’. Bu aktda xahiş, əmr müşahidə olunur. C.Syörlün düşündüyü kimi, predikativlik danışmaq aktlarının məzmununu nəzərə çatdırır, bizim nə haqqında danışdığımız barədə məlumat verir. Məzmunun açılması, yaxud şərh olunması illokutiv güc vasitəsilə reallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, predikativlik müstəqil nitq aktı hesab edilmir, o, tam nitq aktı daxilində reallaşır.

Beləliklə, danışmaq aktı zamanı ünsiyyət təcrid olunmuş cümlələrlə deyil, birdən çox cümlədən təşkil edilmiş mətnlə reallaşa bilər və mənanın açılması predikatda əks olunur. K.Abdullayev yazır: “Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Bizim fikrimizcə, sintaktik səviyyədə mövcud olan məhz bu çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaranmasına xüsusi təkan verdi” [1, 18-25]. Danışmaq aktında niyyətin əsas ifadə vasitəsi cümlə hesab edilir. Cümlənin danışmaq aktını formalaşdırması isə məntiqi təhlillə reallaşa bilər. Fərqli danışmaq aktlarının *istinad*,

predikat, məzmun, məlumat kimi vasitələri təfəkkürlə dilin, nitqin və onların vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri ilə üzə çıxarılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. Bloomfield L. An Introduction to the Study of Language. Reprinted by John Benjamins (J.F.Kess ed.) 1983, Henry Holt, New York, 1914/1983.
3. Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. London: Sage, 1981.
4. Fotion N. John Searle. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
5. Palmer F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1976/1981.
6. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2013.
8. Макаров В.В. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003.
9. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин, 1984, с.3-12.

Summary

The Role of the Predicate in Speech Act

The article deals with the role of the predicate in speech acts. The important role of information exchange in the communication process is defined and the predicativeness of the syntactic category which forms the speech act, is substantiated in the article. The concession of the sentences and their interdependence in different speech acts are presented as the factors which constitute the right predicate.

Резюме

Роль предиката в речевом акте

В статье анализируется роль предиката в речевом акте. В ней определяется важность обмена информацией в процессе общения, обосновывается предикативность синтаксической категории, формирующей речевой акт. Последовательность предложений и взаимосвязанность их в индивидуальных речевых актах рассматривается как фактор, создающий правильный предикат.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov, fil.e.d., prof.L.Cəfərova.

Könül Məmmədova
ADU

DEONİMİZASIYA LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *deonimizasiya, onomastika, onim, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, metafora, metonimiya.*

Keywords: *deonimization, onomastics, onym, vocabulary enrichment, metaphor, metonymy.*

Ключевые слова: *деонимизация, ономастика, оним, обогащение словарного состава, метафора, метонимия.*

Cəmiyyətin inkişafı, ətrafda baş verən hadisələr dildə bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Məlumdur ki, leksika dilçiliyin ən dinamik şöbəsidir. Dil sisteminin ayrılmaz hissəsi olan leksika bu sistemlə birlikdə zənginləşir və inkişaf edir. “Xalqların, millətlərin həyat və məişətindən asılı olaraq onların dillərinin lüğət tərkibi yaranmış və formalaşmışdır” [4, 15]. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi heç də asan olmur və bir sıra problemlərlə qarşılaşır (fonetik, qrammatik, semantik və s.). Dilin zənginləşdirilməsi vasitəsi kimi xidmət edən nominasiya (adlandırma) prosesində semantik dəyişikliyin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər bir dilin leksik sistemi iki alt sistemdən ibarətdir: apellyativ leksika və onomastik leksika.

“Apellyativ” termini ümumi söz, ümumi ad mənasında işlədilir. Bu söz xüsusi adlarla qarşılaşdırılarkən istifadə olunur. Ona görə də apellyativ leksika ümumi sözlərin, ümumi adların məcmusu kimi başa düşülür. Apellyativ sözlər əşya, hadisə, predmet və s. haqqında anlayışları ümumi şəkildə ifadə edir. Bu leksikada sonsuz sayda sözlər vardır. Həmin sözlər xaotik şəkildə deyil, sistemli şəkildə mövcuddur [4, 22].

Deonimizasiya onomastik vahidlərin apellyativ leksikaya keçidi prosesidir [8]. Adların deonimizasiya prosesi bir çox dillərdə və mədəniyyətlərdə əks olunmuşdur. Deonimizasiya prosesi həm ekstralingvistik amillərdən (demoqrafik parametrlər, cəmiyyətin sosial strukturu və s.), həm də intralingvistik (dildaxili) amillərdən asılıdır. Bu hadisənin araşdırılması leksikologiya, onomastika, terminologiya və başqa sahələrdə həmin dillərin vahidlərinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu məqalədə antroponim, toponim, mifonim və digər onomastik vahidlərdən yaranan deonimlərin formalaşması, onun səbəbləri, deonimlərin inkişaf yolları, keçid istiqamətləri araşdırılır.

Onomastikanın problemləri həmişə dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu prosesin aktual məsələlərindən biri də onomastik vahidlərin (onim) deonimizasiya prosesində semantik transformasiyasıdır. Deonimizasiya prosesi dildə yeni deonim-leksemlərin yaranmasına səbəb olur. Lakin ortaya deonimlərin neologizm, yoxsa əsas onomastik vahidin leksik-semantik variantı olması sualı çıxır.

Onomastik vahidlərdən formalaşmış deonimlər bəzən öz ilkin variantlarının omonimi hesab edilir və həmçinin bəzən çoxmənalılığın yaranması üçün də baza rolunu oynayır. Leksik-semantik dəyişmə nəzəriyyəsinə görə, dil sistemində bir dil vahidinin bir neçə mənasının olması mümkündür. Deonimlərin ifadə etdiyi məna formalaşdığı onimin ilkin mənası ilə çox və ya qismən əlaqəli olur. A.İ.Smirnitskiyə görə, sözün leksik-semantik variantının olması üçün onun əsas sözlə müəyyən semantik oxşarlığı olmalıdır.

Deonimlərin yaranmasının birinci səbəbi dildə qənaət və dil resurslarının azlığı ilə əlaqəlidir. Digər bir səbəb həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın təfəkkürü ilə izah olunur. Bu səbəblər dildə çoxmənalılığa təsir edir. Xalqlararası əlaqələrin inkişafı, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası leksik fonda da təsirsiz ötüşmür.

Deonimlər dilə təbii və süni yolla daxil olur. Təbii yolla daxil olan deonimlər tədricən formalaşır. Məsələn, dini mənbələrə görə, *Adəm* ilk insanın adıdır. Bu söz həmçinin *insan* sözünün sinonimi kimi apellyativ leksikada istifadə olunur. *Solomon* (Süleyman) müdrikliyinə görə seçilmiş peyğəmbərin adıdır, həmçinin “müdrik insan” mənasında işlənir.

Dilə süni yolla daxil olan deonimlər çox zaman əsas onimlə eyni şəkildə adlandırılır. Onların əksəriyyəti terminlər və nomenklaturalar sırasına daxil edilir. Ölcü vahidlərinin adları buna nümunə ola bilər. Məsələn: *nyuton* (İsaak Nyuton – ingilis fiziki, riyaziyyatçısı, astronomu, filosof və kimyaçı alimi), *küri* (Pyer Küri – radioaktivlik təliminin banilərindən biri).

Deonimizasiya prosesi iki yol ilə – metafora və metonimiya vasitəsilə reallaşır. Metafora və metonimiya deonimlərin yaranması üçün əsas vasitələrdir. Metaforik yolla addəyişmədə predikativlik xüsusiyyəti obyekt, hadisəni qiymətləndirir və addəyişmə prosesində iştirak edən sözlər arasında kommunikativ funksiya yaradır. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında metafora belə izah edilir: “Tanınmış şəxs adlarına məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər başqa bir şəxsdə də varsa, onda həmin şəxsi xarakterizə etmək üçün tanınmış şəxsin adını işlətmək yolu ilə metafora əmələ gətirilir. ... Dünya ədəbiyyatında tanınmış bir sıra qəhrəmanların adları – *Don Kixot*, *Don Juan*, *Lavelas*, *Alfons*, Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbətin rəmzi *Əsli və Kəram*, *Leyli və Məcnun*, xəsisliyin və avamlığın təcəssümü *Hacı Qara*, *Məşədi İbad*, qəhrəmanlığın, cəsarətin timsalı *Koroğlu*, *Qaçaq Nəbi* buna misal ola bilər” [3, 172].

Nostradamus (məşhur fransız təbib, astroloq, kahin) “münəccim”, *qulliver* “hündür insan”, *mezofanti* (Cüzeppe Mezofanti 38 dil və 50-ə yaxın dialektdə danışa bilən italyan kardinal) linqvistik bilikləri çox olan adam mənasında işlənir. “*Pavlova*” şirniyyat növü məşhur balerina Anna Pavlovanın şərəfinə belə adlandırılmışdır, *Əli-baba zənbili* (*Ali-baba basket*) onun forması “Əli baba və qırx quldur” nağılındakı yağ kuzələrinə bənzədiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Deonimizasiya prosesində mənfi xüsusiyyətlər köçürülür. *Brut* sözü “satqın” mənasında işlənir. Bir şeyi bilmədiyi halda özünü mütəxəssis kimi göstərən adamlara, fırıldaqçılara ünvanalan *şarlatan* ifadəsi də mənfi anlamda işlədilir. Amerika siyasi jarqonizmində dar düşüncəli demokratlar *burbanlar* adlandırılır.

Metonimiya yolu ilə düzələn deonimlərdə məntiqi cəhətdən müəyyən xüsusiyyətlər əlaqələndirilir. Məsələn, *Üzeyir Hacıbəyovu dinləyirəm* (yəni onun bəstələrini), *Füzulini dönə-dönə oxumuşam* (onun əsərlərini).

Metonimiya yolu ilə deonimizasiya prosesində maddi məfhum bildirən sözlər də yaranır. Məsələn: *dizel, qalife, səndviç, makintoş*.

Bu adların bir dildən başqa dilə keçmə dinamikliyi dillərin coğrafiyası və mədəni-lingvistik əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Onimlərin apellyativlərə keçməsinin məhsuldarlığı həmin leksikanın aid olduğu xalqın təfəkkürü, dil ehtiyatlarından asılıdır. Bu prosesin əsas amilləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

1. Dildə şəxs adlarının istifadə edilmə aktivliyinə əsaslanan amil. Məsələn, bəzi xalqlar onlarda ən çox yayılmış və tanınan antroponimlərlə adlandırılır: *ivanlar* (ruslar), *hanslar* (almanlar), *ceklər* (ingilislər).

Mirzə Ələkbər Sabir “Ürəfa marşı” şeirində Azərbaycan və rus qadınlarını ümumi şəkildə adlandırmaq üçün *annalar, tükəzbanlar* ifadələrindən istifadə etmişdir:

*Xoşlamırıq bir para nadanları,
Şiveyi- nisvani müsəlmanları,
Neyləyirik Fatma, Tükəzbanları?
Annaları, Sonyaları yanlarıq
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!* [Sabir, 271-272].

2. Özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilən tarixi şəxsiyyətlərin, incəsənət xadimlərinin, mifik qəhrəmanların, bədii obrazların adları eyni və ya oxşar xarakteri olan insanlar üzərinə köçürülür. Məsələn: *napoleonlar, donkixotlar, leyliylər, məcnunlar, burbonlar*.

Deonimləri də bəzi söz qrupları (ekzotizmlər, beynəlmiləl sözlər və s.) kimi tərcümə etməyə gerek yoxdur. N.Nərimanov bəzi sözlərin dilimizdə qarşılığının tapılmasına cəhd göstərən tərcüməçiləri ona görə təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənşəyini bilmir, bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, *boykot* sözünün mənşəcə xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi:

“ – *Boykot* sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida, Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-hasdır (xüsusi ad), əfəndim! Anladınız?! ...” [1, 275].

Deonimizasiya prosesi terminlərin yaranması üçün də şərait yaradır. Deonimizasiya yolu ilə yaranan terminlər *eponimlər* adlanır. Məsələn: *Nərgiz sindromu, Daun sindromu, Nyuton qanunu*.

Onomastik vahidlər ümumiləşdikdə morfoloji əlamətə malik olur və söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Məsələn: *bayronizm, mentorluq, şampan, parkinson, alpinizm*.

Filosof Platonun adı ilə əlaqədar *platonik sevgi* anlayışı yaranmışdır və mənası “ruhən sevmək” deməkdir. *Boloniya sistemi* ifadəsi İtaliyanın Boloniya şəhərində yerləşən universitetin adı ilə əlaqəlidir. Çexiyanın Bohem əyalətində yaşayan roman xalqlarının sərbəst həyat təzi ilə bağlı *bohem təzi* ifadəsi yaranmışdır.

Pasterizə etmək feili fransız alimi Luis Pasterin qıdada, içkidə, konservləşdirilmiş ərzaqlarda bakteriyaların məhv edilməsi prosesini aşkar etməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim Romada od tanrısı hesab edilən Vulkanusun adından *vulkanlaşdırmaq* (*vulkanizasiya*) sözü yaranmışdır. *Boykot etmək* sözü XIX əsrdə yaşamış ingilis əmlakçısı Çarlz Boykotun adı ilə bağlıdır. *Google* axtarış sisteminin adı ilə ingilis dilində *to google* “Quqlda axtarış etmək” neologizmi əmələ gəlmişdir.

Xüsusi adların ümumi adlara keçmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xüsusi şəxs adından yaranan və ümumi şəxs anlayışı ifadə edən sözlər: *qulliver*, *şarlatan*, *hannibal* və s.;

2. Xüsusi şəxs adından yaranan və əşya bildirən sözlər: *şampan*, *gilyotin*, *eskalator*, *sendviç*, *makintoş*, *kolt* və s.;

3. Xüsusi yer adından (toponim) yaranan və əşya bildirən sözlər: *çini qab* (ilk dəfə Çində istehsal olunmağa başlayan saxsı məmulatlar ağ rəngdə olur, istiliyə davamlılığı və incəliyi ilə seçilir), *cins* (Jeans) İtalyanın Genuya şəhərinin adından götürülmüşdür. *Cins* parçanın rənglənməsi üçün lazım olan indiqo adlı tündgöy rəngli maddə burada hazırlanırdı. *Kəşmir* Hindistanda vilayət adıdır, həmçinin bu ərazidə istehsal olunan zərif, yumşaq, özünəməxsus naxışı olan yun parçanın adını bildirir.

4. Xüsusi şəxs adından yaranan və iş, hadisə, proses bildirən sözlər: *rentgen*, *vulkanizasiya*, *boykot* və s.;

5. Xüsusi yer adından yaranan və iş, proses bildirən sözlər: *Yer* (planet adı) – *yerənmə əməliyyatı*, *Alp* dağları (toponim) – *alpinizm* və s.;

6. Xüsusi şəxs adından yaranan və ölçü vahidi bildirən sözlər: *om*, *nyuton*, *amper*, *volt*, *coul*, *hers* və s.;

7. Xüsusi yer adından yaranan və şəxs bildirən ümumi sözlər: *sinantrop* (*lat. Sina* “Çin”, *yun. antropos* “insan”) qədim insan tiplərindən birinin adını bildirir.

Söz qruplarının semantik çevrilmə yolu ilə bir-birinə keçməsi prosesi indi daha sürətlə inkişaf etməkdədir. Onimlər asanlıqla dil sərhədlərini aşıb öz zahiri formasını və ilkin mənasını saxlayıb deonimə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
3. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.

İnternet resursları

6. dlib.rsl.ru/loader/view/01002735890?get=pdf
7. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27595740>
8. <https://ru.wiktionary.org/wiki/деонимизация>

Mənbə

9. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 2002.

Summary

Konul Mammadova

Deonimization as One of the Means of Vocabulary Enrichment Process

This article deals with deonimization process, one of the main means of vocabulary enrichment and, the ways of deonimization, the main causes, the factors of this phenomenon, the types of transitions of proper names into nominal ones.

The main emphasis in it is placed on common nouns and proper names as well as on the lexical units formed as a result of the deonimization process.

Резюме

Кенуль Мамедова

Деонимизация как один из средств процесса обогащения словарного состава

Статья посвящена процессу деонимизации – одному из основных средств обогащения словарного состава и рассматривает способы деонимизации, основные причины, факторы, обуславливающие это явление, виды перехода собственных имен в нарицательные.

Особое внимание в ней, наряду с именами нарицательными и именами собственными, уделяется лексическим единицам, образованным вследствие деонимизации.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.Y.Nacıyeva, fil.f.d., dos.F.Əhmədov.

Aygün Xəlilova
ADU

MƏTNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SƏTİRƏLTİ VƏ SƏTİRÜSTÜ MƏNANIN VERİLMƏSİ YOLLARI (I MƏQALƏ)

Açar sözlər: *implikasiya, eksplikasiya, tərcümə prosesi, mənbə dil, orijinal və tərcümə mətnləri, məzmun.*

Key words: *implication, explication, process of translation, source language, source text and target text, content.*

Ключевые слова: *импликация, экспликация, процесс перевода, исходный язык, текст оригинала и перевода, содержание.*

Bədii tərcümə prosesində implikasiya və eksplikasiya məsələsi tərcüməşünaslıqda son dövrlərdə geniş tədqiq olunur. İmplikasiya və eksplikasiya bütün növlərdən olan mətnlərdə meydana çıxır. Orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəli tədqiqi bu mətnin forma və ya məzmun quruluşunun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Mətnin məzmunu kommunikantların onu necə başa düşməsi ilə əlaqələndirilərək mürəkkəb informativ kompleks kimi qəbul edilir [8, 7].

Bədii əsərin mənimsənməsi prosesi iki planda inkişaf edir. Birinci xətdə müəllifin əsərdə verdiyi konseptual informasiya komponentlərinin toplanaraq ümumi məzmununda cəmlənməsi əsərin bədii estetik dəyərini formalaşdırır. İkinci plan birinci xətt üzrə verilən məzmunu oxucunun başqa istiqamətdə inkişaf etdirməsidir. Bütün bu cəhətlər bilavasitə ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məsələlər dairəsinə daxildir [2, 47]. Lakin bədii əsər oxucuya dil vasitəsilə çatdırılır və məzmun dil və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması nəticəsində aydınlaşır. Bu baxımdan mətnəlti informasiyanın bədii tərcümədə verilməsi məsələsinin tədqiqi aktualdır. Digər tərəfdən, məsələnin linqvistik tərəfini öyrənən tədqiqatçıya bədii əsərdəki mətnəlti informasiya haqqında heç bir məlumat verilmir. Məsələn, tutaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda hansı mətnəlti informasiyaların olması bizə aydın deyildir. Deməli, tədqiqat prosesində əvvəlcə orijinal oxuyub mətnəlti informasiyanı müəyyən etmək, sonra isə onun tərcümədə adekvat şəkildə verilməsini təmin etmək lazımdır. Mətnəlti informasiyanın təyini subyektiv səciyyə daşıyır. Bir tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyi mətnəlti informasiyanı başqa bir tədqiqatçı qəbul etməyə bilər. Mətnəlti informasiyanın təyini üçün kohezivaya malik iki abzasın, yaxud mətn vahidinin arasında məzmun əlaqəsini tapmaq və bu məzmunun konseptual informasiya əsasında formalaşdığını göstərmək lazımdır [2, 48].

İmplikasiya və eksplikasiyaya son dövrlərdə bədii tərcümə prosesində məhz bu baxımdan diqqət göstərilir. Q.V.Çernov implikasiya anlayışının linqvistikada məntiqdə olduğundan fərqli mahiyyət daşdığını qeyd edir. Onun fikrinə görə, dilçilikdə implikasiya nəticə çıxarmaq əməliyyatının özü deyil, nəticəsidir. Nəticənin antedent, yaxud konsekvant eksplisit terminlə ifadəsindən asılı olaraq ya implikasiya, ya da presuppozisiya meydana çıxır [10, 52].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, implikasiya və eksplikasiya bütün növ mətnlərdə olur. Mətn vahidlərə parçalandığı kimi, implikativlik və eksplikativlik də

tərkib hissələrinə ayrılır, bütöv mətndəki implikasiya bir şəkildə, mətn vahidində isə başqa şəkildə olur. Hər bir bədii əsərin məzmunu müəllifə ən az ümumi şəkildə qabaqcadan məlumdur. Oxucu üçün isə həmin məzmun tədricən formalaşır. Mətn oxunduqca müxtəlif informasiyalar qəbul edilir, implikativ və eksplikativ şəkildə əlavə məlumatlar alınır. Oxucu daha çox eksplikasiyaya və faktual informasiyaya köklənir.

Bədii əsərin tərcüməsi müəlliflə oxucu arasında üçüncü şəxs rolunu oynayır. Tərcüməçi əvvəlcə oxucu funksiyasını yerinə yetirir. O, əsəri tərcümə etməzdən əvvəl onu tam dərk etməlidir. Bu isə tərcüməçinin eksplikativ fəaliyyətinə zəmin yaradır [10, 47].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox sətiraltı və sətirüstü mənələrdən istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Texas Universitetinin nəşr etdiyi “Dədə Qorqud” dastanlarını ingilis dilinə görkəmli türk alimi professor Faruk Sumer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı müəllimi Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi V.Uolker tərcümə etmişlər. Eposu ingilis dilinə 1974-cü ildə London-da C.Luis də tərcümə etmişdir.

Eposun “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda çoxlu sətiraltı və sətirüstü mənələrə rast gəlmək olar. Məsələn, *aşuq-aşuq* oyunu C.Luisin tərcüməsində *knuckle bones* kimi verilmişdir [7, 30]. Lakin tərcümədə oyun barəsində heç bir izahat verilməmişdir. Faruk Sumer də bu sözü *knuckle bones* kimi tərcümə etmişdir. Hər iki tərcüməçi bu oyun barəsində öz oxucusuna hər hansı məlumat verməmişdir [7, 7].

Dastandakı *Atasından oğlana bəylik istəsin, taxt alıb versin* cümləsinin sətiraltı mənası ondan ibarətdir ki, o zamanlar ad almayan, igidlik göstərməyən oğulla atası taxt alıb, bəylik verməzdi. Həmin cümləni C.Luis *Dirse Khan make this boy a prince, give him a throne, well does he merit it* [7, 31], Faruk Sumer isə *Take him to his father and request a principality and a throne for him* kimi tərcümə etmişdir [7, 8].

Eposun “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda bir cümləyə nəzər salaq: *Axan duru sularndan, çilpaq yatan Ala dağdan söz-sov adlayıb keçər, xanlar xanı Bayandıra xəbər çatar*. Faruk Sumer bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “The news of these evil deeds of your son will reach the ears of Bayandir Khan- through the clear waters of streams and over Ala Mountain lying back there” [5, 9]. C.Luis isə həmin cümlənin tərcüməsi ilə yanaşı, sətiraltı mənasını da təqdim etmişdir: “The news will cross the limpid flowing rivers, the tidings will slimb the many-coloured Mountain that lies askew the news will reach the great Khan Bayandir” [5, 32]. O, cümlədə işlənən dağ ilə oxucunu tanış etmək məqsədilə sətiraltı mənanı bir qədər açmağa, oradakı fikri bir qədər də geniş çatdırmağa çalışmışdır.

Boyda istifadə olunmuş *Qorqud sinirli* ifadəsinin sətiraltı mənası “çox qəzəbli” deməkdir. C.Luis onu “with wolf-sinew” [5, 33], Faruk Sumer isə “with the tendon of a wolf” kimi tərcümə etməyə üstünlük vermişdir [7, 10].

Eposun “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda da bir çox sətiraltı mənələr vardır. Məsələn, *Yata-yata yanımız ağrıdı* cümləsindəki sətiraltı mənə Qazan xan və onun ətrafındakı insanların boş-bekar oturmaqdan yorulduğunu bildirir. C.Luis onu “Our sides are sore with too much reclining” [5, 42], Faruk Sumer isə “Our sides are sore from lying still for so long a time” [7, 1] kimi tərcü-

mə etmişdir. *Qaza bənzər qız-gəlin* birləşməsindəki *qaza bənzər* ifadəsinin sətiraltı mənası “ağappaq” deməkdir. Bu ifadəni Faruk Sumer “snow-white girls and brides” kimi [7, 2], C.Luis isə “swan like daughters and daughters-in-law” kimi tərcümə etmişdir [5, 43]. *Qara qayğılı əhvalat* ifadəsi isə eposda “pis yuxu” mənasında işlənmişdir. Faruk Sumer bu sözü “fear-ful dream” kimi, C.Luis isə “nightmare” kimi tərcümə etməyə üstünlük vermişdir.

Boyda işlənmiş daha bir neçə ifadəyə diqqət edək: *Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su! Ayışə ilə Fatimənin baxışı su!* Faruk Sumerin tərcüməsində bu ifadələr belə təqdim edilmişdir: “Oh, water once sought by Hasan and Husein! Oh, water so cherished by Ayshe and Fatma!” [7, 4].

Qurd üzü uğurludur cümləsində də sətiraltı məna vardır. Bu cümləni C.Luis “Blessed in the face of the wolf” kimi tərcümə etmiş [5, 47], Faruk Sumer isə “The wolf has a blessed face” kimi tərcümə edərək onun sətiraltı mənasını göstərmişdir [7, 7].

Bu boyda işlənmiş *Sənə “Ağac, ağac” deyirəmsə, çəkinmə ağac* cümləsinin tərcüməsini Faruk Sumer “Be not offended, tree, by my calling you “tree” [7, 11] kimi vermiş və oxucuya onun izahını da təqdim etmişdir. C.Luis isə bu cümləni “Tree, if I call you “wood”, be not offended tree!” [5, 52] kimi tərcümə etmiş və cümlənin sətiraltı mənasını şərh etmişdir: “Uruzun ağaca qarşı kobud sözlər işləməsinə baxmayaraq, söhbət türk əfsanələrində danışılan və hələ də yaşayan ağaca hörmətdən, ehtiramdan gedir. Hətta səkkizinci fəsildə də Basat Təpəgözə onun atasının qüdrətli ağac olduğundan danışır. Bu boyda ağaca böyük hörmət əlaməti olaraq belə bir cümlə də işlədilmişdir: *Əlinin Döldülünün yəhəri ağac*. Bu cümləni Faruk Sumer “The saddle of Ali, leader of gallant, was made of your wood” [7, 11] kimi tərcümə etmiş, C.Luis isə onun tərcüməsini “Wooden the saddle of Duldul, the mule of Ali, king of men” [5, 52] kimi verməklə yanaşı, Döldül adının tarixçəsini təqdim etmişdir: “Döldül Misir hökmdarının Peyğəmbərə, onun da Əliyə verdiyi boz qatır olmuşdur”.

Eposun “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda işlənmiş *Başma qaxınc, üzümə rişxənd olacaq* cümləsini C.Luis “They will pour scorn on my head and shame on my face” [5, 64], Faruk Sumer “They will talk my head off and say awful things to my face” kimi, “Dostlar, sizi Allaha tapşırıdım” cümləsini isə C.Luis “Friends, I bid you goodbye” [5, 65], Faruk Sumer “Friends, I entrust you to Allah” kimi tərcümə etmişdir.

Boyda işlənmiş *Baş endirib təzim etdi* cümləsinə nəzər salaq. Baş endirib təzim etmək müsəlmanlarda qarşılarındakı insana hörmət əlaməti hesab olunur. C.Luis bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “Gave fair greeting” [5, 65]. Faruk Sumerin etdiyi tərcümi isə ondan bir qədər fərqlənir: “Saluted them with elaborate expressions of greetings”. C.Luis oxucuya cümlənin sətiraltı mənasını da izah etmişdir: “Fair greetings” müsəlman salamıdır və mənası “əmin-amanlıq olsun” deməkdir”.

Dastanda diqqəti daha bir ifadə cəlb edir: “Oğlanmısan, qızımısan?” Onun sətiraltı mənasında gözlənen xəbərin xoş və ya bəd olduğunu öyrənə bilmək gizlənir. Faruk Sumer bu ifadəni “Are you a male or a female?” kimi, C.Luis isə hərfən tərcümə etmişdir: “Are you a boy or a girl?” [5, 67].

Qeyd olunmuş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümənin dəqiq və keyfiyyətli olması üçün tərcüməçi mətnin sətir-altı və sətirüstü mənalərini dəqiq müəyyənləşdirməli və onun ya mətdə, yaxud əlavə şərhlərdə tam şəkildə çatdırılmasına nail olmalıdır.

Araşdırmanı akad.K.Abdullanın sözləri ilə yekunlaşdırmaq olar: “...dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq” [1, 4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal. Mifdən yazıya və yaxud “Gizli Dədə Qorqud – 3”. Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı, 2003.
3. İbrahimova V. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı: Şəms, 2010.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
5. Lewis Geoffrey L. The Book of Dede Korkut. London, 1974.
6. Orxan Şaiq Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. Ankara, 1973.
7. Sumer Faruk, Uysal Ahmet E, Warren S. Walker. The Book of Dede Korkut. London, 1972.
8. Комиссаров В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.6–17.
9. Кухаренко В.А. Экспликация содержания текста в процессе перевода // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.40–51.
10. Чернов Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имплицативность и проблема переводимости // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.51–63.

Summary

Aygun Khalilova

The Ways of Conveyance of Implications and Explications in Translation of Text

The article deals with the ways of conveyance of implicit and explicit meanings in text translation, which is very important in the process of translation. A translator uses these notions to describe how the same phrases might look differently in different contexts because of the differentiation of source and target cultures. The article concludes that before starting to translate the translator has to define the meanings of implication and explication, as a good translation greatly depends on their correct understanding.

Резюме

Айгюн Халилова

Способы передачи импликаций и экспликаций при перевода текста

Статья рассматривает способы передачи имплицитных и эксплицитных значений, которые чрезвычайно важны в процессе перевода. Переводчик прибегает к этим понятиям, чтобы продемонстрировать как одинаковые фразы могут пониматься по-разному в разных контекстах вследствие различий в культурах исходного языка и языка, на который текст переводится. В ней делается вывод, что прежде чем переводить текст переводчик должен устанавливать все эти значения, так как качественный перевод зависит также от правильного понимания их.

Rəyçilər: fil.f.d., dos. T.Əmirova, fil.f.d., dos. F.İsmayılova.

Эльвира Иманова
АУЯ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОРТФОЛИО НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПЕРЕВОДУ

Ключевые слова: *портфолио, оценивание, способности и навыки студентов, уровни оценивания портфолио.*

Açar sözlər: *portfolio, qiymətləndirmə, tələbənin bacarığı və vərdişləri, portfolionun qiymətləndirmə səviyyəsi.*

Key words: *portfolio, assessment, student's capacities and abilities, levels for evaluation of the portfolio.*

1. Данная статья посвящена использованию портфолио на занятиях по профессионально ориентированному переводу. Слову *портфолио*: словарь Королевской академии Испании даёт следующее определение “папка для документов и бумаг” [1]. Из истории возникновения этого слова известно, что оно возникло в Западной Европе в XV-XVI вв. в архитектуре. Спустя несколько веков оно вошло в терминологию модельного бизнеса, а в последствии в систему образования. Впервые метод портфолио в системе образования был использован в США в 80-ые гг.

Понятие портфолио переводчика присуще профессиональному переводчику, который, представляя свой портфолио, рекламирует себя заказчиком. Портфолио является одним из первичных и важных доказательств профессиональности переводчика.

В данной статье мы рассматриваем как понятие портфолио было включено в процесс обучения переводу, какие цели при этом преследовались. Немаловажным фактором при этом являются приобретенные результаты.

Создание портфолио на занятиях по переводу преследует следующие цели:

– Как уже было отмечено, портфолио имеется в арсенале профессионального переводчика, но каким образом начинающий переводчик может правильно составить свой первый портфолио? Именно применение портфолио на занятиях по переводу в университете может помочь будущим переводчикам этому делу.

– Отучить студентов переводчиков от пренебрежительного отношения к проделанной работе. Часто преподаватель сталкивается с такой ситуацией: он спрашивает у студентов перевод выражения или термина, который они переводили в начале семестра и не может получить ответ от студентов, так как они забыли сделанный перевод. Причина этого заключается в том, что они не возвращались больше к этому переводу. Портфолио послужит накопительной базой для студентов-переводчиков, где он будет хранить свои работы с момента начала семестра.

– Перевод является очень сложным и многоступенчатым процессом, требующий осуществления каждого этапа переводчиком. В процессе реали-

зации перевода переводчик сталкивается с различными проблемами, которые он должен решить, в результате чего складывается следующий план действий поиска информации.

С момента прочтения и понимания текста до его воспроизведения на переводящем языке переводчик должен определить проблемы, связанные как с переводом, так и с недостатком информации (нехватка тематической, социокультуральной, нормативной, лингвистической, законодательной информации и т.д.):

1) Переводчик должен составить план, по которому он будет искать необходимую информацию. Он должен знать критерии классификации источников информации и правильное их использование, различные методы предпереводческого анализа исходного текста, а также исследования и консультации с профессионалами определенной сферы.

2) Переводчик должен знать место, где будет искать необходимую информацию. Он должен уметь пользоваться базой данных, электронными ресурсами, быть знаком с онлайн-форумами и т.д.

3) Знакомясь с огромным количеством источников информации, переводчик должен обладать способностью выбирать из имеющегося множества именно то, что ему необходимо, то есть уметь отличать и выбирать необходимую информацию.

Представленные этапы поиска информации является кропотливой работой, отнимающей у переводчика много времени. Но если принять во внимание, что профессионально-ориентированный переводчик занимается переводом однотипных материалов, то есть материалов одинаковой тематики, то использованная в таких материалах лексика очень часто повторяется. Наличие портфолио облегчит работу студентов-переводчиков при вторичном использовании переводов слов, которые создавали проблемы при работе над предыдущими переводами. Они уже не будут тратить время на дополнительное исследование для разъяснения этого слова, поскольку в нашем случае использование портфолио происходило по предмету профессионально-ориентированного перевода. Перечислим некоторые положительные стороны применения портфолио:

1) Немаловажным фактором является подготовка к экзаменам, так как во время экзамена студентам предоставляются тексты, идентичные тем, которые они переводили на уроках.

2) В конце каждого семестра портфолио будет наглядно показывать профессиональное развитие каждого студента, поскольку он будет содержать в себе работы, проверенные и оцененные преподавателем. По этой причине и преподаватель, и сам студент смогут удостовериться в своих успехах или неудачах.

3) Развить у студентов способность нахождения нужной информации, формулирования, анализ и решения проблем.

4) Показать студентам важность личностного развития и попытаться мобилизовать знания в процессе обучения.

Идея составления и использования портфолио была использована в Азербайджанском Университете Языков на Факультете теории и практики перевода романских языков на третьем курсе по предмету “Перевод научных текстов”. По причине наличия большого количества терминов, новых выражений узко профильного характера этот предмет представился идеальным для осуществления проекта по применению портфолио на занятиях по переводу. В начале семестра студентам была объяснена суть составления и цели портфолио, было представлено несколько моделей. В качестве базы послужили обычные папки, оформленные по желанию самого студента. В дальнейшем слово портфолио было заменено словом “папка”, во-первых, потому, что была использована обычная папка и во-вторых, по фонетическим соображениям: студентам намного легче было каждый раз произносить простое слово “папка”, чем иностранное заимствование “портфолио”.

Данная статья поэтапно описывает процесс использования портфолио. Каждый этап этого процесса может быть откорректирован или изменен в зависимости от предмета или если преподаватель видит в этом необходимость.

11. Организация портфолио. Первый файл портфолио содержал информацию о предмете, который студентам предстояло изучать, и информацию о самом студенте. Второй файл содержал вопросы, которые студент задавал сам себе и на которые он надеялся получить ответы в конце семестра. У некоторых студентов было несколько вопросов, но были и те, которых интересовал всего один вопрос. Некоторые примеры вопросов, взятых из папок студентов: *Чему я научилась? Смогу ли я стать профессионально-ориентированным переводчиком? Какие компетенции я приобрету?*

С каждым проведенным уроком последующие файлы пополнялись переводами, проверенными преподавателем. Конечно, существовал выбор составления электронного варианта портфолио. Для этого необходимо было использовать компьютер, но в данной группе выбор пал на использование обычной папки по причине признания самих студентов, которое заключалось в том, что на каждый урок, или когда это будет необходимо, им легче будет приносить папку, чем компьютер. Касательно формы портфолио и вопросов, которые задаются до начала использования портфолио можно сказать, что это зависит от выбора группы. Одна группа может после совместных размышлений выбрать вопросы, который будут соответствовать всей группе, другая выберет вариант индивидуального подхода как при составлении портфолио, так и при составлении вопросов.

3. Презентация портфолио. В конце семестра один урок был посвящен презентации папки. Каждый студент, показав свой портфолио и зачитав свои вопросы, которые он задал в начале семестра, отвечал на них. Составив отчет на основе своих работ, каждый студент предоставил информацию о прогрессе или регрессе своих переводческих способностей и навыков за семестр. Идея создания была особо эффективной, когда руководством Университета было принято решение об использовании урочного материала на экзаменах.

2. Контроль за ведением портфолио. На занятия портфолио приносились не регулярно. Большая ответственность падала на самого студента. Именно он должен был обеспечивать постоянное пополнение портфолио работами. Это он делал дома, самостоятельно упорядочивая работы. Для промежуточного регулирования работы студентов два раза проводились обзор и анализ портфолио.

3. Результаты применения портфолио. Руководители эксперимента в области применения портфолио в качестве инструмента, для самооценки студентов в процессе обучения в Университете Гранады Mª Asunción Romero López, Emilio Crisol Moya предлагают следующие уровни для оценивания портфолио [2]:

5.1. Уровень А. Студент демонстрирует значительный прогресс своих способностей. Диагностика его слабых и сильных сторон показывает развитие при помощи различных упражнений, процессов и этапов, которые включены в портфолио. Студент использует многочисленные переводческие стратегии, которые позволяют ему улучшить перевод. Студент показывает огромный интерес, мотивацию к улучшению своих сильных сторон, также правильное использование стратегии исправления, библиографических ресурсов и других источников информации. Студент проявляет ответственность и толерантность в случае, когда преподаватель и остальные студенты выражают критику и предложения. Его работы отличаются качеством и адекватным использованием своих способностей в качестве переводчика.

5.2. Уровень В. Диагностика его слабых и сильных сторон показывает соответствующее данному уровню развитие некоторых качеств при помощи различных упражнений, процессов и этапов, которые включены в портфолио. Студент проявляет интерес, мотивацию для улучшения слабых сторон. Постоянно использует определенные переводческие стратегии, некоторые библиографические ресурсы и другие источники информации, которые позволили ему улучшить его способности и навыки. Несмотря на то, что его работы отличаются качеством и хорошим использованием своих способностей как переводчик, он должен работать над их улучшением.

5.3. Уровень С. Студент делает небольшой прогресс некоторых качеств. Диагностика его слабых и сильных сторон свидетельствует о небольшом развитии в некоторых областях при помощи различных упражнений, процессов и этапов, которые включены в портфолио, однако заметно, что есть много характеристик для улучшения. Студент не проявляет особого интереса, мотивации для улучшения своих слабых сторон и желания поиска необходимых переводческих стратегий, библиографических ресурсов и других источников информации, которые помогли бы ему улучшить слабые стороны. Он слабо чувствует ответственность и неохотно воспринимает критику и предложения со стороны преподавателя и остальных студентов. Его работы неполноценны и показывают недостаточное использование навыков и способностей как переводчик.

5.4. Уровень D. Студент не показывает значительного прогресса. Диагностика не выявляет никаких слабых и сильных сторон, поскольку они не

были использованы в различных упражнениях, процессов и этапов, которые включены в портфолио. Существуют много качеств, над которыми надо работать. Он неправильно использует стратегии, библиографические ресурсы и другие источники информации, которые могли бы помочь ему улучшить проблематичные качества. Слабо чувствует ответственность и неохотно воспринимает критику и предложения со стороны преподавателя и остальных студентов.

Именно эти уровни оценивания были использованы по окончании семестра после процесса презентации портфолио. Для начала было интересно узнать мнение самого студента: насколько он способен реально оценить свои способности и дать им оценку. С этой целью каждому студенту предоставлялись предлагаемые уровни оценивания и студент сам выявлял соответствующий ему уровень, после чего преподаватель выражал свое мнение, которое могло совпадать или не совпадать с мнением студента. В случае не совпадения преподаватель объяснял, по каким причинам данному студенту соответствует данный уровень. Таким образом, метод использования портфолио включает самого студента в процесс своего оценивания, что позволяет уменьшить субъективизм, который в большинстве случаев существует у преподавателей.

Кроме того, руководствуясь этими уровнями для оценки портфолио, преподаватель и сам студент наглядно удостоверились насколько процесс обучения за семестр был эффективным. Здесь мы упомянули обе стороны процесса обучения, как преподавателя, так и студента. Если результаты отрицательны, то для преподавателя это послужит поводом для того чтобы он задумался над применяемой методикой, а именно о её корректировки или замене. Для студента это послужит поводом для переоценки своих способностей, для понятия своих слабых сторон как будущего профессионала, а также поводом дальнейшего мотивирующего фактора.

Использованная литература

1. <http://www.rae.es/>
2. López A. R., Moya E. C. El portafolio, herramienta de autoevaluación del aprendizaje de los estudiantes. Una experiencia práctica en la Universidad de Granada // Revista Docencia e Investigación. 2011, № 21, c.25-50.
3. Sánchez R. B. El Portfolio, metodología de evaluación y aprendizaje de cara al Nuevo Espacio Europeo de Educación Superior. Una experiencia práctica en la Universidad de Sevilla // Revista de Latinoamericana de tecnología. 2005, c.121-140.
4. Профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам // Межвузовский сборник научных трудов. Пермь, 1983.

Xülasə

Elvira İmanova

Tərcümə dərslərində portfoliodan istifadə

Bu məqalə tərcümə dərslərində peşəyönlü leksik materialın möhkəmləndirilməsi məqsədilə aparılmış eksperimentin təşkili metodikasından bəhs edir. Eksperimentdən əldə olunmuş müsbət nəticələr bu metodikanın effektivliyini sübut edir.

Summary
Elvira İmanova
Usage of Portfolio in the Translation Classes

This article deals with methodological organization of the experiment in the lessons of translation to consolidate the material with the vocabulary for special purpose. The positive results obtained after the experiment demonstrate the effectiveness of this methodology.

Rəyçilər: ped.f.d.G.Şirəliyeva, fil.f.d.A.Quliyeva.

Ülkər Cəfərova
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji İFADƏLƏRİN EKvİVALENTLİYİ

Açar sözlər: *frazeoloji ifadələr, ismi frazeoloji ifadələr, feili frazeoloji ifadələr, ekvivalentlik dərəcəsi, frazeologizmlər.*

Key words: *phraseological expressions, nominal phraseological expressions, verbal phraseological expressions, the degree of equivalence, phraseological units.*

Ключевые слова: *фразеологические выражения, именные фразеологические выражения, глагольные фразеологические выражения, степень эквивалентности, фразеологизмы.*

Frazeologiya haqqında çoxlu sayda sanballı elmi əsərlər olsa da, bu sahədə bir çox məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmış, öz həllini tapa bilməmişdir. Dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, onun doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dilçilər arasında frazeologizmlər haqqında vahid fikrin olmaması onun tədqiqat obyektini kimi mürəkkəbliyindən irəli gəlir [1, 149].

Frazeologiya nəzəriyyəsi məsələlərinə XIX əsrin 60-cı illərinə qədər xüsusi diqqət ayrılmamışdır. XIX əsrin sonlarına doğru, xüsusilə XX əsrin 30-cu illərində bu sahə üzrə müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılmağa başladı. Hazırda frazeologiya, o cümlədən müxtəlif dillərdə frazeoloji ifadələrin uyğunluğu məsələsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir.

Frazeoloji ifadələrin müxtəlif dillərdə uyğunluğu müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Başlıca səbəb kimi fəal dillərarası əlaqə göstərilir. Bu uyğunluğun başqa bir səbəbi də passiv dil əlaqələridir.

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər, xüsusən idiomlar müəyyən bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranaraq yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır [4, 27]. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Onların başlıca əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn: ing. *to wash one's dirty linen in public* 'evin sirrini yaymaq'; *to vanish into thin air* 'yağlı əppək olub göyə çıxmaq'.

Frazeoloji qovuşmaları idiom hesab edən Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov qeyd edirlər ki, onlar digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik söz qruplarıdır. Belə qovuşmalar motivlənmədiklərindən onların bildirdikləri məna tərkib hissələrinin mənalarından ibarət deyildir, sadəcə məcazlaşma prosesinə uğramışlar [3, 69]. Daha sonra müəlliflər deyilənləri sübuta yetirmək üçün aşağıdakıları nümunə göstərirlər: ing. *to come a cropper* 'fəlakətə

uğramaq', *neck and crop* 'tamamilə, bütün', *at sixes and sevens* 'çaş-baş halda', *to set one's cap at smb.* 'kiminsə diqqətini cəlb etmək' [yenə orada].

Frazeoloji ifadələr mənaca bütöv, sintaktik struktur cəhətdən sabit və dəyişməz leksik tərkibli konstruksiyalar kimi başa düşülsə də, onların məcazlaşması və obrazlılığı üçün kontekst tələb olunur.

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də frazeoloji ifadələrin leksik və qrammatik semantikasını onlarda forma və məzmun birliyi əmələ gətirir. Söz birləşməsi və cümlə strukturlu frazeoloji ifadələrdə onları təşkil edən sözlərdən biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. Əsas komponentinin qrammatik mənsubiyyətinə görə frazeoloji ifadələrin iki növü vardır: feili və ismi frazeoloji ifadələr.

Feili frazeoloji ifadələrin komponentlərinin sıralanması daha çox feilin mövqeyindən asılıdır. İngilis dilindən bir neçə nümunə göstərik: *to have a bone in one's throat* 'boğazında sümük qalmaq', *to twist smb round one's little finger* 'kimisə barmağına dolmaq', *to throw oneself into smb's arms* 'kimdənsə ümid gözləmək', *to give a free hand* 'əlini boş buraxmaq', *to give a helping hand to smb* 'əлиндən tutmaq', *to fall on one's feet* 'ayağına düşüb yalvarmaq', *to twiddle one's thumb* 'bekar oturmaq'.

Bu və ya digər sözün birləşmədəki ətrafı, distributiv imkanları onun mənasına müəyyən təsir göstərir. Sözün birləşmədəki mənası onun lüğəvi mənasından əsaslı şəkildə fərqlənə bilər. Bu, frazeoloji ifadələr üçün daha səciyyəvidir. Ona görə də frazeoloji ifadələrin ekvivalentlik məsələsi ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər.

İngilis və Azərbaycan dillərində həm komponentlərin ifadə vasitələri, həm də struktur rəngarəngliyi baxımından ismi frazeoloji ifadələr də diqqəti cəlb edir. Onların komponentlərinin əsasında ad durur. Belə birləşmələrdə isim təyin olunan komponent kimi işlənərək, qrammatik mərkəz kimi öz ətrafına təyinedici sözlər toplayır. İsmi frazeoloji ifadələrin ümumi məzmunu cümlədə tutduğu mövqedən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu aspekti nəzərə alaraq adyektiv və adverbial birləşmələri də ismi frazeoloji ifadələr hesab etmək olar.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji ifadələrin ekvivalentlik dərəcəsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Ekvivalentlik frazeoloji ifadələrin strukturunun dillərarası eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman onların strukturunun leksik dolğunluğu və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji ifadələrin müəyyən qisminin strukturunda müxtəlif dəyişikliklər baş vermişdir. Lakin bir çox frazeoloji ifadələr struktur sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Sonuncuların komponentlərinə heç bir söz əlavə etmək, yaxud komponentlərdən birini dəyişdirmək mümkün olmur. Məsələn, ingilis dilindəki *Lares and Penates* 'ocaq, ev rahatlığı' frazeoloji ifadəsini **very lares and penates* şəklində işlətmək olmaz. Həmçinin *a ladies' man* ifadəsi əvəzinə **a gentlemen's woman* və *lady luck* ifadəsi əvəzinə *man luck* ifadəsi işlənməz. Azərbaycan dilindəki *qulaq asmaq*, *başə düşmək* birləşmələrinin də strukturunda heç bir dəyişiklik etmək olmaz.

Bəzi frazeoloji ifadələrə dəqiqləşdirici söz əlavə etmək mümkündür: ing. *to learn one's lesson* 'ibrət götürmək' *to learn good lesson from something* 'bir şeydən ibrət almaq'. Bir sıra frazeoloji ifadələrin tərkibində bu və ya digər kompo-

nent yaxın mənalı və ya sinonim sözlərlə əvəzlənə bilər. Müq. et: ing. *to hold one's tongue – to hold one's long (beautiful, sharp, bitter) tongue*, *with all one's heart – with all one's soul*; azərb. *belini qırmaq (sındırmaq)*, *əl-ayağına düşmək (yıxılmaq)*, *əlinə fürsət düşmək (keçmək)*, *özünü tülküliyə qoymaq (vurmaq)*, *yel olub yanından keçmək (ötmək)*.

Bəzi frazeoloji ifadələrin qısaldılmış formalarına da rast gəlmək olar. Məsələn, ing. *A friend in need is a friend indeed* 'Dost dar gündə tanınar' – *A friend in need* 'müəmmalı dost'.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji ifadələrin komponentlərinin sabit qrammatik formaya malik olması onların əsas əlamətlərindəndir. Frazeoloji ifadənin hər bir üzvünün dəyişməz və müəyyən qrammatik forması olur. Məsələn, kəmiyyət şəkilçiləri bir-biri ilə əvəz edilə bilməz. Lakin frazeoloji ifadələrdə qrammatik variantlılıq da müşahidə edilir. Məsələn: ing. *to gather up the thread (s)* 'bir işi yenidən başlamaq', *to get into deep water (s)* 'çətin vəziyyətə düşmək'; azərb. *gözü gülmək*, *gözün üstə (üstündə)*, *əlinə yağ daşsa (da)*, *əl (əlini) saxlamaq*.

Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji ifadələrin ekvivalentliyini təmin edən amillərdən biri də insanın müxtəlif emosional-psixi vəziyyətini müşayiət edən jestlər və bədən hərəkətləridir. Belə hərəkətləri ifadə edən söz birləşmələrinin məcazi mənada işlənməsi nəticəsində müxtəlif frazeoloji vahidlər meydana çıxır. Bu tipli birləşmələr jestlər və bədən hərəkətlərini bildirərkən həm də onların rəmzi mənalarını (çiyinlərini sıxmaq, başını tərپətmək və s.) ifadə etmiş olur. Müxtəlif xalqların, etnik qrupların emosional jestlərinin oxşarlığı müxtəlif dillərdə oxşar frazeoloji ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Абдуллаев К.М., Гамидов И.Г. О трансязыковой природе фразеологии // В пространстве языка и культуры. Сборник статей в честь 70-летия В.В.Виноградова. М., 2010.
2. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007.
3. Hacıyeva A., Nəcəfov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı, 2009.
4. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan, rus dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2004.

Summary

U.Jafarova

Equivalence of phraseological expressions in English and Azerbaijani languages

The article deals with matters concerning the equivalence of phraseological expressions and factors influencing the degree of equivalence of them in the languages with different systems. The investigation has been carried out on the basis of the materials of the English, Azerbaijani and Russian languages.

Резюме

У.Джафарова

**Эквивалентность фразеологических выражений в английском
и азербайджанском языках**

В статье рассматриваются вопросы эквивалентности фразеологических выражений и факторы, влияющие на степень их эквивалентности в языках с различными системами. Исследование проведено на основании материала английского, азербайджанского и русского языков.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.Ü.Quliyeva, fil.f.d.dos.S.Tağıyeva.

Sabir Əliyev
ADU

"AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ" DƏRSLİYİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: *tərcümə, multikulturalizm, mədəniyyət, adət-ənənə, dinlər.*

Key words: *translation, multiculturalism, culture, custom, religions.*

Ключевые слова: *перевод, мультикультурализм, культура, обычаи, религии.*

Tərcümə çox mürəkkəb prosesdir. Həm məxəz, həm də hədəf dilin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tərcümə prosesində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə qarşıya çıxan tarixi, etno-kulturoloji amillərin məxəz dildən hədəf dilə transformasiyası müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə əgər tərcüməçi tərcümə edəcəyi mətnin hansı sahə ilə əlaqəli olduğunu bilmirsə və ya həmin mövzu haqqında hərtərəfli biliyə malik deyilsə, o zaman tərcümədə ciddi problemlərlə üzləşə bilər [1, 41]. Məsələn, A.Xotsko "Koroğlu" dastanını tərcümə edərkən Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, dəyərləri, mədəniyyəti haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması səbəbindən dastanın adını "the banditti of Kurrouglu" kimi tərcümə etmiş, *dəli* sözünün, əslində, "igid", "mərd", "qoçaq" mənaları ifadə etdiyini bilməmişdir. Başqa sözlə o, bu sözün konnotativ mənasını anlamamışdır [3, 67].

"Azərbaycan multikulturalizmi" dərslində müxtəlif xalqların, etnik azlıqların Azərbaycanda əsrlər boyu sülh və dostluq şəraitində yaşaması öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə yaşayan xalqların fərqli mədəniyyətə və adət-ənənələrə mənsub olmaları tərcüməçidən onlar haqqında tarixi biliyə malik olmağı tələb edir. Bununla bağlı olaraq dərslərdə işlənmiş *kipa* sözü üzərində dayanmaq. "Kipa" ("kipah") yəhudi xalqı üçün səciyyəvi olan xüsusi papağı bildirir. Məxəz mətnində *kipa* kimi yazılması və şərhə müşayiət olunmaması hədəf dilə transformasiya zamanı tərcüməçidən həmin sözün mənşəyi barədə araşdırma aparmağı tələb edir. Tərcüməçi ilk növbədə özü sözün orijinaldakı mənasını tam anlamalı və yalnız bundan daha sonra hədəf dilə tərcümə etməlidir [2, 241].

Tərcümə zamanı meydana çıxan etno-kulturoloji məqamları düzgün tərcümə edə bilmək üçün həmin xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə bələd olmaq lazımdır. Bu, tərcüməçidən geniş dünyagörüşünə sahib olmağı tələb edir. Dərslərdəki başqa bir nümunədə isə müəllif "titular xalq" ifadəsini məxəz dildəki kimi istifadə etmişdir. "Titular xalq" (*title people*) termini müəyyən ölkədə yaşayan "əsas, başlıca xalq"ı nəzərdə tutur. Orijinalda yazılmış "titular xalq" ifadəsinin hədəf dildə də həmin mənanı ifadə etməsi üçün mütərcimdən peşəkarlıq tələb olunur [2, 277]. Məxəz mətnindəki *avtokefal kilsə* (*autocephal church*) birləşməsinin transformasiyası tərcüməçidən yalnız hər iki dili mükəmməl bilməyi yox, həm də dinlə bağlı biliyə malik olmağı tələb edir. Bu ifadəni tərcümə etmək üçün mütərcim əvvəlcə həmin anlayışı aydınlaşdırmalıdır. Avtokefal kilsə Azərbaycanda yaşayan albanlara məxsus müstəqil, heç bir digər quruma tabe olmayan kilsədir [2, 74].

Dərslərdə qeyd olunmuş *milli azlıqlar* ifadəsinin ingilis dilinə “national minorities”, *azsayılı xalqlar* birləşməsinin isə “peoples in small number” kimi tərcümə edilməsi məqsədəuyğundur.

Dərslərin tərcüməsində çətinlik yaradan məsələlərdən biri də dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının adının ingilis dilinə tərcüməsidir. Bəzi tərcüməçilər poemanın adını “The Seven Beauties” şəklində tərcümə etmişlər. Lakin əsərin məzmununu, mahiyyətini onun adında öz əksini düzgün şəkildə tapmalıdır. Nizami Gəncəvinin bu poemasında yeddi gözəl kimi yeddi şahzadə qız nəzərdə tutulduğundan poemanın adının “The Seven Princesses” kimi tərcüməsi daha düzgün olardı [2, 114].

Dərslərin ingilis dilinə tərcüməsində maraqlı məqamlardan biri də *azərbaycançılıq* ifadəsinin tərcüməsidir. İngilis dilində belə bir anlayış olmadığından onun hədəf dilə necə tərcümə edilməsi həm maraqlı, həm də çətinlik yaradan məsələdir. Hesab edirik ki, bu anlayışın ingilis dilinə “azerbaijaniism” kimi tərcümə olunması düzgün olardı. Amerikaşünaslıq, britaniyaşünaslıq, rusiyaşünaslıq, skandinaviyaşünaslıq kimi anlayışlar da bu qəbildəndir.

Dərslərdə İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimdəki *ayə* və *surə* sözlərinin ingilis dilinə tərcüməsində müvafiq olaraq, “chapter” və “paragraph” sözlərindən istifadə edilmişdir. Həmçinin *müxtəlif din daşıyıcıları* ifadəsinin ingilis dilində qarşılığı “different bearers of religions” kimi verilmişdir. Tarixi aspektin, mədəniyyətlə bağlı xüsusiyyətlərin tərcümə zamanı əhəmiyyətli rola malik olması müxtəlif xalqların tarixini, dilini və mədəniyyətini bilməyi zəruri edir [4, 67].

“Azərbaycan multikulturalizmi” dərslərində xeyli sayda ərəb və fars mənşəli sözlərdən istifadə olunmuşdur. Tərcüməçidən həmin sözlərin mənalarını ilk növbədə Azərbaycan dilində dəqiq bilmək tələb olunur: “Gulshani-raz” – “Sirlər bağı” – “The Garden of Mysteries”, “Hədiqətüs-süəda” – “Xoşbəxtlər bağı” – “The Garden of Happiness”, “Rövzətüs-şühəda” – “Şəhidlər bağı” – “The Garden of Martyrs”, “Miratül-camal” – “Gözəlliyin güzgüsü” – “The Mirror of Beauty”, “Mətləül-Etiqad” – “Etiqadın mənşəyi” – “The Origin of Faith”.

Tərcümə sənətinin qarşısında duran çətin məsələlərdən biri də poetik mətnlərin tərcüməsidir. Tərcümə nəzəriyyəçiləri arasında bununla bağlı fərqli düşüncələr mövcuddur. Bəzi tərcümə nəzəriyyəçiləri poetik mətnlərin tərcüməsinin qeyri-mümkün olduğunu, yaxud uğurlu alınmadığını vurğulayaraq, bunu dillərin fərqli quruluşa, vəznlərə və poetik təsvir formalarına malik olması ilə izah edirlər. Lakin demək lazımdır ki, bütün bunlarla yanaşı, poeziyanın uğurlu tərcüməsi mümkündür [7, 182]. “Azərbaycan multikulturalizmi” dərslərində dahi Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin qəzəl və müxəmməslərindən nümunələr verilmişdir. Şərq poeziya nümunələri olan bu şeirlər ingilisdillə oxucuya yaddır. Məhz bu səbəbdən onların tərcüməsi şərhçilərlə müşayiət olunur: *qəzəl* “ghazal” – “a kind of oriental verse”, *müxəmməs* “muxammas” – “a form of oriental verse”.

Orijinalda: *Bacarsan, hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir kömək...*

*Elə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə...
Hər kəs ki İsa kimi duyub, sevib insanı,
İnsafı sayəsində tutub cümlə cahanı (N. Gəncəvi)*

Tərcümə olunmuşdur: *If you can, carry the burden of everyone
It is a great honour to help others...
If I had the chance,
I would have not let anyone do depend on anyone...
If everyone loved man like Jesus Christ,
His fame would have spread all over the world.*

Qeyd etmək lazımdır ki, poeziyanın bir dildən digər dilə tərcüməsi zamanı dillərin fərqli quruluşu, vəznələrə və poetik təsvir vasitələrinə malik olması müəyyən çətinliklər yaratsa da, orijinaldakı fikrin, əsas mənanın hədəf dildə əks etdirilməsinə maneə yarada bilməz. Başqa sözlə, müxtəlif xalqlara məxsus poeziya nümunələrinin tərcüməsində əsas məsələ orijinaldakı məna və estetik təsirin hədəf dildə öz əksini maksimum şəkildə tapmasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: Uni Print, 2010.
2. Azərbaycan multikulturalizmi. K.M.Abdullayev və E.Nəcəfovun redaktəsi ilə. Bakı: BBMM, 2017.
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
4. Baker M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
5. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010.
6. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU, 2006.
7. Newmark P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988.
8. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2000.

Summary

Sabir Alyev

Difficulties in translation of "Azerbaijani Multiculturalism" from Azerbaijani into English

The article deals with the difficulties in the translation of "Azerbaijani Multiculturalism" and displays instances from the book which cause challenges to the translator. Moreover, the article emphasizes the knowing of role of culture and tradition in translation.

Резюме

Сабир Алиев

**Трудности перевода учебника “Азербайджанский мультикультурализм”
с азербайджанского языка на английский**

В статье представлена информация о трудностях, возникающих при переводе учебника “Азербайджанский мультикультурализм”, и приведены примеры, создающие проблемы для переводчика. В ней также подчеркивается знание роли культуры и традиций при переводе.

Rəyçi: prof. Q.Bayramov, fil.f.d. dos.E.Rəhimli.

Şahnaz Əsədova
ADU

İNGİLİSDİLLİ LƏTİFƏLƏRDƏ KALAMBURUN ÜSLUBİ FUNKSIYASI

Açar sözlər: *kalambur, dil oyunu, komik effekt, paronomasiya.*

Key words: *pun, language play, comic effect, paronomasia.*

Ключевые слова: *каламбур, языковая игра, комический эффект, паронимазия.*

“Dil oyunu” terminini dilçilikdə ilk dəfə L.Vitqenşteyn [2] işlətmişdir. O, dil vahidlərinin danışanın funksional baxımdan, yəni ünsiyyət mühitinə münasibətdə xüsusi istifadəsini nəzərdə tuturdu. V.Z.Sannikov dil oyunlarının əsasən bu funksiyaları yerinə yetirdiyini qeyd edir: 1) təsvir olunanın kiçildilməsi; 2) dilin zənginləşdirilməsi; 3) özünü və həmsöhbətini əyləndirmə; 4) özünütəsdiq; 5) şərlə mübarizə; 6) maskalanma (pərdələnmə) [4]. Bu məqalənin tədqiqat obyektinə olan lətifələr üçün 1, 3 və 5-ci bəndlərdəki funksiyalar daha aktualdır.

Yuxarıda deyilmiş fikirlərlə razılaşısaq da, dil materialları üzərində apardığımız təhlillərə əsasən belə hesab edirik ki, dil oyunu adresatın fərdi fəallığı və dil biliklərindən yaradıcı şəkildə istifadə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, kreativ fəallıq xaricində dil oyununun qeyri-mümkün olduğunu demək olar. Bunu dil oyunlarının aşağıda verilmiş əsas xassələri ilə əsaslandırmaq bilirik:

1) sözdən aydın, təsirli və qeyri-adi tərzdə istifadə bacarığı dil sistemi haqqında biliklərə və onun normativ əlaqələrinə yiyələnməyə münasibətdə hər zaman əlavə səciyyə daşıyır, sözlə “oynaya bilmək” bacarığı fərdin dilin üslubi aspektinə yiyələndiyinə işarədir;

2) ünsiyyət zamanı “oyun” məqamı yalnız o zaman baş verir ki, danışan konvensional (şərti) dil strukturlarının və informasiyanın qəbulu zamanı onlarla bağlı stereotiplərin dağıdılması üsullarını məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir;

3) dil oyunları “ünvanlı” səciyyə daşıyır, başqa sözlə, bu oyunlar adresatın onları dildən məqsədyönlü və təsirli istifadə variantı kimi dərk edilmədən baş tuta bilməz;

4) dil oyunu həmişə dil (nitq) strukturunda adresata tanış olmayan yeni məzmunun yaradılmasına istiqamətlənir.

Ümumiyyətlə, dil oyunları lətifələrdə bizə müəyyən söz və ya ifadənin yeni məna və işlənmə məqamlarını görməyə yardım edir. Oyun zamanı ən məhsuldar vasitə sözlərin məna komponentləri üzərində qurulmasıdır:

First Student:

- *Great Scott? I've forgotten who wrote 'Ivanhoe'!*

Second Student:

- *I'll tell you if you tell me who the dickens wrote 'The Tale of Two Cities'!* [1].

Bu lətifədə söz oyunu xüsusi isimlər (məşhur yazıçılar V.Skot və Ç.Dikkens) və onlara bənzəyən danışığı ifadələri arasında baş verir. Müasir ingilis

dilində *Great Scott!* təəccüb, heyranlıq, şok, inamsızlıq və s. ifadə edən nida, *Dickens* adı isə *devil* (“iblis, şeytan”) sözünə alternativ kimi işlənən evfemizmdir: *I felt like the dickens* (“Mən özümü çox pis hiss etdim”), *The dickens you say!* (“Ola bilməz!”, “İnanılmazdır!”), *to raise dickens* (“çətinlik yaratmaq”).

Dil oyunlarını vasitə kimi dil səviyyələrinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) leksik-semantik; 2) sintaktik; 3) üslubi (üslubi normaların pozulması); 4) fonetik, qrafik və orfoqrafik; 5) morfoloji. İngilisdilli lətifələrdə komik effekt yaradılmasında birinci səviyyə daha fəaldır. Sözlərin məna komponentləri, antonimlər, omonimlər, frazeologizmlər, atalar sözləri, sabit birləşmələr üzərində oyun və s. vasitələri buna nümunə göstərmək olar:

- *Why is a proud woman like a music book?*

- *She is full of airs* [1].

Bu nümunədə bütöv leksik omonimlər *air* (“motiv”) və *airs* (“təkəbbürlü görünüş”) üzərində qurulmuş söz oyunu təqdim olunmuşdur.

The movie manager was furious. His assistant asked:

- *What's the matter? Is anything wrong?*

- *Anything wrong! he snored. – Why, you've advertised for next week: "Smiling Eyes – with a strong cast!"* [1].

Yumoristik effektə nail olmaq üçün burada da leksik omonimlər *cast* (“aktyor heyəti”) və *cast* (“çəpgözlük”) arasında söz oyunu baş verir.

Ümumiyyətlə, ingilisdilli lətifələrdə komik effekt yaradan ən məhsuldar üslubi vasitələrdən biri omonimlik, yəni bir-biri ilə semantik bağlılığı olmayan, eyni səslənməyə malik fərqli dil vahdilərini işlənməsidir. Bu lətifələrdə leksik omonimlərə (assosiativ əlaqəyə malik olmayan, fərqli mənalara, eyni səslənməyə malik sözlər), omoqraflara (fərqli tələffüzə, lakin eyni yazılışa malik sözlər), omoformlara (fərqli yazılışa, lakin eyni tələffüzə malik sözlər) və omoformlara (yazılış və ya tələffüz formalarından biri uyğun gələn sözlər) tez-tez təsadüf edilir:

- *I had a fall last night which rendered me unconscious for several hours.*

- *You don't mean it! Where did you fall?*

- *I fell asleep!* [1].

Bu lətifədə *fall* (“düşmə, yıxılma”) və *fell* (*fall asleep* ifadəsində işlənən *fall* qaydasız felinin II forması) omoformları arasında söz oyunu baş verir.

- *Eating should never make you sad, unless it is a mourning meal.*

İngilis dilində *morning* (“səhər”) və *mourning* (“matəm, kədər”) sözləri də eyni tələffüzə malikdir və lətifədə onların maraqlı çəşqınlıq yaradan mənası arasındakı bu məqamdan gülüş doğurmaq məqsədilə istifadə edilir.

- *Is it true that you are a suitor for my daughter's hand? - asked a matchmaking mother.*

- *Yes, but I didn't - replied the wag.*

- *Didn't what?*

- *Suit her* [1].

Bu lətifədə isə *suitor* (“əvlənmək istəyən”, “aşıq”) ismi ilə *suit* (“yaramaq, uyğun gəlmək”) feli arasında söz oyunu vasitəsilə yaddaqalan lətifə yaranmışdır.

Kalambur (söz oyunu, cinas) nitq ünsiyyəti zamanı müəllifin eyni səslənməyə, fərqli mənalara malik sözlərin və ya oxşar səslənməyə, fərqli mənalara malik

söz və ya söz qruplarının komik istifadəsinə əsaslanaraq yaratdığı miniatür (kiçik sənət əsəri), etdiyi üslubi gedişdir. Məlum olduğu kimi, yumor müxtəlif səpkili – kobud, bayağı, sadələvh, adi, qara və s. şəkildə olur. Kalambur üzərində qurulmuş yumor, göründüyü kimi, çox incə olur. Hətta qadağanlar tez-tez söz oyunları vasitəsilə ifadə edilir:

- *Presidential debates are commonly violent and full of Gore* [1].

Bu oyun adi bir xüsusi isim üzərində qurulmuşdur. *Gore* görkəmli amerikan siyasətçisi Albert Arnold Qorun soyadı olmaqla bərabər, müasir ingilis dilində “laxtalanmış qan” mənasına malik söz kimi işlənir. Mənalıarası ziddiyyətin aydın ifadəsi məqsədilə kalambur *violent* (“şiddətli”) sifəti vasitəsilə qüvvətləndirilmişdir. Buradakı söz oyununu Qorun davranış və hərəkətlərinə, xarakterik cəhətlərinə işarə kimi qiymətləndirmək olar.

Paronomasiya da (mənalı fərqli, tələffüzü qismən bir-birinə oxşayan sözlərin işlənməsi) oxşar tələffüzə malik sözlər və söz birləşmələri üzərində qurulan dil oyunudur:

- *Presently, I am working with a landscaping company as a dirt compressor. It's just a tamp job.*

Bu lətifədə *tamp* (“döyəcənlənərək bərkimiş”) sözü ilə *damned* (“lənətə gəlmiş”) sözü oxşar tələffüzə malik olduqları üçün onlardan yumoristik effektə nail olmaq məqsədilə istifadə edilmişdir.

- *While watching the baseball game in Los Angeles, I got an overwhelming feeling that I had seen the game before. It was a clear case of Dodger vu* [1].

Bu lətifədə isə müəllifin Kaliforniya ştatının məşhur *The Dodgers* (“kələk-bazlar”) beysbol komandasının adı ilə bənzər səslənməyə malik və mənşəcə fransız dilinə aid olan beynəlxalq *Déjà vu* (artıq olduğumuz yerləri, etdiyimizi hərəkətləri, gördüyümüz insanları xatırlayarkən fəallaşan və “artıq görmüşəm” “artıq görmüşlər” və s. mənalılarına malik olan intuitiv təcrübə) termini arasında qurduğu söz oyunu təqdim olunmuşdur.

Linqvistik nöqtəyi-nəzərdən kalambur kifayət qədər mürəkkəb mexanizmə malikdir. Söz oyunu mexanizminin ən zəruri elementləri sırasına bir çox dil hadisələri (omonimlik, polisemiya, paronomasiya) daxildir. Bu mexanizmin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, söyləmə daxilində onun sərhədlərini müəyyən etmək, kommunikativ-praqmatik konteksti fərqləndirmək çətinidir. Əslində söz oyunları bəzən çox incə fikirlər şəbəkəsindən ibarət olur və onun dərki üçün çox zaman müxtəlifplanlı əlavə biliklər tələb olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Английские анекдоты // <http://www.laem.ru>
2. Витгенштейн Л.Философские работы. Часть I. Пер. с немец. С.Козловой и Ю.А.Асеева. М.: Гнозис, 1994.
3. Гридина Т.А. Языковая игра: стереотип и творчество. Екатеринбург, Изд-во Урал. Гос. Пед. Ун-т, 1996.

4. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. М., 2002.
5. Фуко Б. Лингвистические структуры, порождаемые игрой слов // Общественные науки зарубежом. Языкознание. 1990, № 6.

Summary
Shahnaz Asadova
Stylistic function of play of words in English anecdotes

The article deals with play of words (pun) in English anecdotes as an alternative to realization of stylistic purpose which is planned and carried out by speaker with purpose to achieve some definite stylistic effect.

Резюме
Шахназ Асадова
Стилистическая функция каламбура в англоязычных анекдотах

Статья посвящена каламбурам (игру слов) в английских анекдотах как варианту реализации стилистического задания, которое планируется и осуществляется говорящим, с целью достижения определенного стилистического эффекта.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.F.Veysəlli, fil.f.d.A.Allahverdiyeva.

Амина Сафарзаде
АУЯ

ИЗМЕНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *количественный подход, качественный подход, фонетическая транскрипция, символ.*

Açar sözlər: *kəmiyyət yanaşması, keyfiyyət yanaşması, fonetik transkripsiya, simvol*

Keywords: *quantitative approach, qualitative approach, phonetic transcription, symbol.*

Серьезными затруднениями при изучении и преподавании английского языка являются правильное произношение и чтение. Это объясняется двумя причинами. 1) Английский алфавит состоит всего из 26 букв, в то время как в английском языке существует более сорока звуков; поэтому одни и те же буквы, отдельно или же в сочетании с другими, употребляются для изображения различных звуков. Например, буква *e* встречается в словах *me, met, Derby, fern, butter, mere, bear* и т.д., причем она каждый раз изображает другой звук. 2) Многие слова с течением времени изменили свое произношение, в то время как правописание их осталось без изменения. Например: *make, take, light, bright*. В результате этих изменений в современном английском языке возник большой разрыв между произношением слов и их графическим изображением, что вызывает немалые затруднения даже у английских школьников при обучении их правописанию и представляет особые трудности для иностранцев, изучающих английский язык [2, 5].

Звуковой состав языка является продуктом долгого и сложного исторического развития [1, 14]. Передача звукового состава языка на письме осуществляется с помощью фонетических символов в фонетической транскрипции.

Фонетическая транскрипция, будучи сильной, визуальной помощью является хорошей базой для обучения произношения иностранного языка [6, 24]. Именно поэтому ученики знакомятся с фонетической транскрипцией уже на первых этапах обучения английскому языку. Знание фонетической транскрипции дает возможность самостоятельно работать с различными словарями, а также правильно произносить незнакомые, новые слова.

Символизация звуков различается тем, является ли её целью обозначить фонему, то есть функциональную единицу в целом или также отобразить модификации её аллофон. Первый тип условных знаков – широкая или фонематическая транскрипция, а второй – узкая или аллофонная транскрипция. Широкая транскрипция, главным образом, используется для практических целей, узкая транскрипция служит целям исследовательской работы [6, 24]. Основным принцип транскрипции, в отличие от исторически сложивше-

гося письма, заключается в том, что каждая фонема имеет свой, один транскрипционный знак и каждый транскрипционный знак имеет свое, приданное только ему одному, звуковое назначение [7, 43].

Попытки создания фонетического алфавита для преподавания и исследовательских целей начались еще в XVI–XVII веках [5, 181]. Существует несколько систем транскрипции, разработанных Л.В. Щербой, В.А.Богородицким и другими в бывшем Советском Союзе, А.М.Бэллом, Г.Суитом, О.Есперсеном и другими на Западе. Английский фонетик А.М.Бэлл в своей книге “Visible Speech” пытается дать наглядное изображение артикуляций. За основу изображения гласных он берет прямую линию, считая, что она примерно соответствует по форме натянутым голосовым связкам, производящим голос. Согласные он изображает изогнутыми линиями. Различный характер гласных и согласных передается при помощи диакритических знаков [4, 19]. Г.Суит частично использует транскрипцию А.М.Бэлла с некоторыми изменениями, а также параллельно вводит и транскрипцию, основанную на латинском алфавите; и тот и другой вид осложнены большим количеством диакритических знаков. О.Есперсен пользуется так называемой аналфавитной транскрипцией, состоящей из букв греческого и латинского алфавитов в соединении с римскими и арабскими цифрами, при помощи которой он дает точное описание всех возможных артикуляций человеческого речевого аппарата [4, 20]. Активные органы обозначены буквами греческого алфавита: α – губы, β – кончик языка, γ – спинка языка, δ – мягкое небо и язычок, ε – голосовые связки. Римские цифры обозначают размер щели, в то время как буквы латинского алфавита указывают на пассивные органы [5, 182].

Наибольшее распространение получил международный фонетический алфавит (International Phonetic Alphabet), разработанный Международной фонетической ассоциацией (основана в 1886 году в Париже, оргцентр находится в Лондоне) в 1979 г. на основе латиницы. Он позволяет наиболее точно воспроизводить все фонетические особенности звуков, такие, как долгота, степень лабиализации, палатализации, продвинутости вперед, редукция, дифтонгоидность и т.д. Однако следует учесть, что обозначения одного и того же звука в разных словарях могут не совпадать, что связано с различной интерпретацией характеристик звуковых единиц. Например, транскрипция английского слова bear ‘медведь’ может иметь несколько вариантов: [beə] (В.К.Мюллер. Англо-русский словарь. М., 1985), [beə̃] (Longman Dictionary of Contemporary English. L., 1992), [be: (r)] (Oxford Dictionary of Pronunciation for Current English. 2003), [ber] (Webster’s New World Dictionary of the American Language. N.Y., 1979) [3, 6].

На сегодняшний день в мире издается столько новых словарей английского языка, что единство фонетической транскрипции ставится под сомнение. Следовательно, существует множество британских и американских словарей английского языка различных авторов с несоответствиями в транскрипциях гласных звуков. Также встречаются различия в транскрибировании гласных звуков английского языка в новых изданиях одного и того же словаря. В данной статье мы проанализируем примеры из одиннадцатого

(1956) и шестнадцатого (2003) изданий “Словаря английского произношения” (“English Pronouncing Dictionary”) Д.Джоунза.

“Словарь английского произношения” Д.Джоунза, отражавший произносительную норму британского варианта английского языка, который традиционно называется нормативным произношением (*Received Pronunciation*), впервые вышел в свет в 1917 году и до сегодняшнего дня остается произносительной моделью для всех людей, изучающих британский вариант английского языка как иностранного. Д.Джоунз использовал незначительное количество специальных фонетических символов и применил количественный подход к системе транскрибирования отличительных черт гласных звуков.

Приведем все транскрипционные символы гласных, которые использовал Д.Джоунз в издании 1956 года: /i:/ see; /i/ it; /e/ get; /æ/ cat; /ɑ:/ father; /ɔ/ hot; /ɔ:/ saw; /u/ put; /u:/ too; /ʌ/ up; /ə:/ bird; /ə/ china, cathedral; /ei/ day; /ou/ go; /ai/ fly; /au/ how; /ɔi/ boy; /iə/ here; /eə/ there; /uə/ gourd [7].

В одиннадцатом издании транскрипции некоторых слов различались лишь присутствием или отсутствием двоеточия: sheep [ʃi:p] – ship [ʃip]; reed [ri:d] – rid [rid]; cord [kɔ:d] – cod [kɔd]; port [pɔ:t] – pot [pɔt]; pool [pu:l] – pull [pul]; fool [fu:l] – full [ful].

Использование количественного подхода в фонетическом транскрибировании гласных звуков английского языка удовлетворяло далеко не всех британских фонетистов. Они считали, что качественные различия в парах гласных звуков не менее важны. Итак, качественный подход породил еще одну систему, где каждый гласный звук имел свой собственный символ, в то время как долгота гласных вообще не отражалась. Эти изменения выглядели следующим образом: sheep [ʃip] – ship [ʃip]; reed [rid] – rid [rid]; cord [kɔd] – cod [kɔd]; port [pɔt] – pot [pɔt]; pool [pul] – pull [pul]; fool [ful] – full [ful]. Этой системой пользовался другой известный британский фонетист – Дэвид Аберкромби. Он был учеником Д.Джоунза.

К середине 1960-х годов наблюдалось довольно сильное соперничество между этими двумя системами фонетической транскрипции. Конец соперничеству положил А.К.Гимсон. Он впервые объединил количественный и качественный подходы в фонетическом транскрибировании гласных звуков английского языка. Его система фонетической транскрипции отражала как качественные, так и количественные характеристики гласных звуков: за основу были взяты символы качественной системы, а к символам, изображающим долгие гласные звуки, были добавлены две точки, означающие долготу звука. Это выглядело следующим образом: sheep [ʃi:p] – ship [ʃip]; reed [ri:d] – rid [rid]; cord [kɔ:d] – cod [kɔd]; port [pɔ:t] – pot [pɔt]; pool [pu:l] – pull [pul]; fool [fu:l] – full [ful].

В дополнение к вышеупомянутым парам гласных, А.К.Гимсон заменил использованные Д.Джоунзом символ монофтонга [ə:] на транскрипционный символ [ɜ:] и символ дифтонга [ou] на транскрипционный символ [əu]. Например: curse [kə:s] → curse [kɜ:s]; stir [stə:] → stir [stɜ:]; folk [fouk] → folk [fəuk]; low [lou] → low [ləu]. Д.Джоунз высоко ценил А.К.Гимсона и считал его своим преемником.

До 1967 года “Словарь английского произношения” Д.Джоунза пережил двенадцать переизданий без каких-либо изменений в фонетической транскрипции слов. После смерти Д.Джоунза в 1967 году вышло новое – тринадцатое издание “Словаря английского произношения”. На этот раз А.К.Гимсон выступил в качестве редактора “Словаря английского произношения” и внес в фонетическую транскрипцию изменения.

Шестнадцатое издание “Словаря английского произношения” вышло в 2003 году под редакцией Питера Роуча, Джеймса Хартмана и Джейн Сеттер. Транскрипционные символы в 16-ом издании следующие: /i/ как в ‘pit’; /e/ как в ‘pet’; /æ/ как в ‘pat’; /ʌ/ как в ‘cut’; /ɒ/ как в ‘pot’; /ʊ/ как в ‘put’; /ə/ как в ‘potato’, ‘upper’; /i:/ как в ‘key’; /ɑ:/ как в ‘car’; /ɔ:/ как в ‘core’; /u:/ как в ‘soo’; /z:/ как в ‘cur’; /eɪ/ как в ‘bay’; /aɪ/ как в ‘buy’; /ɔɪ/ как в ‘boy’; /əʊ/ как в ‘low’; /aʊ/ как в ‘how’; /ɪə/ как в ‘here’; /eə/ как в ‘there’; /ʊə/ как в ‘moor’ [9]. Как видно, с 1956 по 2003 год символы дифтонгов изменились следующим образом: pay [peɪ] → pay [peɪ]; own [oun] → own [əʊn]; light [laɪt] → light [laɪt]; town [taun] → town [taʊn]; noise [nɔɪz] → noise [nɔɪz]; near [niə] → near [niə]; dare [deə] → dare [deə]; pure [pjʊə] → pure [pjʊə]. Фонетические символы как монофтонгов, так и дифтонгов шестнадцатого издания значительно отличаются от фонетических символов монофтонгов и дифтонгов одиннадцатого издания.

Система фонетической транскрипции английского языка, которую впервые разработал Д.Джоунз (количественная система транскрипции), и усовершенствовал А.К.Гимсон (качественно-количественная система транскрипции), во многом стала универсальной, международной и была принята большинством известных авторов учебников, справочников, учебных пособий и словарей. Однако эти изменения системы фонетической транскрипции гласных звуков отнюдь не последние, до сегодняшнего дня в разных словарях вводятся различные новые транскрипционные символы гласных звуков английского языка.

Использованная литература

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Витомская В.Н. Основы английской фонетики. Л.: Учпедгиз, 1939.
3. Голубев А.П., Смирнова И.Б. Сравнительная фонетика английского, немецкого и французского языков. Учеб. Пособие для студ. Лингв. Фак. Высш. Учеб. Заведений. М.: Академия, 2005.
4. Дикушина О.И. Фонетика английского языка. М., Изд. Литературы на иностранных языках, 1952.
5. Дикушина О.И. Фонетика английского языка. Теоретический курс. Учебн. Пособие для студ. Пед. Ин-тов. М.–Л.: Просвещение, 1965.
6. Соколова М.А., Тихонова И.С., Тихонова Р.М., Фрейдина Е.Л. Теоретическая фонетика английского языка. Дубна: Феникс, 2010.
7. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. Учебник для филологических факультетов университетов, институтов и факультетов иностранных языков. М.: Изд. Литературы на иностранных языках, 1950.

8. Jones D. Everyman's English Pronouncing Dictionary. New York: E.P. Dutton & Co. Inc. 11th edition. 1956.
9. Jones D. English Pronouncing Dictionary. Cambridge University Press. 16th edition. 2003.

Xülasə
Əminə Səfərzadə
Müasir ingilis dilində bəzi fonetik simvolların dəyişməsi

Məqalə ingilis dilinin fonetik transkripsiyasında xüsusi simvolların dəyişməsindən bəhs edir. Lüğətlərdə fərqli fonetik simvolları istifadə fonetik simvolların birliyini pozur. Məqalədə Daniel Counzun “İngilis dilinin tələffüz lüğəti”-nin 11-ci (1956) və 16-cı (2003) nəşrləri müqayisə edilir və dəyişikliklərin necə baş verdiyi nümunələr üzərində izah edilir. Məqalənin sonunda fonetik lüğətlərdə simvol dəyişikliklərinin tam yekunlaşmadığı və gələcəkdə də belə dəyişikliklərin ola biləcəyi vurğulanır.

Summary
Amina Safarzada
Some Phonetic Symbol Changes in the Modern English Language

The article deals with the specific symbol changes in the phonetic transcription of the English language. The usage of various phonetic symbols in the dictionaries breaks the unity of symbols. The 11th (1956) and 16th (2003) editions of Daniel Jones' “English Pronouncing Dictionary” are compared in the article and the changes are explained with examples. The incompleteness of the symbol changes in the phonetic dictionaries and the possibility of such changes in the future are highlighted at the end of the article.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.F.Zeynalov, fil.f.d., prof. A.Hüseynov.

Aygün Rəhimova
ADU

DANIŞANIN BİLDİRDİYİ MƏNA VƏ ƏMƏKDAŞLIQ PRİNSİPI

Açar sözlər: dil, əməkdaşlıq prinsipi, maksimalar, ünsiyyət, danışıq implikaturası.

Key words: language, Cooperation Principle, maxims, communication, conversational implicature.

Ключевые слова: язык, принцип сотрудничества, максимы, общение, разговорная импликация.

Cəmiyyətin mövcud olduğu zamandan müasir dövrümüzə qədər dil, məntiq və insan təfəkkürü arasında əlaqələr daim mütəxəssislərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Dil mütəxəssisləri dilin təhlilinə keçid prosesini məhz linqvistik praqmatikanın təşəkkülü ilə səciyyələndirir. Linqvistik praqmatikanı XX əsrin otuzuncu illərində Ç.S.Pirs, L.Vitgenşteyn və Ç.U.Morris tədqiq etmişlər. Bu termini də ilk dəfə elə Ç.S.Pirs işlətməmişdir. Praqmatika danışanın dinləyənin informasiyanı necə çatdırması, onu başa düşüb qavraması və ünsiyyətin uğurlu olmasını təmin edir. Bu və ya digər şərtləri nəzərə alan praqmatika ünsiyyətin baş tutması qaydalarını öyrənir [7, 303]. Praqmatik yanaşmanı araşdıran alimlər ünsiyyət zamanı kommunikativ məqsədə çatmaq üçün mənanın düzgün çatdırılması və düzgün başa düşülməsi konsepsiyalarını araşdırmış və bu zaman anlama və mühitin vacib olduğu qənaətinə gəlmişlər. Ümumiyyətlə, informasiyanın ötürülməsi və qəbulu prosesi ünsiyyət modeli üzrə reallaşır və ünsiyyət prosesində iştirak edən hər iki tərəf ünsiyyətin uğurlu olması üçün əməkdaşlıq etməlidir.

Müxtəlif tədqiqatçılar öz araşdırmalarında əməkdaşlıq prinsipi (ƏP) ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər:

H.P.Qrays təklif edir ki, danışıq iştirakçıları ümumi ƏP-ə riayət etməlidirlər. Danışıq mübadiləsinin qəbul olunmuş məqsədi və ya istiqamətinə uyğun olaraq danışıq üslubu həmin mərhələdə tələb olunduğu kimi yerinə yetirilməlidir [4, 41-58]. L.Fais vurğulayır ki, “söhbətin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun təbiətində əməkdaşlığın olmasıdır” [1, 231]. G.Finçinin fikrinə görə isə, “insanlar anlaşılmazlığı minimuma endirmək üçün ünsiyyət prosesində əməkdaşlıq edirlər” [3, 159].

“Əməkdaşlıq” termini linqvistik ədəbiyyatda söhbət əsnasında insan davranışını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Bu termin H.P.Qraysın ƏP kontekstində, eləcə də sərbəst şəkildə istifadə olunur. Onu araşdırmaq üçün ilk növbədə ƏP və maksimalar barədə əsas konsepsiyalara nəzər salaq. Ümumiyyətlə, bir-başə və dolaylı nitq arasındakı əlaqələr tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Onların diqqəti cümlənin mənasından daha çox sözləmlərin mənasının araşdırılmasına yönəlmişdir. H.P.Qrays öz araşdırmalarında sözləmlər və məna arasında fərqləri araşdırmış və dinləyənin implisit mənalara başa düşməsi mexanizmini aşkarlamağa çalışmışdır. Nəticədə o, mənanın başa düşülməsi və əməkdaşlığın baş tutması

üçün cümlədən çıxan məntiqi nəticə və ya implikaturanın müəyyən olunmasının vacibliyi fikrini irəli sürmüşdür. H.P.Qrays həmçinin danışanın eksplisit şəkildə söylədiyi və nə demək istədiyi arasındakı boşluğu araşdıraraq ƏP-i ünsiyyət iştirakçıları arasında olan səssiz bir razılığa kimi şərh etmiş və hər iki tərəfin bir-birinin məqsəd və danışq strategiyaları barədə məntiqi nəticə (*inferens*) çıxarma imkanına malik olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bundan başqa, o, ünsiyyət zamanı istifadə olunan və linqvistik kommunikasiyanın bir hissəsi olan inferensləri danışq implikaturaları, implikaturaları isə maksimal adlandıraraq, uğurlu ünsiyyətin qurulması üçün maskimaların da vacibliyini vurğulamışdır [6, 208-213]. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

a) *Is there any bread?* ‘Çörək varmı?’

b) *I am going to the market in 5 minutes* ‘Beş dəqiqəyə mağazaya gedirəm’.

Misaldan görünüyü kimi, dili bilən istənilən şəxs çörəyin qurtardığını və qısa müddətdə mağazadan alınacağını başa düşür. Bu implikatura prosesini ƏP və maksimalar vasitəsilə izah etmək olar. Qeyd olunduğu kimi, ünsiyyətin fəaliyyətdə olması üçün danışan və dinləyən ƏP və onun maksimalarına və ya qanunlarına (*maxims of cooperative principle*) riayət etməlidir. Bəzi müəlliflər maskimaları postulatlar (*postulates*), D.Kristal isə söhbət maksimaları da (*conversational maxims, və ya maxims of conversation*) adlandırır [2].

H.P.Qrays danışan və dinləyən ünsiyyət zamanı ƏP maksimalarına əməl etməsini təklif edir və onların 4 növünü göstərir:

1) Kəmiyyət maksimalı (*maxims of quantity*): *Make your contribution as informative as is required* ‘fikrinizi tələb olunan dərəcədə söhbətin cari məqsədi üçün informativ edin’. *Do not make your contribution more informative than is required* ‘fikrinizi tələb olunandan artıq informativ etməyin’.

2) Keyfiyyət maksimalı (*maxims of quality*): *Try to make your contribution one that is true* ‘dediyinizin doğru olmasına çalışın’. *Do not say what you believe to be false* ‘yalan hesab etdiyiniz şeyi deməyin’. *Do not say for which you lack adequate evidence* ‘sizdə adekvat sübutun nə üçün olmadığını deməyin’.

3) Relevantliq maksimalı (*maxims of relevance*): *Be relevant* ‘mövzudan yayınmayın’.

4) Tərz maksimalı (*maxims of manner*): *Be perspicuous* ‘anlaşıqlı, aydın danışın’. *Avoid obscurity of expression* ‘aydın olmayan ifadələrdən qaçın’. *Avoid ambiguity* ‘ikimənalılıqdan uzaqlaşın’. *Be brief* (=avoid unnecessary prolixity) ‘qısa, yığcam danışın’ (lüzumsuz uzunçuluqdan qaçın). *Be orderly* ‘mütəşəkkil olun’ [7, 211].

Bu postulatlardan istifadə etməklə implikaturaları, yəni gizli mənanın necə müəyyən olunmasına təhlil edək. Məsələn, relevantliq və kəmiyyət maksimalarına nəzər salaq:

a) *Would you lend me some money?* ‘Mənə borc pul verərdinmi?’

b) *My bag is in the room* ‘Çantam otaqdadır.’

İkinci cümlədə sualın ünvanlandığı şəxsin cavabından məlum olur ki, o, pulu verməyə razıdır. Burada cümlənin inferensi müsbətdir. Implikatura isə təxmin edilir və kontekstdən asılı olur.

Qeyd olunduğu kimi, H.P.Qraysın bəhs etdiyi maskimalar özündə söhbət zamanı riayət olunmalı ümumi qaydaları ehtiva edir. Lakin bu qaydaların pozulduğu hallar da olur:

1) ƏP-in pozulması. Danışan dinləyini aldatmaq istədiyi zaman keyfiyyət maksimumunu poza bilər. Bu, öz növbəsində ƏP-in pozulması deməkdir.

2) Maksimanın pozulmasına işarə. Danışan şəxs açıq şəkildə maksimumun pozduğunu və nə üçün pozduğunu söyləyir:

Anar: *Jabir is driving his friend to his house* 'Cabir dostunu evinə aparır'.

Fuad: *Where does his friend live?* 'Dostu harada yaşayır?'

Anar: *Baku* 'Bakıda.'

Göstərilən misalda kəmiyyət maksimumu pozulmuşdur. Həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət maskimaları arasında toqquşma baş vermiş və danışan keyfiyyət maksimumunu qorumaq üçün kəmiyyət maksimumunu pozmuşdur. Fuada dəqiq küçə ünvanı lazım olduğu halda, Anar ona tam informasiya vermir və nəticədə kəmiyyət maksimumunu pozmuş olur. Ünvanı bilmədiyi halda Anar daha informativ olsa idi, bu zaman o, keyfiyyət maksimumunu pozmuş olacaqdı.

Danışıq implikaturası yaratmaq üçün maskimanın aydın şəkildə pozulması halına nəzər salaq: Aydın şəkildə maksimumu pozmaqla deyilən söyləmədən daha artıq mənanı çatdırmaq olar. Məsələn:

Fuad: *Where is Gunay?* 'Gunay haradadır?'

Aysel: *Office or laboratory* 'Ofisdə və ya laboratoriyada'.

Bu misalda kəmiyyət maksimumu pozulmuşdur. Cümlənin implikaturası isə ondan ibarətdir ki, Aysel Günayın harada olmağından xəbərsizdir. Deməli, Aysel Fuada Günayın harada olması ilə bağlı lazımı məlumatı çatdırmamış və əvəzində ona iki seçim vermişdir. Başqa bir misala nəzər salaq:

Fuad: *When are you coming home?* 'Evə nə vaxt gəliрсən?'

Aysel: *I will send this question to my bosses and respond when an adequate answer is ready* 'Mən bu sualı rəhbərliyə göndərəcəm və adekvat cavab hazır olanda məlumat verəcəyəm'.

Təqdim olunan misalda Aysel lazımsız və uyğun olmayan cavabdan istifadə etmiş və tərz maksimumunu pozmuşdur. Implikaturaya gəldikdə isə, Aysel ya sualın cavabını bilmir, ya da ona cavab vermək istəmir. Relevantliq maksimumunun pozulduğu növbəti misala nəzər salaq:

Aysel: *Do you love me?* 'Sən məni sevirсәнmi?'

Fuad: *I love interesting games and travelling too much* 'Mən maraqlı oyunları, səyahət etməyi çox xoşlayıram'.

Nümunədəki cavabda relevantliq maksimumu pozulmuşdur. Implikatura ilə bağlı onu demək olar ki, Fuad ya öz hissləri ilə bağlı problemi olduğundan Ayselə cavab vermək istəmir, ya da onun cavabı mənfidir.

Maksimalardan istifadə edərək dinləyenin anladığı implikaturalara nəzər salaq:

a) *Would you lend me some money?* 'Mənə borc pul verərsənmi?'

b) *My bag is in the room* 'Çantam otaqdadır.'

Suala verilən cavab belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, sualı verən şəxs cavabın relevant olduğunu fərz edir və bu inferensin müsbət olduğu ehtimalını yaradır. Lakin fərqli kontekstdə cavab müsbət olmaya da bilər. Məsələn:

a) *Would you lend me some money?* ‘Mənə borc pul verərsənmi?’

b) *My bag is in the room, but I would not lend you any Money* ‘Çantam otaqdadır, lakin sənə pul vermək niyyətində deyiləm’.

Əvvəlki misal ilə müqayisədə müsbət implikatura bu kontekstdə əlavə bir cümlə ilə (*lakin sənə pul vermək niyyətində deyiləm*) ləğv olunduğundan cavab, yəni implikatura mənfə olacaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maksimaların pozulmasından başqa, çəpər (*hedge*) ifadələr və ya tautologiyadan istifadə etməklə ƏP-i də pozmaq mümkündür. Məsələn, dinləyən informasiyanı bölüşmək istəmir və ya onun öz həmsöhbətinə qarşı münasibəti qərəzlidir. Dinləyən söyləmə ya dərhal münasibətini bildirir, ya da fikrini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinir. Məsələn, ana öz uşağının erkoyunluyundan danışarsa, qarşı tərəf dərhal reaksiya bildirərək “Uşaq uşaqdır da!” tautologiyasından istifadə edir. Bununla dinləyən öz fikrinin müsbət və mənfə olduğunu bildirmək istəmir və ya danışan söhbətə başlamaq üçün körpü salaraq nəsə demək istəyir. Deyilən “nəsə” onun dediyi söyləmədən daha geniş məna kəsb edir. Həmin açılmamış gizli məna implikatura hesab olunur. Bəzən danışan öz fikrini ifadə etməkdən ehtiyat edərək ƏP-in postulatlarına əməl etmir və çəpərlərdən istifadə edir [7, 322-324]. Məsələn:

I may be mistaken, but I think they got married ‘Mən səhv edə bilərəm, amma ,fikrimcə, onlar evlənilblər’.

I am not sure if this is right, but I heard he was fired ‘Əmin deyiləm, ancaq, eşitdiyimə görə, o, işdən çıxarılib’.

Misallardan görüldüyü kimi, dinləyən ehtiyatlı ifadələrdən, başqa sözlə desək, öz fikrini bildirməkdən ehtiyat edir və çəpərlərdən istifadə edərək ƏP-i pozur.

Bundan başqa, məhkəmə salonlarında və ya rəsmi yerlərdə kəmiyyət maksimalasına çox zaman əməl olunmur və ƏP açıq şəkildə pozulur. Məsələn, məhkəmə salonlarında auditoriyaya artıq məlum olan faktlar haqqında danışılır və ya danışan verilən sualın cavabını bildiyi halda cavab verməkdən imtina edir. Bununla da maksimalar aydın şəkildə pozulmuş olur.

Ünsiyyət prosesində suala cavab verməkdən nəzakətlə imtina etmək üçün danışan həmçinin “Şərhisiz!”, “Dilim-ağzım bağlanıb!” kimi ifadələrdən istifadə edə bilər. G.Yuleyə görə, “dinləyən belə tipik əks cavabı danışmaq implikaturası anlayışını aydınlaşdırmaq üçün bir vasitədir” [8, 39].

Ünsiyyətin uğurlu olması üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, həmsöhbətlər söhbətin uğurlu olmasına öz fon biliklərinə əsaslanaraq və ya məksimalardan istifadə edərək nail ola bilərlər.

Ünsiyyətin uğurlu olması prinsipləri diçilikdə tədqiq olunmuşdur, bununla belə, bu mövzu kifayət qədər aktualdır. Danışmaq ünsiyyətinin iştirakçıları ünsiyyətin uğurlu olmasını ƏP-i əsas tutaraq və ya maksimalardan istifadə edərək təmin edə bilər. Bir çox hallarda danışanlar eksplisit və implisit söyləmələrdən istifadə edir, dinləyən isə kontekstə əsaslanan implikatura müəyyənləşdirir. Əməkdaşlıq

uğurlu söhbətin əsası olsa da, bəzən maksimaların pozulduğu hallar da olur. Məsələn, ünsiyyət zamanı ehtiyatlı ifadələr (çəpərlər) və ya tautologiyalardan istifadə olunur. Ünsiyyət iştirakçısı fikrini bildirməkdən ehtiyat edir və ya fikirlərinin müsbət və ya mənfi olduğunu ümumiyyətlə bildirmək istəmir. Başqa sözlə desək, uğurlu söhbətin əsası olan ƏP-in təmin olunması üçün implicit məna açılmalı, kontekst və fon biliklərinə əsasən implikatura müəyyənləşdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Davies B. Grice's Cooperative Principle: Getting The Meaning Across // Conversation as Collaboration: Some Syntactic Evidence. Japan: Elsevier, 1994.
2. Əbdülrahimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı, 2014.
3. Finch G. Linguistic Terms and Concepts. London: Macmillan Press, 2000.
4. Grice H.P. Logic and Conversation. New York: Academic Press, 1975.
5. Grice H.P. Studies in the Way of Words. London: Harvard University Press, 1989.
6. Saeed J.I. Semantics. London, 2016.
7. Veysəlli F. Dilin daxili strukturu. Bakı, 2013.
8. Yule G. Pragmatics. London, Oxford University Press, 2000.

Summary

Aygun Rahimova

The meaning expressed by the speaker and Cooperation Principle

The article illustrates the crucial interplay between the language and communication trends and emphasize the role of the Cooperation Principle in the communication process. H.P.Grice theorized countless of studies on Cooperation Principle and identified four maxims, which carry the utmost importance in the communication process. This article provides a brief summary of those studies and introduces different views on Cooperation Principle, implicatures, and maxims in different contexts so as to identify implicit meaning uttered by Speakers and to make the communication process successful.

Резюме

Айгюн Рагимова

Значение, подразумеваемое спикерами и принцип сотрудничества

В статье проиллюстрировано важнейшее взаимодействие между языковыми и коммуникационными тенденциями и подчеркнута роль принципа сотрудничества в процессе коммуникации. П.Грайс теоретизировала бесчисленное количество исследований по Принципу сотрудничества и определила четыре максима, которые имеют первостепенное значение в процессе коммуникации. В статье проведен краткий обзор этих исследований и представлены различные мнения о принципе сотрудничества, импликациях и максимах в разных контекстах, чтобы выявить неявное значение, подразумеваемое спикерами, и сделать процесс общения успешным.

Rəyçilər: f.e.d. L.M.Cəfərova, f.e.d. A.M.Ağzadə.

Лейла Мирзоева
БСУ

ОРАТОРСТВО – ВЕРНЫЙ ПУТЬ К УСПЕХУ (ОБРАЗ ЮЛИЯ ЦЕЗАРЯ В “ИЗБРАННЫХ ЖИЗНЕОПИСАНИЯХ” ПЛУТАРХА)

Ключевые слова: *ораторство, политик, искусство красноречия, триумвират, историк.*

Açar sözlər: *natiqlik, siyasətçi, natiqlik məharəti, triumvirat, tarixçi.*

Keywords: *oratory, politician, the art of eloquence, triumvirate, historian.*

Были времена, когда талант красноречия мог разжечь самую кровопролитную войну, решить исход самой жестокой битвы, спасти или загубить целые народы.

Еще в юности Цезарь проявлял себя прирожденным политиком. Плутарх пишет, что “...благодаря своим красноречивым защитительным речам в судах, добился блестящих успехов, а своей вежливостью и ласковой обходительностью стяжал любовь простонародья, ибо он был более внимателен к каждому, чем можно было ожидать в его возрасте” [2, 438].

Снискав всеобщее уважение, Цезарь становится настолько могущественным, что, по словам Плутарха, силе его “трудно было что-либо противопоставить” [2, 438-439]. И, как считает историк, быстрее всех уразумел всю опасность авторитета и популярности Цезаря Марк Туллий Цицерон. Деятельность Цезаря Плутарх характеризует, как “по внешности спокойную, подобно гладкому морю, и распознал в этом человеке смелый и решительный характер, скрывающийся под маской ласковости и веселости” [2, 439]. По Плутарху, Цицерон “во всех помыслах и образе действия Цезаря усматривал тиранические намерения” [2, 439].

Народ любил Цезаря, и первое доказательство тому – получение им наибольшего числа голосов на должность военного трибуна.

Ораторский талант – один из многих достоинств Юлия Цезаря, и он дал о себе знать впервые, когда на форуме, будучи еще молодым политиком, произнес “блестящую похвальную речь” [2, 439] в честь умершей тетки Юлии, жены Мария¹. Немногие недовольные голоса были заглушены одобрительными криками народа.

---

¹Сулла и Марий – два политических противника, ввергнувших Рим в междоусобную войну. Цезарь являлся родственником Мария.

Цезарь впервые ввел обычай произнесения надгробной речи в честь покойных молодых женщин по случаю безвременной кончины собственной жены, и тем снискал еще большее уважение квиритов. “И это вызвало одобрение народа и привлекло его симпатии к Цезарю, как к человеку кроткого и благородного нрава” [2, 439].

Когда Цезарь одержал победу на выборах (вместе с другими “двумя известнейшими людьми” [2, 441] – Сервилием и Катуллом баллотировался на должность верховного жреца), то этим “внушил сенату и знати опасение, что он сможет увлечь народ на любую дерзость” [2, 441]. Плутарх также пишет, что, уходя на выборы, Цезарь сказал своей матери: “Сегодня, мать, ты увидишь своего сына либо верховным жрецом, либо изгнанником” [2, 441].

Дар красноречия Цезаря чуть было не спас от смертной казни двух участников заговора Катилины². “Он (Цезарь) (...) выступил с заранее обдуманной речью, заявив, что убивать без суда людей, выдающихся по происхождению своему и достоинству, несправедливо и не в обычае римлян, если это не вызвано крайней необходимостью” [2, 442].

Речь Цезаря была воспринята положительно не только сторонниками Цезаря, но и многими его противниками. Но все же оппозиция (Катон, Катулл и др.) оказалась сильнее настолько, что Цезарь, спасая свою жизнь, едва “унес ноги” из сената.

Владение искусством красноречия в античные времена было настолько важным, что Плутарх ставит его в один ряд с принадлежностью “к старинной знати и известностью своим богатством” [2, 443].

Обладание ораторским талантом обуславливало не менее важную среди римских нобилей способность молниеносного реагирования “острым словом” (или, как мы определили, “саркастической словесной фигурой”) на соответствующую реплику или ситуацию. Так, когда Цезарь проезжал мимо небольшого “варварского” городка за Альпами, кто-то очень остроумный спросил его со смехом: “- Неужели и здесь есть соревнование из-за должностей, споры о первенстве, раздоры среди знати?” “- Что касается меня, - серьезно ответил им Цезарь, - то я предпочел бы быть первым здесь, чем вторым в Риме” [2, 445]. Однажды, когда друзья Цезаря спросили его о причине его печали, он ответил: “Неужели вам кажется недостаточной причиной для печали то, что в моем возрасте Александр уже правил столькими народами, а я до сих пор еще не совершил ничего замечательного!” [2, 445].

Вступление Цезаря в триумvirат (в союз с полководцами и государственными деятелями – Марком Крассом и Гнеем Помпеем) Плутарх объясняет тем, что Цезарь не признавал препятствий в достижении великих целей. Одно из доказательств тому, к примеру, выдача Цезарем своей дочери Юлии замуж за Гнея Помпея.

²Катилина (108-62 до н. э.) – претор, организовал заговор (66-63 гг.), целью которого был переворот, уничтожение не только существующей власти, но и всей общепринятой системы Римского государства.

Плутарх более чем сдержанно относится к попытке консула Цезаря провести реформы, и называет их “более приличествовавшие какому-нибудь дерзкому народному трибуну...” [2, 447]. Причину же этой попытки историк усматривает в “желании Цезаря угодить черни...” [2, 447]. Это были “законопроекты, предлагавшие вывод колоний и раздачу земель” [2, 447]. Сенат высказался против, “зато народу они очень понравились” [2, 447].

Однако Плутарх очень высокого мнения о человеческих качествах Цезаря. Историк характеризует его как обладающего “мужеством и любовью к славе” [2, 450]. Но самую большую заслугу Цезаря Плутарх видит в том, что он смог щедрыми почестями и подарками воспитать эти же качества в своих солдатах. “...Он желал показать, что добытые в походах богатства копит не для себя, а, не для того, чтобы самому утопать в роскоши и наслаждениях (...), но хранит их как общее достояние...” [2, 450].

Для воинов Цезарь был достойнейшим примером. “...Он сам добровольно бросался навстречу любой опасности и не отказывался переносить какие угодно трудности” [2, 450]. Сила воли и духа Цезаря не удивляли никого, но поражало то, что трудности и испытания, которые он добровольно проходил, не соответствовали его физическому здоровью – “ибо он был слабого телосложения, с белой и нежной кожей, страдал головными болями и падучей” [2, 450].

Плутарх утверждает, что именно Цезарю, за его занятостью, первому пришла в голову идея “беседовать с друзьями (...) посредством писем” [2, 451].

Когда Цезарь был в гостях у некоего Валерия Леона, то его спутникам не понравилось поданное блюдо. Цезарь со свойственным ему сарказмом сказал: “Если вам что-либо не нравится, то вполне достаточно, если вы откажетесь есть. Но если кто берется порицать подобного рода невежество, тот сам невежа” [2, 451]. Его другое высказывание звучит как афоризм: “Почетное нужно предоставлять сильнейшим, а необходимое – слабейшим” [2, 451]. Во время Галльской войны, когда на Цезаря неожиданно напали Гельветы, ему подвели его коня, на что он спокойно сказал: “Я им воспользуюсь после победы, когда дело дойдет до погони. А сейчас – вперед, на врага!” [2, 452].

Ораторский талант Цезаря помог ему однажды объединить легионы воедино. Это случилось во время Второй Галльской войны, когда начальники его войска в одном из боев проявили куда меньше мужества и стойкости, чем полагалось. На совете Цезарь объявил им, что “... те, кто настроен так трусливо и малодушно, могут возвратиться домой и не подвергать себя опасности против своего желания. Я же пойду на варваров с одним только десятым легионом, ибо те, с кем мне предстоит сражаться, не сильнее Кимвров, а сам я не считаю себя полководцем слабее Мария” [2, 452]. Красноречие полководца возымело ожидаемый эффект: “Все, исполнившись смелости и воодушевления, последовали за Цезарем...” [2, 452].

О Цезаре в Галльских походах Плутарх отзывается как об отважном, прозорливом, мудром военачальнике. К примеру, в войне в Нервиями “смелость Цезаря привела к тому, что римляне бились, можно сказать, свыше

своих сил... (...) Из шестидесяти тысяч варваров осталось в живых только пятьсот, а из четырехсот их сенаторов – только трое” [2, 454].

Поход Цезаря против Британцев Плутарх считает выдающимся историческим подвигом. “Ибо он (Цезарь) был первым, кто вышел в Западный океан и переправился с войском через Атлантическое море, кто расширил римское господство за пределы известного круга земель, попытавшись овладеть островом столь невероятных размеров...” [2, 456].

О событиях, последовавших за распадом триумvirата, Плутарх пишет: “...Цезарю, если он хотел быть первым, не оставалось ничего иного, как уничтожить того, кому первенство уже принадлежало, а Помпей, чтобы не допустить такого исхода, должен был своевременно устранить того, кого он страшился” [2, 460]. Историк также считает, что “...причина гражданских войн была не вражда Цезаря и Помпея, как думает большинство, но в большей степени их дружба, когда они сначала соединились для уничтожения власти аристократии, а затем поднялись друг против друга” [2, 446].

В одном из сражений Цезаря с Помпеем удача явно улыбнулась последнему, но тот почему-то проявил нерешительность и отступил. Цезарь сказал: “Сегодня победа осталась бы за противниками, если бы у них было кому победить” [2, 470].

Итак, сила слова. В те далекие времена искусство красноречия имело не меньшее значение, чем обладание обоюдоострым мечом. Ораторству обучали в лучших школах того времени, именно искусство слова играло первостепенную роль в решении ключевых политических вопросов. Поэтому верно было убеждение: ораторство – ключ к успеху.

Использованная литература

1. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. М.: Высшая школа, 1990.
2. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 2. М.: Правда, 1987.
3. Тронский И.М. История античной литературы. М.: Высшая школа, 1983.

Xülasə

Leyla Mirzəyeva

“Natiqlik – uğura doğru düzgün yol” (Plutarxın “Seçilmiş həyat hekayələrində”
Yuli Sezar obrazı)

Məqalədə iki əsr ərzində Roma impatorluğunda natiqlik sənətinin inkişaf mərhələləri, əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, cəmiyyətin siyasi həyatında və ümumiyyətlə, bütün xalqların taleyində söz sənətinin rolu ətraflı tədqiq olunur.

Bu problem tarixi şəxsiyyət – yunan tarixçisi və yazıçı Plutarxın əsərlərində bir obraz kimi canlandırılan siyasi xadim, sərkərdə və natiq Qay Yuli Sezarın nümunəsi əsasında araşdırılır.

Summary

Leyla Mirzayeva

**Oratory is the right path to success (the image of Julius Caesar in Plutarch's
“Selected Biographies”)**

The article deals with the features of oratory in the Roman Empire of the turn of two eras, the importance of the art of speech in the political life of society and in the destinies of entire peoples.

This problem is investigated on the example of a historical figure – a political figure, commander and speaker Guy Julius Caesar, whose image is reflected in the work of the Greek historian and writer Plutarch.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş.Musayev.

Nurlanə Mustafayeva
ADU

MƏHMƏT FUAD KÖPRÜLÜ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: *Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı, M.F.Köprülü, Azərbaycan ədəbiyyatı, Dədə Qorqud.*

Key words: *Turkish literary criticism, M.F.Koprulu, Azerbaijani literature, Dede Gorgud.*

Ключевые слова: *тюрецкое литературоведение, М.Ф.Көпрюлю, азербайджанская литература, Дедэ Коркут.*

Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərini, Azərbaycan ədəbi mühitini tədqiq etmiş türk alimi M.F.Köprülünün yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığımızda kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Halbuki M.F.Köprülünü Azərbaycan ilə bağlayan amillər çoxdur. Bu amillər arasında Azərbaycanın tarixi, ictimai fikri, ədəbi-mədəni həyatı başlıca yer tutur. M.F.Köprülü həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin formalaşmadığı bir dövrdə ayrı-ayrı klassiklərimiz, ədəbi mühit ilə bağlı tədqiqatlar yazmaqla yanaşı, bu sahədə alimlər də yetişdirmişdir. İstanbul Universitetində təhsil almış Əmin Abid məhz onun rəhbərliyi altında 1926-cı ildə İstanbul Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatının son dövründən (1905-1920-ci illər) bəhs edən diplom işi müdafiə etmiş, üçcildlik ədəbiyyat tarixinin yazılmasında onun məsləhətlərindən faydalanmışdır. 1926-cı ildə Azərbaycanda Birinci Türko-loji qurultaya Türkiyədən Əlibəy Hüseynzadə ilə birgə məhz M.F.Köprülü gəlmiş və məruzə ilə çıxış etmişdir. Düşünmək olar ki, Bakıdan getdikdən sonra onun əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı Türkiyədəki fəaliyyəti bu ölkənin 1928-ci ildə latın qrafikasına keçməsinə də müəyyən zəmin hazırlamışdır. Böyük ədəbiyyatşünasın Azərbaycan ədəbiyyatı istiqamətində araşdırmaları sistemli və davamlı olmuş, ayrı-ayrı şəxsiyyətləri, problemləri öyrənmək baxımından zəngin elmi-nəzəri mənbə rolunu oynamışdır.

M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ilk araşdırmasını Şəhabəddin Süleymanla birgə yazdığı “Yeni Osmanlı Tarix-i Edebiyatı” (İstanbul, Şirketimüressibe Matbaası, 1334.) əsərində Qazi Bürhanəddin və Məhəmməd Füzuli haqqındakı yazısı ilə başlayır. Daha sonra yazdığı “Türk Edebiyatında Mutasavvıflar” əsərində isə o, problemi daha geniş şəkildə araşdırmışdır [2]. Tədqiqatçı burada Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsinə əsaslanaraq şair İzzəddin Həsənoğlunun timsalında Azərbaycan ləhcəsindən bəhs etmişdir. Bundan sonra M.F.Köprülü “Azəri ədəbiyyatı tarixi” adlı məqalə nəşr etdirmişdir [3]. Bu məqaləsində o, Azərbaycanın coğrafiyası, Azərbaycan xalqının milli dəyərləri və ləhcəsi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onun Türkiyə mətbuatında çap olunmuş daha bir neçə məqaləsi barədə tələbəsi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əmin Abid özünün “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” kitabında məlumat verərək yazırdı: “Köprülünün “İqdam” qəzetində (İstanbul, 1338) Həbibiyə aid iki məqaləsi var.

Sonradan bu məqalələr genişlədilərək Həsənoğlu haqqındakı məqaləsi ilə bərabər təkrar nəşr olunmuşdur” (Edebiyat Fakültesi Macmuası, Nisan 1925).

1924-cü ildə Şərq kitabxanasının nəşr etdirdiyi Füzuli divanında professorun Füzuliyə qədər olan inkişafdan və Füzulinin yaradıcılığından qısaca bəhs edilir.

M.F.Köprülü bütün bu yazılarını Nami adlı bir şair haqqındakı tədqiqatları ilə bərabər, “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” sərlövhəsi adı altında “Azərnəşr”-in ehtimamı ilə təb etdirdi” [2, 48-49].

M.F.Köprülünün kitabı cəmi 56 səhifə idi, buna baxmayaraq, Ə.Abid onun mahiyyətini yüksək qiymətləndirirdi, çünki müəlliminin tədqiqat işlərinin böyük bir hissəsi ilk dəfə işıq üzü görmüşdü və o, məlum olmayan faktlara aydınlıq gətirirdi. Bu araşdırmalar sonrakı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında da mühüm rol oynamışdır. Onların hər biri son variantda müəllifin külliyyatında nəşr edilmişdir.

“Azəri” məqaləsində tədqiqatçı “Azərbaycana mənsub” sözünün etimoloji təhlilini verərək onun iki məqama xüsusi diqqət çəkir. Onlardan biri keçmişdən bəri işlədilən yerli ləhcəni Məsudidən Yakuti Həməviyə qədər olan X-XIII əsr İslam müəlliflərinin *Azəri* adlandırmasıdır. Tədqiqatçı onun farsdilli ləhcələrdən olduğuna əmindir. O, Yakubiyə əsaslanaraq bu sözün İranlı xalqın adı kimi istifadə edildiyini qeyd edir. İkinci məqam isə odur ki, onun fikrincə, XIX əsr İran və Avropa müəlliflərinin həmin sözü “Azərbaycanın əski türk ləhcəsi” mənasında işlətməsi doğru deyildir, çünki *Azəri* sözü XII-XV əsrlərdə Cənubi və Şimali Azərbaycan (Aran və Şirvan) ərazilərində yaşayan türklərin ləhcəsini bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Burada tədqiqatçı Xətib Təbrizi ilə Əbül-ülə Məərri arasında gədən söhbətin yanlışlıqla “zəbani-türkan” kimi tərcümə edildiyini də qeyd edir: “Budur, bəlkə də bir dərəcəyə qədər bu yanlışlığın nəticəsi olaraq, şərqşünaslar arasında İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz sahələrində yaşayan türklərin, hətta bütün İran türklərinin ləhcələrinə Azəri adı verilməyə başlanmışdır. İlk dəfə Dərbəndli Mirzə Kazım bəy “Obşaya qrammatika Turetsko-Tatarskoqo yazıka” adıyla 1839-cu ildə Kazanda rusca nəşr edilən əsərində Azəri adını verdiyi bu ləhcəni, ilk dəfə olaraq Şimali (yəni Qafqazda söylənən) və Cənubi (yəni İran Azərbaycanında söylənən) olmaqla iki yerə ayırmışdır” [4, 25-26].

M.F.Köprülü ilk dəfə olaraq, *Azəri-farsca* ilə *Azəri-türkcəni* bir-birindən ayıraraq onların fərqli xüsusiyyətlərini izah edir, Azəri-türkcənin Şimali və Cənubi Azərbaycanda istifadə edildiyini, bu günkü Şimali və Cənubi Azərbaycan türklərinin etnik mənşə baxımından türk zümrələrinə mənsub olmaqla yanaşı, böyük əksəriyyətini Oğuz boylarının təşkil etdiyi qənaətinə gəlir. *Azəri* adı altında tədqiq etdiyi ləhcənin daha geniş olduğuna diqqət çəkən M.F.Köprülü yazır: “İran və Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Anadolu və Rumelinin türkləşməsində də ən mühüm ünsürün oğuzlar olduğu və bir çox böyük Oğuz boyunun əgər qismən İran, qismən Anadoluda yerləşmiş olduğu düşünülə, bu yaxınlığın etnik səbəbi tam olaraq aydın olur. Əsasən İran və Şimali Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri, siyasi və mədəni həyatları, xalq ədəbiyyatları, tarixi və türk mədəniyyət tarixinin ümumi çərçivəsi içində tədqiq edilincə, bugünkü dil vəziyyətini anlamaq daha da qabil olacaqdır” [4, 33].

Türk tədqiqatçısı türkləşmə hadisəsini ən qüvvətli şəkildə Cənubi və Şimali Azərbaycanda görür, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular kimi “konfederasyon” təşkil etmələri, Səfəvilər, Avşarlar, Qacarlar zamanında da bu prosesin davam etdiyini bildirirdi. Göründüyü kimi, M.F.Köprülü ədəbi prosesdə tarixi amilləri də nəzərə alır və araşdırmalarında bu amildən yeri gəldikcə istifadə edir. Onun Səfəvilər dövründən başlayaraq türkcənin yalnız danışq dili deyil, həm də ədəbi dilə çevrilməsi fikrinin əsasında da məhz bu amillər dayanırdı. Ən diqqətəlayiq cəhət M.F.Köprülünün bu tədqiqatlarını apararkən Şərqi və Qərbi mənbələrindən eyni dərəcədə istifadə etməsidir. Təkcə onun əsərlərinin istifadə bibliografiyasına baxmaq kifayət edir ki, araşdırmanın ciddiliyi ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaranmış olsun. A.T.Vilson, J.Deni, M.Cohen, E.Oberhammer, Luis Massiqnon kimi Qərbi alimləri, B.A.Qordlevski, Mirzə Kazım bəy, Aleksandr Kovalski, V.F.Minorski, Ə.Cəfəroğlu kimi rus və Azərbaycan alimlərinə edilən istinadlar problemi hərtərəfli araşdırmağa imkan verir.

M.F.Köprülü tədqiqatının “Azəri ədəbiyyatının təkamülü” hissəsində problemə son dərəcə elmi və sistemli yanaşır, onun dövrləşdirilmə məsələsinə də xüsusi diqqət yetirir. Nəzərə alsaq ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində də dövrləşdirmə ilə bağlı müəyyən müzakirələr gedirdi, o halda onun araşdırmalarının əhəmiyyəti bir qədər də artmış olar. Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatını aşağıdakı dövrlərə ayırır:

- a) Elxanilər və Cəlayirilər dövrü (XIII ilə XVI əsrlər),
- b) Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü (XV əsr),
- c) Səfəvilər dövrü (XVI ilə XVIII əsrlər),
- d) Avşarlar, Zəndlər və Qacarlar dövrü (XVIII və XIX əsrlər),
- e) Azəri ədəbiyyatının təcəddüd dövrü (XIX-XX əsrlər).

Sonuncu dövrü də M.F.Köprülü bir neçə mərhələyə ayırır: birinci mərhələ 1905-ci ilə qədər olan dövrü, ikinci mərhələ isə 1905-1920-ci illəri əhatə edir.

Göründüyü kimi, M.F.Köprülünün bölgüsü özündə sırf anadilli ədəbiyyatın inkişaf yolunu əks etdirir. Birinci dövrdə yazıb yaratmış şairlər arasında İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, anadan kor doğulduğu üçün Zərir təxəllüsü götürmüş Ərzurumlu Mustafa oğlu Yusif, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar və b. haqqında məlumat verir. Onların hər birinin dövrü və ədəbiyyatımızda tutduğu mövqeyi yığcam şəkildə təhlil edən ədəbiyyatşünas alim dövrü xarakterizə edən müəyyən qənaətlərə də gəlir. Bu dövrün ən böyük şairi kimi Nəsimini qeyd etməsi də bu təhlillərdən irəli gəlirdi: “Azəri ədəbiyyatının XIV əsrdəki ən böyük şəxsiyyəti təsirinin genişliyi və davamlılığı baxımından türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillərindən (təmsilçilərindən) sayı biləcəyimiz Nəsimidir. Bu əsrin son illərində İraq, Azərbaycan, Quzey İran və Anadolu ərəzilərində sürətlə yayılan hürufilik cərəyanının qurucusu Fəzlullah Hürufinin xəlifələrindən olan bu şair səmimi bir vəcd ilə farsca və bilxassə türkcə şeirlər yazmış...” [4, 53].

XV əsrin ən böyük şairi kimi Həbibinin adınının çəkilməsi, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk məlumatlar verilməsi də bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələsini obyektiv şəkildə göstərir. Bu dövrün şairi kimi səciyyələndirdiyi Şirvanşahlı Hamidinin yaradıcılığı haqqında məlumatlar milli ədəbiyyat tariximizdə yeni səhifə açmış olur. Məsələ burasındadır ki, Hamidinin görkəmli

klassik Azərbaycan şairlərindən olması haqqında İsmayıl Hikmət də məlumat vermiş və onun əsərlərini Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Lakin bundan sonra da Hamidi klassik Azərbaycan şairi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməmişdir. M.F.Köprülünün yazdığına görə, farsca və Azəriçə şeirlər yazmış Şirvanlı Munsin oğlu olan Hamidi əvvəlcə saray şairlərindən olmuş, lakin sonradan Kastamonu əmiri İsmayıl bəyin yanına gəlmiş və 864-cü ildə Fatehin sarayına gələrək böyük hörmət görmüş, şeirlər, kitablar yazmış və nəhayət onu qısqananların söz-söhbətindən bezərək Bursaya köçmüş və ikinci Bəyazid dövründə burada vəfat etmişdir [4, 59].

Səfəvi dövrünün şairi kimi isə Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən tədqiqatçının gəldiyi qənaətlər də maraqlıdır. Ədəbiyyatşünas onu bu dövrün ilk şairi kimi qiymətləndirir, onun türkcə qəzəl, məsnəvi, rübailərdən ibarət mürəkkəb divanının, ayrıca “Dəhnamə” adlı məsnəvisinin olduğunu söyləyir. Lakin onun bəzi fikirləri Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının fikri ilə üst-üstə düşmürdü. O, yazırdı: “...bu şair eynilə Nəsimi və Həbib kimi qatı hürufiydi. Bir az Həbibinin və ən çox da Nəsiminin təsiri altında əcəm əruzuyla yazdığı mənzumələrdən başqa, sırf dini təbliğat məqsədilə heca vəzniiylə qoşma şəklində dördlülklər də yazmışdır ki, bunlar Anadolu qızılbaşları ilə Bektaşî-Hürufilər arasında son zamanlara qədər oxunmuşdur” [4, 64].

M.F.Köprülü Azərbaycan şairi Füzuli haqqında yazarkən onu “Azəri ədəbiyyatı qədər Osmanlı ədəbiyyatının da təkamülündə böyük bir nüfuza sahib, görkəmli şair” kimi dəyərləndirir. Maraqlıdır ki, M.F.Köprülü bu dövrdə Azərbaycandan Osmanlıya gəlmiş şairlərin də yaradıcılığına müraciət edir və onları Azərbaycan ədəbiyyatından ayırmırdı. Onun fikrincə, Azəri ədəbiyyatının XVI əsrdə yetişdirdiyi Bidari, Şahabi, Məsihi, Pənahi, Məşrəbi, Anka, Şahi kimi şairlərin Anadoluya gəlməsi haqqında Osmanlı təzkirələrində kifayət qədər məlumatlar vardır.

M.F.Köprülü bir sıra təzkirəyə istinad edərək avşarlar, zəndlər və qacarlar dövrünün ədəbiyyatını da səciyyələndirməyə nail olur. Bu dövrdə də ikidilli şairlərin üstünlük qazandıqlarına diqqət çəkən ədəbiyyatşünas M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Xaçobanı təxəllüslü Nəbati, təbrizli Heyran xanım, Q.Zakir kimi şairlərin həyat və yaradıcılığına geniş yer ayırır.

M.F.Köprülü “Azəri ədəbiyyatının təcəddüd dövrü” bölməsində özünə daha yaxın olan dövrün – XX əsrin əvvəllərinin bədii düşüncəsini tədqiq edərək bu dövrü “Yeni Azəri ədəbiyyatı” dövrü, bədii düşüncənin təzələnməsi dövrü kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, Mirzə Fətəlinin əsasını qoyduğu yeni Azəri ədəbiyyatı sənətlə yanaşı, ideoloji baxımdan da çox əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı həyatın bəzi eybəcərliklərini tənqid hədəfinə çevirmək və gülüş yaratmağın Azəri ədəbiyyatı üçün o qədər də yenilik olmadığını (bizim fikrimizcə, bunun özü də bir yenilik idi, çünki ona qədər ədəbiyyatımızda hər hansı obyektə gülüş hədəfinə çevirmə olmamışdı) bildirirdi: “Lakin Mirzə Fətəli bunu roman və pyes kimi Qərb ədəbiyyatlarında o zamana qədər bilinməyən yeni formalara müraciət edərək həyata keçirdi və beləliklə, o zamana qədər çox sadə olan Azəri nəsrini, yeni ideologiyanın inkişaf etdirilməsi üçün vasitə olaraq istifadə etdi” [4, 89].

Türk ədəbiyyatşünası M.F.Axundzadənin əsərlərinin xalq dilinə yaxın olmasını və Azəri cəmiyyətini batılşdırmaq (qərbləşdirmək) üçün olan fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir. Bu fikir hələ M.F.Köprülü yazıcının yaradıcılığını tədqiq edərkən Azərbaycanda ona olan münasibətin birmənalı olmadığı üçün daha da dəyərlidir. Deməli, M.F.Köprülü böyük sənətkarın ədəbi-bədii fəaliyyətini dərinədən öyrənməklə yanaşı, həm də onun tədqiq edilməsində səhvə və ideoloji axsamaya yol verməmişdir.

M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının realizm və romantizm dövrünü təhlil edərkən daha çox *Qafqaz türkləri* terminindən istifadə etmişdir. Bu termini o, əsasən çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsindən sonra işlədir. Tədqiqatçı bu dövr ədəbiyyatında türk şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Tofiq Fikrətin təsirinə daha çox yer ayırmışdır. İsmayıl Qasıralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” siyasi mesajlarının ədəbiyyata təsirinə o, xüsusi diqqət çəkir.

M.F.Köprülü haqlı olaraq yazırdı ki: “Nəhayət, 1908-ci il türk ixtişaşı və xüsusən Balkan müharibəsindən sonra Türkiyədə birdən-birə güclənən milliyyətçilik cərəyanı Azərbaycan türklərinin təkrar Türkiyəyə ümid bəsləməsinə səbəb oldu” [4, 93].

Dövrün bədii düşüncəsini təhlil edərkən o, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat” kimi dərgilərin və burada toplanan yazarların yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirir, bu dövr ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini incəliklərinə qədər təhlil edir.

M.F.Köprülü “Türkiyə xaricindəki Türk ədəbiyyatı tarixi” məqaləsində də (1933-cü il) Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən fikirlər bildirmişdir. Bu əsərin “Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsi xülasə şəklində verilir və XII əsrdən son dövrlərə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir. Məqalədə Yusif Vəzirovun (Y.V.Çəmənəmli) “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri haqqında da fikir bildirilir. Burada müəllif əvvəlki məqaləsinə təkrar müraciət edir. Adnan Cahidin tərtib etdiyi bu mətn, yəqin ki, M.F.Köprülünün 1920-30-cu illərdə oxuduğu müəhazirənin mətnləridir, çünki məqalənin sonunda belə bir qeyd vardır: “Fuad bəy bu dərstdən sonra Həbibidən bəhs etdi (Ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsinə müraciət)” [5, 426].

Lakin həmin məqalədə onun əvvəlki tədqiqatlarından fərqli fikirlərə də rast gəlmək olar. Görünür, məqalələrin əsas məğzini Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil etsə də, o, müxtəlif vaxtlarda keçdiyi dərslərdə müxtəlif fikirlər səsləndirmişdir. Ona görə də məqalədə diqqəti bu fikir çəkir: “Azəri ədəbiyyatında təcəddüd (təzələnmə) ancaq rus hakimiyyəti altında İran mədəniyyətindən imtina edərək Türk mədəniyyətinə qiymət verən Qafqaz türkləri arasında, yəni bugünkü Azərbaycan türkləri arasında vücuda gəldi. Rus hakimiyyətinə qarşı Azəri türkləri qüvvətli bir aksülamele (etiraz) sahib oldular və türklülüklerini anladılar. İranda isə bugün də türkcə danışmaq qadağandır” [5, 388].

M.F.Köprülü ayrı-ayrı problemlərə həsr olunmuş məqalələrində də Azərbaycan ədəbiyyatına aid fikirlər bildirmişdir. Bu fikirlərdən biri də “Kitabi- Dədə Qorqud” ilə bağlıdır. Keçən əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda dastanla bağlı Əmin Abidin bir neçə məqaləsi dərc edilmişdi. Dastanın özü 1939-cu ildə kitab şəklində nəşr edilmişdir. M.F.Köprülünün dastanla bağlı məqalələri isə 30-cu illərin əvvəllərində çap olunmuşdur. Ədəbi redaktoru Əhməd Cəfəroğlu olmuş

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisində M.F.Köprülü üç məqalə dərc etdirmişdir [6; 7; 8]. Birinci məqalədə o, altın küpəli Oğuz bəylərini araşdırır. Məlumdur ki, dastanın bəzi boylarında qulaqları altın küpəli Oğuz bəylərindən bəhs olunur. Tədqiqatçı bu məqalədə mahiyyətinə varır [6]. İkinci məqalədə isə müəllif dastanda işlədilən *başə dönmək*, *aynalmaq* ifadələrini təhlil edir. O, bu ifadələrin işlənilməsini islamıyyətdən əvvəlki dövrlərə aid edərək yazır: “Dədə Qorqud” kitabında hələ islamıyyətdən əvvəlki zamanlardan qalma türk adətlərinin bu gün də davam etdiyini göstərən müxtəlif qeydlər vardır. Bu məqaləmizdə indi bu adətlərdən birini izah etmək istəyirik. 2-ci hekayədə Salur Qazan gürcüləri məğlub edərək oğlunu xilas etdikdən sonra qırx kölə və qırx cariyəni tək başına azad edir [6, 37]. 4-cü hekayədə yenə belə bir qələbə nəticəsində oğlunu xilas etdikdən sonra qırx qulla qırx cariyəni oğlunun başına çevirib azad edir” [7, 84].

Türkiyə ədəbiyyatı tarixinin böyük aliminin mühazirələrinin birində dastanla bağlı belə bir fikir vardır: bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Kitabi-Dədə Qurqud”u digər gözünə qoysaq, dastan ağır gələr”.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında 80 ildən çoxdur ki, təhlil edilir, lakin M.F.Köprülünün tədqiqatları yeniliyi, elmiliyi ilə seçilir. Buna görə də onun dastanla bağlı tədqiqatı vaxtında yazılmış əsər kimi yüksək qiymətləndirilməlidir.

M.F.Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarını təhlil edərək bəzi qənaətlərə gəlmək mümkündür. Onun yanaşmalarında yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin konturlarını aydın görünür, tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi üçün tamamilə yeni faktlar vardır və onlar araşdırılmalıdır. Məsələn, Ərzurumlu Zəririn həyat və yaradıcılığı, Azərbaycandan Osmanlıya gedən mühacir şairlərin yaradıcılığı M.F.Köprülüdən sonrakı ədəbiyyatşünaslıqda, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, M.F.Köprülünün əsərləri ədəbiyyatşünaslığımız üçün maraqlı bir mənbədir və dərinədə öyrənilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi (Tərtibçi, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifləri: B.Əhmədov və Ə.Şamil). Bakı: Elm və təhsil, 2016.
2. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul, 1918.
3. Köprülü M.F. Azeri Edebiyatı Tarihi. İstanbul, Türk Dünyası, 1919.
4. Köprülü M.F. Külliyyat Edebiyat Araşdırmaları. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, sayı 6.
5. Köprülü M.F. Külliyyat. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, sayı 7.
6. Köprülü M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar (Altın Küpəli Oğuz Beyləri I) // Azərbaycan Yurt Bilgisi. 1932, №1, s.17-21.
7. Köprülü M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar (Başə Dönmək, Aynalmak) // Azərbaycan Yurt Bilgisi. 1932, s.84-97.
8. Köprülü M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar // Azərbaycan Yurt Bilgisi: Ozan, 1932, s.133-140.

Summary
Nurlana Mustafayeva
Mehmet Fuad Koprulu and Azerbaijani literature

This article deals with studies concerning works by M.F.Koprulu, the Turkish literary critic and public figure, which were dedicated to the Azerbaijani language, culture and literature. M.F.Koprulu was not only the supervising professor of Azerbaijani student Amin Abid, but also carried out researches in the field of the Azerbaijani language, culture and literature. His studies contain very rich information about the period of formation of the history of Azerbaijani literature and played an important role in writing the history of literature in a new context, since they had completely new facts on the history of Azerbaijani literature.

Резюме
Нурлана Мустафаева
Мехмет Фуад Кепрюлу и азербайджанская литература

В статье исследуются работы турецкого литературоведа и общественного деятеля М.Ф.Кёпрюлу, посвященные азербайджанскому языку, культуре и литературе. М.Ф.Кёпрюлу не только был куратором азербайджанского студента Амина Абида, но и проводил исследования в области азербайджанского языка, культуры и литературы. Его исследования содержат в себе очень богатую информацию о периоде формирования истории азербайджанской литературы и сыграли большую роль в написании истории литературы в новом ключе, так как в них имелись совершенно новые факты по истории азербайджанской литературы.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.S.Mirzəyeva, fil.f.d., dos.S.Kazımova.

Sərxan Xavəri
AMEA-nın Folklor İnstitutu

FOLKLORUN FUNKSIONAL STRUKTURU KONTEKSTUALİZM MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: *folklor, kontekstualizm, tekst, sosial kontekst, situativ kontekst, mədəni kontekst, etnoqrafiya, funksiya, funksional struktur, xalq, sahiblik, təmsilçilik, yaratma.*

Key words: *folklore, contextualism, text, the social context, situational context, the cultural context, ethnography, function, functional structure, folk, ownership, representation, creation.*

Ключевые слова: *фольклор, контекстуализм, текст, социальный контекст, ситуативный контекст, культурный контекст, этнография, функция, функциональная структура, народ, владение, представительство, создание.*

Dünya folklorşünaslığının ən mühüm nəzəri-metodoloji təmayüllərindən birini kontekstualizm təşkil edir. Kontekstualizm folklorun funksional strukturunun öyrənilməsi baxımından strukturalizmin özündən daha çox əhəmiyyətə malikdir, çünki strukturalizmdə mədəniyyətin sabit strukturlarının öyrənilməsi əsas götürülürsə, kontekstualizmdə mədəniyyətin, folklorun prosessual xassəsinin öyrənilməsi başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Rus kulturoloqu M.D.Alekseyevski özünün “Folklor mətn və kontekst arasında” məqaləsində kontekstualizmin təşəkkülü, təkamülü və əsas metodoloji səciyyəsi haqqında geniş məlumat vermişdir [1]. Müəllifin ümumiləşdirmələrinə əsaslanaraq demək olar ki, elmi kateqoriya kimi “kontekst” anlayışından ən qədim dövrlərdən istifadə edilmişdir. Elmi düşüncədə kontekst ideyasına həmişə ehtiyac olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu anlayışın əvəzinə başqa sözlərdən də, məsələn, orta əsrlərdə *circumstantiae*, ötən əsrin əvvəllərində isə *situation* sözlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, folklorşünaslıq bir elm kimi formalaşmağa başladığı dövrdə onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini folklor materiallarının yazıya alınması təşkil etmişdir. Əsasən bədii folklor mətnlərinin qeydə alınması ilə əlaqədar olaraq folklorşünaslıq ilk növbədə filoloji elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. Elə ilk folklor toplayıcılarına dərhal belə bir həqiqət aydın olmuşdur ki, canlı folklor nümunələri ilə onların yazıya alınmış nümunələri arasında heç bir halda bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Məsələn, xalq mahnılarını toplayarkən onların özünəməxsus ritmini, melodiyasını, ifa manerasını olduğu kimi qoruyub saxlamaq olmur. Yazılı mətni yazıçı yaradır. Yazıçıdan fərqli olaraq folklor ənənəsinin daşıyıcısı olan şəxs isə öz biliklərini mətn kimi dərk etmir, o tamamilə başqa kateqoriyalarla “əməliyyat aparır”. Məhz ona görə də folklorşünaslıqda “kontekst” anlayışı olduqca geniş yayılmışdır.

Kontekstualizm performativlik anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. Folklorşünas Rüstəm Kamal performativliyi bütövlükdə xalq təcrübəsinin (toplumsal yaddaşın) əsas ötürülmə vasitəsi hesab edir: “Performativlik müəyyən kommunikativ hadisə-

lərin, situasiyaların, toplumun və fərdin dış dünya ilə ünsiyyət münasibətlərini də modelləşdirir. Performans toplumsal yaddaşın əsas forması və etnik sosial təcrübənin əsas ötürülmə kanalı olur” [11, 12]. Burada performativliyin şifahi mədəniyyətdəki yeri və funksiyası olduqca dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Dünya humanitar elmlərində kontekstual tədqiqatlara maraq ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlamışdır. Həmin dövrə qədər bu anlayışı ifadə edən müxtəlif terminlər istifadə edilirdi. 1929-cu ildə *kontekstualizm*, 1934-cü ildə isə *kontekstləşdirmək* termini yaranmışdır [6]. O zamandan dilçilər, sosioloqlar, psixoloqlar, filosoflar və tarixçilər bu termindən geniş istifadə etməyə başlamışlar [9, 5].

Kontekstualizmin yaranması ilə bağlı B.Malinovskinin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, 1923-cü ildə yazdığı “Primitiv dillərdə məna problemi” məqaləsində “kontekst” anlayışı üzərində xüsusilə dayanır, ictimai və humanitar elmlər üzrə tədqiqatçıların iki tip konteksti fərqləndirməli olduqlarını xüsusi vurğulayır:

- 1) mədəni kontekst,
- 2) situativ kontekst [12, 451-510].

B.Malinovski kontekstin nəzərə alınmadığı istənilən mətnin tədqiqini perspektivsiz hesab edir və buna görə də mədəni faktın funksionallaşdığı şəraiti müəyyənləşdirmədən yalnız faktın özünün təsviri ilə məşğul olan tədqiqatçıları kəskin tənqid edirdi. Folklorşünaslıqda onun bu ideyasına ilk maraq göstərən Amerika folklorşünası U.Beskom oldu. O, 1954-cü ildə qələmə aldığı “Folklorun dörd funksiyası” məqaləsində folklorla antropologiya arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edərək folklorun öyrənilməsi üçün iki kontekstin nəzərə alınmalı olduğu fikrini irəli sürdü:

- 1) folklorun sosial konteksti,
- 2) folklorun mədəni konteksti [3, 7].

U.Beskomun sosial kontekst və mədəni kontekst bölgüsü B.Malinovskinin situativ və mədəni kontekst anlayışlarına müvafiq idi. Onun fikrincə, folklorun konteksti kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- 1) folklor nümunələrinin ifasının zaman və məkanı,
- 2) söyləyənin şəxsiyyəti,
- 3) dinləyici auditoriyasının tərkibi,
- 4) söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə,
- 5) ifa zamanı dramatik və ritorik vasitələrdən istifadə və s.

Bu ideyalar, demək olar ki, on ilə yaxın bir müddətdə folklorşünaslıq elmində heç bir xüsusi rezonans doğurmadı. Nəhayət, Amerika Folklor Cəmiyyətinin 1967-ci ildə Torontoda keçirilmiş illik konfransında folklorşünas Dan Ben Amos “Folklor: bir daha oyunların müəyyənləşdirilməsi haqqında” məruzəsi ilə kontekstualizmin fəal tərəfdarı kimi çıxış etdi. Həmin dövrdə bu çıxış folklorşünaslar arasında olduqca böyük əks-səda doğurdu. Dörd il sonra Dan Ben Amos özünün “Folklorun kontekst kontekstində müəyyənləşdirilməsi” məqaləsini nəşr etdirdi. Bu məqalə Amerikada kontekstualizmin manifestinə çevrilərək XX əsrin ikinci yarısından sonra Amerika folklorşünaslığının inkişafına ciddi təsir göstərdi [4, 3-15]. Bu məqalə üç dəfə ingilis dilində təkrar nəşr olunmuş, həmçinin yəhudi, alman, yapon, ispan və s. dillərə tərcümə olunmuşdur. Məqalədə Dan Ben Amos

özünəqədərki folklorşünasların folklorla bağlı görüşlərini kəskin tənqid edir. Onun nöqteyi-nəzərinə görə, folklorun təbiətinin müəyyənləşdirilməsində əsas metodoloji səhv ondan ibarətdir ki, folklorla “statik maddi obyekt” kimi baxılmışdır. O, folklorla kommunikativ yanaşma təklif edir: “Folklorun nə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ona canlı, mövcud olduğu şəkildə baxmaq lazımdır. Öz mədəni kontekstinə görə *folklor şeylərin məcmusu deyil, kommunikativ prosesdir*” (kursiv bizimdir – S.X.) [4, 9].

Dan Ben Amosun bu ideyası öz dövrünün folklorşünaslığına sözün həqiqi mənasında inqilabi təsir göstərdi. Onun tezisindən belə bir nəticə çıxır ki, antologiyalarda, arxivlərdə olan folklor nümunələrini heç cür folklor adlandırmaq olmaz. Folklor yalnız söylənən nağıl mətni demək deyildir, nağıl mətninin söylənməsi prosesidir. Folklor yalnız xalq nəğmələrinin mətni deyil, həm də həmin nəğmələrin ifa prosesidir. Folklorşünaslığın əsas tədqiqat predmeti məhz bu kommunikasiya prosesi olmalıdır.

1972-ci ildə Amerikada “Folklorşünaslıq üçün yeni perspektivlərlə görüş” adlı məqalələr məcmuəsi nəşr olundu və oraya Dan Ben Amos və onun tərəfdarlarının məqalələri daxil edildi. Bir sıra əleyhdarları (o cümlədən məşhur Robert Dyorjes) olmasına baxmayaraq, bu istiqamət Amerika folklorşünaslığında inkişaf etdi. Kontekstualistlər toplama materiallarına qarşı elə bir əks mövqə tutmuşdular ki, hətta “bütün folklor arxivlərini yandırmalı!” şüarı ilə çıxış etməkdən belə, çəkinmirdilər. Bu səbəbdən həmin dövrdə onlar Amerika folklorşünaslığı üçün təhlükə hesab edilirdi. 1972-ci ildə D.K.Uilqus kontekstualizm tərəfdarlarının folklor arxivləri üçün böyük təhlükə olduğunu yazırdı.

Həmin dövrdə kontekstualizmə qarşı fəal mübarizə aparanların önündə Robert Dyorjest dayanırdı. O, folklorun mətn və kontekstə bölünməsinin doğru olmadığını bildirir və qeyd edirdi ki, istənilən folklor araşdırması mahiyyətcə həm də kontekstual tədqiqatdır. Hətta yalnız folklor mətnini təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoymuş tədqiqatçı da kontekstdən vaz keçə bilməz. Onun fikrinə görə, heç bir folklor tədqiqatı “vakuum” şəraitində aparılmır. Robert Dyorjes və tərəfdarlarının mübarizəsinə baxmayaraq, kontekstualizm getdikcə genişlənirdi. Hətta 1980-1990-cı illərdə folklorun yaranmasını şərtləndirən bir sıra sosial-mədəni kontekstlər silsiləsi yaranmağa başladı. Onlardan bir neçəsini Dan Ben Amos sistemləşdirmişdir [5, 209-226].

Məşhur Amerika folklorşünası A.Dandes də kontekstualizm məsələsinə öz müsbət mövqeyini bildirmişdir [8]. A.Dandesin “xalq” anlayışına gətirdiyi yeni paradigmatik baxış da kontekstualizmin yaranmasında olduqca mühüm rol oynamışdır. O, “Xalq kimdir?” məqaləsində yazır: “Xalq” termini ortaqlıq bir amili bölüşən istənilən insan qrupunu ifadə edir. Bu qrupu bir-birinə bağlayan amilin ortaqlıq bir peşə, dil və ya din olması əhəmiyyətli deyildir. Bundan daha əhəmiyyətlisi hər hansı səbəbdən formalaşmış bu qrupun bəzi ənənələrə sahib olmasıdır [7, 10].

A.Dandesə görə, istənilən xalq qrupları nəzəri olaraq daha kiçik alt qruplara ayrıla bilər. Ən kiçik xalq qrupu isə iki nəfərdən ibarət olur. Ailə ən kiçik xalq qrupudur.

Onun fikrincə, hər hansı şəxs müxtəlif xalq qruplarına aid ola bilər. Məsələn, bir xristian qaqauz həm xristianlığa, həm də türk mədəniyyətinə aid xalq birliklərinin daşıyıcısı ola bilər.

A.Dandesin “xalq” anlayışına gətirdiyi bu yeni interpretasiya folklorşünaslıqda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xalqın əyalətlərdə yaşayan müasir mədəniyyətdən kənar qalmış sosial qrup kimi qəbul edilməsi bu tezisdən sonra tədricən tarixin arxivinə atılmağa başladı. Məhz bundan sonra folklor və sosial çevrə arasında funksional münasibətlərlə bağlı zəngin araşdırmalar aparılmağa başlamış, folklorun funksional strukturu “mətn-mətn” münasibətlərindən “mətn-sosial çevrə” münasibətləri müstəvisinə keçmişdir. Dünya folklorşünaslığında bununla bağlı çoxlu sayda araşdırma aparılmışdır. Məsələn, Dan Ben Amos öz araşdırmasında folklor və sosial çevrə (müəllif subyekt) arasında əlaqənin üç tipini müəyyənləşdirir:

- 1) sahiblik,
- 2) təmsilçilik,
- 3) yaratma, yaxud yenidən yaratma [2, 31-55].

Folklorşünas H.İsmayılov bu əlaqələri funksional baxımdan aşağıdakı kimi izah edir:

“Birincisi, folklor mətninin milli şifahi ənənədə aktiv və funksional olaraq mövcudluğu ilk növbədə həmin milli şifahi ənənənin maddi subyektinin – etnosun, xalqın, millətin, yaxud xüsusi peşə sahəsi ilə bağlı olan bir qrup insanın o mətnə sahibliyinin göstəricisidir.

İkincisi, mətn şifahi ənənədə mövcud olmaqla milli düşüncə sistemini, bu sistemin ayrı-ayrı elementlərini təmsil edir. Dünya folklorşünaslıq düşüncəsində folklor mətninin təmsilçilik funksiyası ingilis təkamül nəzəriyyəsinə və fransız sosial antropologiyasına əsaslanaraq yaranmışdır. Bu barədə Andre Varacnak qeyd edirdi ki, folklor nəzəriyyəsiz kollektiv praktikanı, doktrinasız kollektiv inam sistemini təmsil edir.

Üçüncüsü, folklor mətninin şifahi ənənədə mövcudluğu onu xalqın yaratmasının başlıca şərtidir. Fərd folklor mətnini yaradır, sonra o mətn şifahi ənənədə onun janrına uyğun folklor modellərində təkrar-təkrar yenidən yaradılaraq şəkildən-şəklə salınır. Mətn şifahi ənənədə semantik və poetik strukturlarını saxlamaq şərti ilə variantlar və versiyalar törədir” [10, 5-17].

Dan Ben Amos folklorun çoxyönlü izahlarının mövcud olduğunu qeyd edərək yazır: “Bu keçidə uyğun olaraq, folklorun nə olduğunu üç əsas təmələ ayırmaq mümkündür. Folklor bu üçündən biridir:

- 1) folklor bir bilik məcmusudur,
- 2) folklor bir düşüncə tərzidir,
- 3) folklor bir sənət növüdür.

Bu kateqoriyalar bir-birindən tam ayrı deyildir, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir” [2, 35].

Daha sonra o, yazır: “Bütün bunlarla yanaşı, bilik, düşüncə və sənət mədəniyyətin geniş düşüncə nəzəriyyələri olduğu üçün folklorçular əsasən özlərinin tədqiqat üsullarına uyğun olaraq folklor materiallarını, bu mətnlərin sosial çevrəsini, zaman dərinliyini və yayılma vasitələrini tədqiq etmişlər. Beləliklə, folklor ona

forma verən bir qrup olmadan, yaxud o qrupdan ayrı təsəvvür edilə bilməz. Necə izah edilməsindən asılı olmayaraq onun mövcudluğu ya müəyyən bir coğrafiyaya, ya dilə, millətə, yaxud eyni məsləkdən olan digər sosial çevrəyə bağlıdır. Folklor “yeni badələrdə köhnə şərab”, yaxud “köhnə badələrdə yeni şərabdır”. Çox nadir hallarda folklor yeni badələrdə təzə şərab kimi təsəvvür edilir. Nəhayət, folklor zamanın içindən şifahi ötürülmə vasitəsilə keçir. Başqa bütün ötürülmə vasitələri bu mətnin folklor hesab edilməsi üçün yetərli deyildir” [2, 35].

Müəllifin bu izahlarında folklor incəsənət hadisəsi kimi izah edilməkdən daha çox, sosial çevrəyə məxsus olan biliklərin məcmusu, bütöv bir mədəni sistem hadisəsi kimi təsvir edilir.

Folklor mətnlərinə kontekstual yanaşma rus folklorşünaslıq məktəbi üçün də xarakterik olmuşdur. Rus folklorşünaslığında tarixi məktəbin nümayəndələri hesab edilən L.N.Maykov, V.F.Miller, A.V.Markov folklorla sosial-tarixi gerçəkliyin təzahürü kimi baxırdılar. Onlar folklorlarda istorizmlərə üstünlük verir, folklorla tarixi kontekstdə yanaşırdılar.

Sovet folklorşünaslığına süni sosial kontekst də xas olmuşdur. “Xalq kütlələrinin mübarizəsi”, “Xalqın əzilən təbəqələrinin arzu və istəkləri” və s. motivlər bi tipli tədqiqatlarda qabardılırdı. Onlara ideoloj ritorika xas idi.

Ötən əsrin 60-cı illərindən sonra Rusiyada folklorun etnoqrafiya ilə əlaqələri qabardılmağa başlayır. 1968-ci ilin may ayında “Folklor və etnoqrafiya” konfransı keçirilir. İki ildən sonra eyni adlı jurnal nəşr edilir. Bu jurnal 80-ci illərin ortalarına qədər nəşrini davam etdirir. Bu istiqamətin metodoloji əsasında multidissiplinarlıq dururdu. Folklorşünaslığın, semiotikanın, etnoqrafiyanın, dilçiliyin metodoloji yanaşmalarından vəhdətdə bəhrələnməklə folklorun həmin kontekstlərdə izahına ardıcıl cəhdlər edilirdi. Bunun da əsasında kontekstualizmin təsiri dayanırdı.

1970-1980-ci illərdə rus folklorşünaslığında struktur-semiotik baxımdan mətn tamamilə yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Struktur-semiotik baxış bucağından adətlər özündə çoxlu sayda kodları birləşdirən çoxsəviyyəli mədəni mətnlər kimi izah edilməyə başladı [13, 167].

Kontekstualizm hazırda da Amerika folklorşünaslığında hakim elmi paradigma statusundadır. Amerikada bu istiqamətdə Dan Ben Amosun rəhbərliyi ilə tədqiqat aparılması indi də davam edir.

Son iyirmi il ərzində Türkiyədə kontekstualizm ideyalarının yayıldığı və getdikcə folklorla ənənəvi baxışın arxa plana keçdiyi müşahidə olunur. İlhan Başgöz, Metin Ekici, Öcal Oğuz, Özkul Çobanoğlu, Gülin Ögüt Eker, Nebi Özdemir bu istiqamətə xüsusi meyillilikləri ilə seçilən folklorşünaslardandır.

Beləliklə, kontekstualizm XX əsrin ikinci yarısından sonra dünyada, xüsusən Amerika və Avropada ən geniş yayılmış nəzəri-metodoloji baxışlardan olmuşdur və bu gün də folklorşünaslıqda hakim elmi paradigmalardan biridir.

Kontekstualizmin meydana gəlməsinə B.Malinovskinin funksionalizm nəzəriyyəsi zəmin yaratmış, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını isə Don Ben Amos işləyib hazırlamışdır.

Kontekstualizmin əsas formulu ondan ibarətdir ki, folklor yalnız folklor mətni deyildir, həm də folklor mətnlərinin yaranması prosesidir. Bu proses kommunikativ məzmunla malik olduğundan kontekstualistlər folklorla daha çox kom-

munikasiya prosesinin özü kimi baxmışlar. Ona görə də folklor kontekstualist baxış onun strukturunun funksional analizini nəzərdə tutur. Kontekstualizm əsasən folklorun aşağıdakı kontekstlərini əhatə edir:

- 1) sosial kontekst,
- 2) mədəni kontekst,
- 3) situativ kontekst,
- 4) folklor nümunələrinin ifasının zamanı,
- 5) folklor nümunələrinin ifasının məkanı,
- 6) söyləyənin şəxsiyyəti,
- 7) dinləyici auditoriyasının tərkibi,
- 8) söyləyən ilə dinləyici arasında əlaqə,
- 9) ifa zamanı dramatik və ritorik vasitələrdən istifadə.

Kontekstualizm hazırda da dünya folklorşünaslığında geniş yayılmış nəzəri istiqamətlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеевский М.Д. Фольклористика между текстом и контекстом // <http://mdalekseevsky.narod.ru/vestnik-context.pdf>
2. Amos D.B. Şərtlər və çevrə içində folklorun bir tanımına doğru. Halq bilimində kuramlar və yaklaşımlar. Ankara, 2003.
3. Bascom W.R. Four Functions of Folklore // The Journal of American Folklore. 1954. vol.67.
4. Ben-Amos D. Toward a Definition of Folklore in Context // The Journal of American Folklore. 1971, vol.84.
5. Ben-Amos D. Context' in Context // Western Folklore. 1993, vol.52, p.209–226.
6. Burke P. Context in Context // <https://muse.jhu.edu/article/7553>
7. Dundes Alan. Halk kimdir? Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar // Milli Folklor Yayınları. Ankara, 2003.
8. Dundes Alan. Texture, text and context // Southern Folklore Quarterly, 1964, vol. XXVIII, № 4.
9. Goodwin Ch., Duranti A. Rethinking Context: An Introduction // Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p.1–42.
10. İsmayılov Hüseyn. Folklor: aksioma və absurd arasında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX cild. Bakı: Səda, 2006.
11. Kamal Rüstəm. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013.
12. Malinowski B. The Problem of Meaning in the Primitive Languages // Ogden C.K., Richards I.A. Meaning of Meaning. London: Harcourt, Brace & World, Inc., 1923, p.451–510 (русский перевод: Малиновский Б. Проблема значения в примитивных языках // Эпистемология и философия науки. 2005, Т.V, № 3. с.199–233.
13. Толстой Н.И., Толстая С.М. Вторичная функция обрядового символа // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этно-лингвистике. М.: Индрик, 1995.

Summary

Sarkhan Khaveri

The Functional Structure of Folklore in the Aspect of Contextualism

The article deals with the contextualism plan of the folklore functional structure being the most important theoretical-methodological directions of the world in the 20th century folklore-study. Here the opinions by B.Malinovski and W.Bescom who played the important role in the formation of contextualism, have been explained. Later the American folklorist Don Ben Amos's opinions about the contextualism are given. The autor puts forward the idea that the contextualists accept the folklore in the aspect of its context of creation, especially in the social sphere, and for this reason, the functional structure of folklore is explained here in details. In the article, the problem of the transformations of contextualism in different countries is studied, too.

Резюме

Сархан Хавери

Функциональная структура фольклора в аспекте контекстуализма

В статье освещается функциональная структура фольклора в аспекте контекстуализма, одного из основных теоретико-методологических направлений мировой фольклористики XX века. В ней излагаются взгляды Б.Малиновского и У.Бескома, сыгравшие главную роль в формировании контекстуализма, раскрывается суть взглядов американского фольклориста Дон Бен Амоса. Автор выдвигает идею о том, что контекстуалисты обращаются к фольклору в аспекте его контекста создания, в особенности в плоскости социальной сферы, и по этой причине функциональная структура фольклора комментируется шире и глубже. В статье затронут также вопрос трансформации контекстуализма в разных странах.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.A.Ramazanova, fil.f.d., dos.R.Xəlilov.

Sevinc Əliyeva
ADPU-nun Şəki filialı

BERNARD ŞOU VƏ ONUN İNTELLEKTUAL DRAMLARI

Açar sözlər: *intellektual dram, pyes, komediya, ideya dramları, dramaturq.*

Key words: *an intellectual drama, a play, the dramas of the idea, a playwright.*

Ключевые слова: *интеллектуальная драма, пьеса, комедия, драма идей, драматург.*

XVII əsrdən Britaniyanın ən görkəmli dramaturqlarından biri olan Corc Bernard Şou haqlı olaraq ədəbiyyat aləmində ingilis dramaturgiyasının islahatçısı hesab olunur. Həm Nobel, həm də Oskar mükafatına layiq görülmüş ilk və yeganə şəxs olan Bernard Şou xeyallarını və gerçəkləri, onu düşündürən ən ciddi mövzuları sivri dili və kəskin qələmilə gülüş hədəfinə çevirib oxucuya bir tapmaca kimi təqdim etməsilə ingilis dramaturgiyasına yeni nəfəs gətirmişdir. Bu barədə o, özü belə qeyd etmişdir: “Mənim zarafat tərzim doğrunu söyləməkdir. Doğru dünyadakı ən gülməli zarafatdır”.

Şounun yaşadığı Viktoriya dövrü onun fikirlərinin və müxalif mövqeyinin formalaşmasında çox vacib rol oynamışdır. Kraliça Viktoriyanın ölümünə qədər davam etmiş və bir çox özəlliklərə malik olmuş bu dövr yalnız İngiltərənin sürətlə inkişafı ilə deyil, həm də böyük ağıl sahibləri arasında fikir ayrılıqları dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu dövrdə elm və texnologiyada ciddi irəliləyişlər baş vermiş, demokratiya, feminizm, sosializm kimi təzahürlər böyük kütlələri öz təsiri altına almağa başlamışdır. Bütün bunlar dindən də yan keçməmişdir. Dini duyğular da sarsıntılara məruz qalmış, onlara şəkk-şübhəsiz inam aradan qalxmışdı. Cəmiyyətdəki mənəvi dəyərlər də dəyişirdi. İnsanlar arasında olduğundan fərqli görünmək, özündən yüksəkdə dayananlara yaltaqlanmaq cəhdləri bir “xəstəliyə” çevrilirdi. Əlbəttə, bütün bunlar dövrünün tənqid hədəfi olmaya bilməzdi.

Viktoriya dövründə incəsənətə, ədəbiyyata xüsusi diqqət ayrılmamış, qayğı göstərilməmişdir. Varlılıq nəcib bir keyfiyyət kimi qəbul edilmiş, kasıb təbəqəyə xor baxmaq ənənəsi yaranmışdı. Bu isə cəmiyyətdəki bərabərsizliyi ön plana çıxararaq bir çox yazıçı və dramaturqların müzakirə və tənqid obyektinə çevirmiş, müxalif ədəbiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Şekspirdən sonra ingilis teatrının ən məşhur dramaturqu olan Şou da bu məsələlərə biganə qalmamışdı.

Doğrudur, XIX əsrin sonlarından başlayaraq ingilis ədəbiyyatında xoşbəxt sonluqla bitən pyeslər yaradılırdı. Lakin Şou kraliça Viktoriya dönəmində yalnız əyləncəli və emosional tamaşaların oynandığı teatr səhnəsini əxlaqi, siyasi, iqtisadi mövzuların da müzakirə olunduğu bir yerə çevirmişdi. O, bu yolla teatrda və dramaturgiyada mövcud olan romantik idealları yıxaraq, cəmiyyətdəki ikiüzlülüğü aşkara çıxarmağa nail olmuşdur. Bu gözləntisini həyata keçirmək üçün optimal vasitə kimi dramaturgiyanı seçmiş sənətkar fərqli bir teatr axtarışına çıxmış, nəhayət, tamaşaçının diqqətini öz üzərinə çəkəcək, onları təəccübləndirəcək həmin va-

sitəni tapmışdır. Belə vasitə kimi komediyanı seçmiş irland əsilli dramaturq intellektual dram janrına əvəzolunmaz töhfələr verməyə nail olmuşdur.

Ümumiyyətlə, intellektual dram janrına elə pyeslər aid edilir ki, orada ideyaların toqquşması, dünyagörüşü və dünya duyumlarının ziddiyyəti öz əksini tapır. Bu tip pyeslərdə obrazların və süjetin ümumiləşdirilməsilə oxucu və ya tamaşaçıya günün ən aktual, ən vacib məsələləri fəlsəfi-simvolik yolla çatdırılır.

Dramaturgiyanın teatrın vəzifələrinə uyğun fəaliyyət göstərməli, ümumi mə-nəvi və ümumbəşəri dəyərlərə xidmət etməli, öyrədici və maarifləndirici əhəmiyyət daşımaları hesab edən Şounun pyeslərində mürəkkəb və dolaşlıq intriqalar vardır. Ən kəskin diskussiyaların müxtəlif formalarda qabardıldığı bu əsərlər “ideya dramları”, dramaturqun özü isə “paradokslar yazıçısı” hesab edilir. Dünya şöhrətli dramaturq auditoriyanın hissələrindən daha çox, onların ağılı, düşüncəsini, intellektini oyadır. Məlumdur ki, hər bir ənənəvi dram əsəri öz auditoriyasına konkret bir ideyanı çatdırır. Lakin intellektual dramları digərlərindən fərqləndirən cəhət pyeslərin daxilindəki hadisə və hərəkətlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməməsidir. Belə əsərlərdə dramaturqun tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi fikir ön plana çəkilir.

Əsasən İbsenin yaradıcılığından təsirlənmiş Bernard Şounun əsas məqsədi cəmiyyətdə, onun düşüncə tərzində islahat və çevrilişləri səhnə vasitəsilə aparmaq olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, əsasən komediya janrına üstünlük vermiş yazıçı heç də bu janrın qayda-qanunları qəlibilə məhdudlaşmamışdır. Komik ünsürlər onun yaradıcılığında asanlıqla faciəvi ünsürlərlə qaynayıb qarışmışdır. Şounun dramaturgiyasında beş əsas xüsusiyyət vardır [4]:

1. İnsanları güldürərək düşündürmək bacarığı. Onun pyeslərində müzakirə olunan problemlər nə qədər ağırdırsa, Şou onlara bir o qədər əyləncə ilə yanaşır. Bu, onun dramaturgiyasının komik təbiətilə xarakterizə olunur.

2. Hadisələri ensiklopedik zəka ilə təqdim etmək bacarığı. Öz pyeslərində dramaturq elə təəssürat yaradır ki, sanki onun bilmədiyi şey yoxdur. Onun dramaturgiyası real həyatın müəllifin pyeslərində fərqli, xüsusi baxış bucağından baxılan güzgüsüdür.

3. İnsanlara və cəmiyyətə, oradakı nöqsanlara çaşdırıcı üsulla istehza etmək bacarığı.

4. Teatrın auditoriyaya edəcəyi təsiri əvvəlcədən proqnozlaşdıraraq onu xüsusi, özünəməxsus bir fonda təqdim etmək bacarığı.

5. Ənənəvi dramatik quruluşa etinasızlıq. Əksər hallarda onun qəhrəmanları heç bir hərəkət olmadan səhnədə uzun müddət, hətta saatlarla danışıq bilər.

Corc Bernard Şou “Dul qadının evi”, “Xanım Uorrenin peşəsi”, “Şeytanın şagirdi”, “Xoşa gələn pyeslər”, “Xoşa gəlməyən pyeslər”, “Kandid”, “Con Bullun başqa adası”, “Mayor Barbara”, “Həkim dillema qarşısında”, “Piqmalion” və çox sayda başqa pyeslərin müəllifidir. Təsədüfi deyildir ki, əsərlərində satira və yumor geniş yer vermiş Şou XX əsrin Molyeri adlandırılırlar [5]. Bunun nəticəsidir ki, 1904-1907-ci illərdə Kort teatrında göstərilmiş 988 tamaşanın 701-i məhz onun pyesləri əsasında hazırlanmışdı.

Şounun dramatik gücə malik pyesləri kino rejissorların da gözündən yayınmamışdır. “Piqmalion”un kino versiyası 1938-ci ildə ən yaxşı ssenari nominasiya-

sında Oskar mükafatına layiq görülmüşdür. Bunun ardınca 1941-ci ildə “Mayor Barbara” pyesi ssenariləşdirilmişdir. 1946-cı ildə “Sezar və Kleopatra” pyesinə film çəkilmişdir. Pyes bu versiyada da səhnədəki qədər uğur qazanmışdır. 1964-cü ildə “Piqmalion” pyesinin əsasında musiqili komediya çəkilmişdir. Təxminən bir əsrlik ömrünə 60-a yaxın pyes sığışdıra bilmiş sənətkarın bu pyesi öz quruluşuna, daşdığı ideyaya görə çox əhəmiyyətli əsərdir.

Pyesin əsas qəhrəmanı professor Henri Higgins kifayət qədər satirik fonda öz dövrünün Piqmalionu kimi təsvir edilmişdir [1].

Əslində pyesdəki satira birbaşa məşhur ingilis filoloqu, fonetika üzrə mütəxəssisi professor Henri Svitə yönəlmişdir. Əsərin adı mifik bir obrazdan götürülərək məşhur heykəltəraşın şərəfinə “Piqmalion” adlandırılmışdır [1].

Pyesdə çox sadə, gül satmaqla dolanan, küçə aksenti ilə danışan bir qız aristokratlarla qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Bu əsər Şounun akademik səviyyədə çox diqqətçəkən pyesidir. Əsər sənətkarın yaşadığı cəmiyyətdə fərqli təbəqələrin istifadə etdiyi dilin roluna olan marağını nümayiş etdirir. “Piqmalion” pyesində Şou qadın asılılığını da mərkəzi mövzu kimi təqdim edir.

Henri Higgins və ya Piqmalion insanların nə danışdığını, danışdıqları haqqında hər şeyi elmi səviyyədə bilsə də, əslində onların nəyi nəzərdə tutduğunu heç vaxt anlamır. Piqmalion üçün Eliza sanki oyuncaqdır, kukladır, istədiyi kimi idarə edə biləcəyi bir şəxsdir.

Doğrudur, o, Elizanı zahirən mədəniləşdirir, lakin aydın olur ki, bu qız mənəvi cəhətdən öz müəllimindən qat-qat yüksəkdədir [5].

Beləliklə, Şou öz əsərlərində fəlsəfi düşüncə və fikirlərini təqdim edərək yaratdığı hər bir dialoqda, monoloqda, hər bir jestdə oxucusunu və ya tamaşaçısını dərin və mürəkkəb fikirlərlə baş-başa buraxaraq öz dahiliyini dönə-dönə sübuta yetirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abeltina R., Fleija Dz., Misane A. English and American literature. Riga, 1976.
2. Andrew Sanders. English literature. Oxford, 2004.
3. Hecker M., Volosova T., Doroshevich A. Critical Realism. Moscow: Prosveshcheniye, 1975.
4. Innes Christopher. Modern British Drama: The Twentieth Century. New York, Cambridge University Press, 2002.
5. İsmayıl Şıxlı. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
6. Ousby Ian. Literature in English. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
7. Гражданская З. Бернард Шоу. М.: Просвещение, 1965.

Summary

S.Aliyeva

George Bernard Shaw and his intellectual plays

The article deals with the outstanding English playwright Bernard Shaw's literary creation. The main features of the intellectual drama are investigated in the context of his plays. At the same time, the article presents the author's place in the drama of the world.

Резюме

С.Алиева

Джордж Бернард Шоу и его интеллектуальные драмы

Статья посвящена творчеству выдающего английского драматурга Джорджа Бернарда Шоу. На основе его пьес анализируются особенности жанра интеллектуальной драмы. В то же время в статье определяется место Бернарда Шоу в мировой драматургии.

Rəyçi: fil.f.d., dos.U.Mürşüdova, İ.Tağızadə.

Метанет Алиева
БСУ

“ПАСТУХ И ПАСТУШКА” В.П.АСТАФЬЕВА: ОСОБЕННОСТИ ЖАНРОВОЙ СТРУКТУРЫ

Ключевые слова: *повесть, структура, жанр, литература, особенность.*

Key words: *story, structure, genre, literature, feature.*

Açar sözlər: *povest, struktur, janr, ədəbiyyat, xüsusiyyət.*

“Пастух и пастушка” – первое крупное произведение В.П.Астафьева о войне, которое он называл своим “любимым детищем”. Оно написано в 1967 году. Писатель ещё до публикации долго вынашивал замысел этой повести и неоднократно переделывал её. Путь к публикации тоже был очень сложным. Это произведение несколько раз перерабатывалось под давлением официальной критики и в итоге выдержало несколько изданий в разных редакциях (1967, 1971, 1989).

Здесь, как и в повести “Звездопад”, одной из центральных тематических линий является “любовь на войне”. Для воплощения своего замысла писатель ищет новую форму. Этой формой стала “современная пастораль”. Так определил жанр своего произведения В.П.Астафьев. В этом названии писатель видел адекватную форму для своей повести, которая соединила сентиментальное мироощущение с натуралистическим показом войны. Сначала авторское определение “современная пастораль” принимали за иронию, слишком далеки были грубые реалии войны от пастушеской идиллии, пасторального сюжета, а жанр военной повести от сентиментально-любовного повествования.

Внимательное прочтение произведения, знакомство с его содержанием делает очевидной точность этого определения. В повести основное место занимает возвышенная, чистая любовь, составляющая одну из основных примет традиционной пасторали. Поставив рядом со словом “пастораль” слово “современная” и посвятив произведение военному времени, автор указывает на контрастную противопоставленность любви и войны, подчеркивает жестокость войны по отношению к человеческим чувствам, судьбам, порывам души.

Обращаясь к словарю литературоведческих терминов, читаем: “Пастораль (от лат. *pastoralis* ‘пастушеский’) – понятие, относящееся к произведениям европейской литературы XIV- XVIII вв., развивающим идеи и образы античной буколки» [4, 725]. Чаще всего под “пасторалью” подразумевают произведения, изображающие идиллическую жизнь людей на лоне прекрасной природы. В них обычно изображалась деревенская жизнь, сельские жители, обладающие чистотой нравов и помыслов, герои, испытывающие высокое чувство любви.

Главными героями таких произведений обычно были беззаботные пастухи и пастушки. Традиции этого жанра были заложены ещё в античной поэзии (например, роман Лонга “Дафнис и Хлоя”), но наибольшего расцвета достигает этот жанр в европейской литературе XVII века. Здесь пастух и пастушка, являясь олицетворением прекрасной и чистой любви, доказывали, что настоящей любви под силу преодолевать все препятствия, стоящие у неё на пути, что любовь самое сильное чувство, она даже сильнее смерти.

В центре повествования в повести “Пастух и пастушка” – действия взвода пехоты во главе с её командиром Борисом Костяевым, главным героем произведения. Задача взвода состоит в том, чтобы ликвидировать взятую в окружение часть немецких войск. Идут жестокие бои, описанные, в основном, в первой части повести, которая так и называется – “Бой”. Здесь всё описанное очень далеко от “пасторального сюжета”. Автор описывает, как стойко держатся наши войска под натиском вражеских танков.

Виктор Астафьев – один из лучших мастеров словесного изображения, под его пером словно оживают картины боя, и мы словно видим это всё своими глазами. Картины войны в повести написаны очень убедительно, зримо. Порой эти описания нарочито откровенны в своей неприкрытой жестокости и принимают натуралистический характер. В повести не называются ни время, ни место сражения. Это и не важно. Писателю нужно показать, насколько жестока война, какие людские жертвы приносятся, причём как с нашей, так и с вражеской стороны. В этом неприкрыто звучит антивоенный пафос повести, определяющий её общую тональность.

В этом смысл и гибели главного героя – Бориса Костяева, который в итоге погибает не от ранения (оно у него не тяжелое), а от напряжения всех духовных и физических сил. Немаловажным фактором износа сил героя, его нежелания жить является и несчастная любовь, которую пришлось испытать герою, встретившему свою “пастушку” среди ада войны и потерявшему её. Он и она, молодые люди, встретившись случайно на дорогах войны, испытывают такое большое чувство, которое проносят до самой смерти. Это главная сюжетная линия повести “Пастух и пастушка”, которая и определила главную тональность повести и её необычное жанровое определение.

Критики определяли повесть “Пастух и пастушка” как “лиро-эпическую”, так как видели в ней органическое соединение реализма и возвышенной романтики, временами переходящей в сентименталистскую интонацию. “В повести отчётливо выделяются два плана (эпический и лирический), которые переплетаясь между собой, составляют единое целое”, – отмечали исследователи сразу после появления этого произведения В.П.Астафьева [7, 127]. Показ батальных сцен и истории любви сменяют друг друга, создавая на контрасте очень сильное эмоциональное впечатление.

Астафьев достигает этого посредством самых разнообразных художественно-образительных средств. Это и символика, и контрастные краски, и обращение к приёмам интертекстуальности. В повести широко цитируются такие знаменитые образцы классической литературы, как, например, “На заре ты ее не буди...”, “Я помню чудное мгновенье...” и многие другие.

И самое главное, это исполненные глубокого лиризма описания любви молодых людей, их чувств, которые сильнее смерти: “Женщина! Так вот что такое женщина! Что же она с ним сделала. Сорвала, словно лист с дерева, закружила и понесла, понесла над землю – нет в нём веса, нет под ним тверди...Ничего нет. И не было. Есть только она, женщина, которой он принадлежит весь до последней кровинки, до остатного вздоха, и ничего уже с этим никто поделывать не может” [2, 379].

Интересна композиция повести, которая состоит из четырех частей: “Бой”, “Свидание”, “Прощание”, “Успение”. Каждая часть снабжена эпиграфом. К первой части “Бой” эпиграфом взяты слова, услышанные автором в санитарном поезде: “Есть упоение в бою! Какие красивые и застарелые слова!” В главе речь идет о бое, об отрешенности солдат, о самоотверженности и смелости. Слова Ярослава Смелякова “И ты пришла, заслышав ожиданье...” послужили эпиграфом ко второй части, которая называется “Свидание”. В этой части повести главный герой Борис Костяев знакомится с Люсей. Их ожидает горестный момент прощания и длительная разлука. Именно об этом третья часть повести “Пастух и пастушка” под названием “Прощание”. А эпиграфом взяты слова из лирики Вагантов: “...Проклято будь наступление дня! Время уводи тебя и меня в серый рассвет”. “И жизни нет конца и мукам – краю” – таков эпиграф к четвертой части повести “Успение”, в которой речь идёт о гибели главного героя. Кроме того, повесть имеет зачин и эпилог. Вот в рамках такой стройной, продуманной композиции и разворачиваются события этой повести, перед нами проходит история любви двух молодых людей.

Зачин повести определяет дальнейшее развитие действия и многое объясняет в её идее. В самом начале повести говорится о том, как в маленьком украинском местечке происходит ожесточенный бой, в результате которого нашим войскам удаётся отбить у немцев ещё одну “пядь” земли. Первое, что видят закалённые в испытаниях войны и не раз сталкивающиеся со зверствами бойцы, – это тела убитых старика и старухи, которые, видимо, не успели укрыться, когда начался артиллерийский налёт врага. Многие повидавшие на фронте солдаты испытывают огромное потрясение, когда обнаруживают в огороде за баней этих держащихся даже после смерти друг за друга стариков.

По всей видимости, старики умерли одновременно, но даже тогда, под обстрелом, они пытались прикрыть друг друга: “Они лежали, прикрывая друг друга. Старуха спрятала лицо под мышку старику. И мёртвых било их осколками, посеколо одежку, выдрало серую вату из латаных телогреек, в которые оба они были одеты”. Местный житель сообщает бойцам, что старики – не местные, “приехали сюда с Поволжья, в голодный год. Они пасли колхозный табун. Пастух и пастушка” [3, 394]. Вот эта любовь и роднит их с пасторальными героями европейских романов.

Этот эпизод превращается в символ, многое объясняющий в сути повести В.Астафьева. Этот символ ещё не раз в самых разных проявлениях даст о себе знать на страницах повести Астафьева. Например, когда главный

герой повести взводный Борис Костяев вдруг вспомнит и расскажет Люсе в порыве нежности один из эпизодов из своего детства. До войны как-то ему довелось во время поездки с матерью в Москву увидеть балет с пасторальным сюжетом: “...я помню театр с колоннами и музыку. Знаешь, музыка была сиреневая...Простенькая такая, понятная и сиреневая. Я почему-то услышал сейчас ту музыку, и как танцевали двое – он и она, пастух и пастушка”. “Лужайка зелёная. Овечки белые. Пастух и пастушка в шкурах. Они любили друг друга, не стыдились любви и не боялись её. В доверчивости они были беззащитны. Беззащитные не доступны злу – казалось мне прежде...” [3, 450-451].

Герои “современной пасторали” В.Астафьева не пастух и пастушка из идиллической деревни, а командир взвода Борис Костяев и Люся, женщина, встретившаяся ему случайно во время одной из редких передышек на фронте. Оба героя очень молоды. Борису девятнадцать лет, Люсе – двадцать один. Их встреча была мимолётной, а знакомство длилось всего два дня. Это было обычным явлением для военного времени. Но не обычным было то, что между ними за это короткое время вспыхивает чувство, которое не проходит бесследно ни для неё, ни для него. Самое главное, он и она, несмотря на страшную войну, не потеряли главных человеческих качеств – способности любить. Только два дня были они вместе, а Борис до самой смерти мечтает о новой встрече с любимой и тоскует по ней. Где бы он ни был, всё напоминает ему о Люсе: и чёрно-жёлтая бабочка (он впервые увидел Люсю в жёлтом платье с чёрными лентами), севшая ему на руку в лесном госпитале, и девушка-медсестра в санитарном поезде, совсем непохожая на неё.

Борис Костяев – молодой человек из интеллигентной, учительской семьи. Он тонко чувствующий, наблюдательный, романтичный юноша дворянского происхождения. Поначалу мы видим, что Борис совершенно не приспособлен к военной службе, армейскому быту. Как и все молодые командиры, он многого требует от своих подчиненных, принимая за трусость любое их действие. Но Астафьев даёт его характер в развитии. После ранения Борис пересматривает многие свои взгляды, он начинает понимать, что все они, и рядовые, и командиры, находясь на войне, равны перед смертью, что она поджидает каждого из них ежеминутно, ежесекундно.

Борис каждый раз тяжело переживает, сталкиваясь с разрушительной силой войны, несущей смерть. И когда он идёт по полю сражения после ночного боя и на каждом шагу видит умирающих немцев, то, как ни странно, в его чувствах превалирует жалость. Борис Костяев показан не только как человек, способный на подвиг, на ежеминутное преодоление самого себя. Главная ипостась его характера, раскрываемая В.Астафьевым, это способность героя на возвышенную любовь. Любовь к Люсе открывает нам характер Кости с новой стороны.

Под стать Костяеву и его возлюбленная Люся, образ которой создается в основном за счет арсенала изобразительных средств литературы романтизма. Люся во многом загадочный образ. Мы очень мало узнаём о ней, о её прошлом, о том, кто она и откуда, как оказалась в этом украинском селе. Об

этом очень мало говорится в повести. Отдельные приметы в её описании свидетельствуют о том, что она не деревенская женщина, что она достаточно начитанна и музыкальна, что хорошо разбирается в людях, понимает и чувствует людей. Слова автора о том, что в ней угадывалась “Глубокая затаенность и грусть и даже виноватость в чем-то” дают понять, что в её жизни произошло нечто, о чём ей больно и страшно вспоминать. Единственно, что мы узнаём о её прошлом, что во время оккупации у неё в доме жил немецкий офицер, которому местный староста поставлял девушек для развлечения. Люся это знала и даже наблюдала сцену, как офицерская собака загрызла девушку за то, что она подняла руку на хозяина. Что было с самой Люсей в оккупации, не сообщается, но видно по её реакции, она не хочет вспоминать своё прошлое.

Даже портрет героини рисуется В.Астафьевым едва уловимыми штрихами, как-то эскизно, полутонами. “И было в её маленьком лице что-то как будто недорисованное, подкопчено лампадками или лучиной деревенской было оно, и проступали отдельные лишь черты лица” [3, 396], – так рисует её портрет В.Астафьев, добавляя к этому портрету и “припухшую нижнюю губу”, и ровный нос “с узенькими раскрылками”, и глаза, “вызревшие в форме овсяного зерна” и “загнутые ресницы”. Особенно ярко натуру Люси характеризуют её “загадочно-переменчивые глаза”, которые “то темнея, то высветляясь, жили как бы отдельно от лица” [3, 397]. Но главное, что подчёркивает автор, – это “выражение вечной печали”, которую сразу же замечает Борис Костяев при первой же встрече с Люсей. Такая женщина способна на необычную любовь. Это понимает читатель по мере того, как раскрывается её характер. И она, действительно, дарит Борису эту необычную любовь, которую оба они, после всего двухдневной встречи, пронесут до конца своей жизни.

Бориса Костяева ранило в плечо, но оттого, что не было подмены, он поздно отправляется в госпиталь. Истощенный, измученный не только своей в общем-то нетяжелой раной, а всей жестокой войной, он умирает в поезде, который должен был привезти его в тыловой госпиталь. А в эпилоге повести описывается старая женщина, которой наконец-то через много лет удалось разыскать могилу своего возлюбленного. Придя на встречу с ним, у его могилы она даёт слово, что скоро воссоединится с ним, что скоро они будут вместе и уже никто не сможет их разлучить. Эта романтическая сцена не оставляет сомнений в том, что это была Люся, которая сохранила верность своему любимому и пронесла любовь к нему через всю жизнь.

Такой финал ещё раз убеждает, что подзаголовок “современная пастораль” не случайно был дан автором своему произведению. Герои В.Астафьева, старик и старуха, до конца своей жизни сохранившие чувство любви и умершие в один день, и молодые герои Борис и Люся, которым суждено было испытать вечную разлуку после двух дней счастья, но сохранить верность друг другу, в чём-то похожи на героев старинных пасторалей.

Повесть “Пастух и пастушка” стала очень заметным явлением в литературе 1970-80-х годов и дальнейшим шагом в эволюции военной темы в

творчестве В.Астафьева. И это не только благодаря её содержанию, проблемам, которые поставил и решил писатель, и характерам, которые он изобразил. Основной причиной, выдвинувшей эту повесть в ряд этапных произведений о войне стала наряду с её содержанием и её художественная структура, отличающаяся особым своеобразием. Это поначалу вызвало неприятие критики, прежде всего, из-за непривычного для того времени изображения войны.

Писатель широко вводит в ткань своей повести “Пастух и пастушка” наряду с сентименталистскими, романтизированными и сугубо натуралистические сцены. Этот синтез составляет основу своеобразия, даже можно сказать, уникальности этой повести. Это сочетание казалось бы несоединимых начал играло большую роль в раскрытии идейных установок автора: сочетать реалистическое изображение войны с высокими помыслами сражавшихся и попавших в горнило этой войне людей; показать губительную, разрушающую силу войны, которая тем не менее не может подавить стойкость человеческой личности против жестокости; противопоставить ужасы войны всепобеждающей любви; подчеркнуть, что война и её последствия духовно разрушают человека, независимо от того, на какой стороне он сражается; показать неизбежное столкновение в жизни и даже на войне двух начал – реального и пасторального, низменного и возвышенного. Это определяет и новизну всего идейно-художественного строя повести В.П.Астафьева “Пастух и пастушка”.

В своем творчестве В.Астафьев всегда соблюдал баланс между реалистическим и условным в своих произведениях. Вот это соотношение реализма и условности с самых первых произведений В.Астафьева являлось своеобразием творческой манеры писателя, а в повести “Пастух и пастушка” получило своё наиболее отчётливое отображение, обогатив русскую литературу ещё одним необычным жанром – современная пастораль.

Использованная литература

1. Абрамов А. Лирика и эпос Великой Отечественной войны. М.: Советский писатель, 1972.
2. Астафьев В. Пастух и пастушка // Где-то гремит война. М., 1975.
3. Астафьев В. Повести и рассказы. М.: Советский писатель, 1984.
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Гл. редактор и составитель А.Н.Николюкин. М.: НПК “Интелвак”, 2003.
5. Роговер Е.С. Русская литература XX века. М.: Сага: Форум, 2008.
6. Русская литература XX века. Под ред. Л.П.Кременцова. В 2-х т. Т.2. Изд. 3-е. М.: Академия, 2005. Русская советская литература 50-70-х годов. Под ред. В.А.Ковалева. М.: Просвещение, 1981.
7. Современная русская литература. 1950-1990-е годы. В 2-х т. Т.2, М.: Академия, 2003.

Xülasə

Mətanət Əliyeva

V.P.Astafyevin “Çoban və çoban qız” əsərində janr strukturunun xüsusiyyətləri

Məqalədə V.P.Astafyevin müharibə mövzusunda yazılmış “Çoban və çoban qız” adlı povestinin janr strukturunun xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Müəllif əsərin kompozisiyasının, süjet xəttinin, əsas qəhrəmanların təhlilini verir, realizm ruhunda yazılmış bu povestdə sentimentalizm, romantizm və naturalizm cərəyanlarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Summary

Matanat Aliyeva

The features of the genre structure in the work of V.P.Astafyev “Shepherd and Shepherd Girl”

The article deals with the characteristics of the genre structure of the story of V.P.Astafyev entitled “Shepherd and Shepherd Girl” written on war.

The author gives the composition, the plot line, the analysis of the main heroes. It is noted that in the spirit of realism, the characteristics of sentimentalism, romance and naturalism are reflected.

Rəyçilər: dos. S.Tarverdiyeva, dos. N.Xəndan.

Ульвия Аллазова
Западный Университет

КОМПОЗИЦИЯ И СЮЖЕТ В РОМАНЕ ГРЭМА ГРИНА “СИЛА И СЛАВА”

Ключевые слова: *композиция, сюжет, фрагментарность, преследование.*
Açar sözlər: *kompozisiya, süjet, fraqmentarlıq, təqib.*
Key words: *composition, plot, fragmentation, pursuit.*

В 1940 году в свет вышел роман Грэма Грина “Сила и слава”, за что автор был удостоен американской премии Готорна для католических писателей. Этот и некоторые другие романы Г.Грина отмечены печатью оригинальности сюжета и нестандартной композиции.

Пристальным было внимание критиков к поэтике гриновского повествования, композиции – в первую очередь. В композиции большинства его романов С.Филюшкина выделяет реминисценции и аллюзии как приёмы, существенно расширяющие временное пространство реальности, включающие события, которые ярко и рельефно характеризуют культурный и мировоззренческий контекст мировой истории.

По этому поводу у неё сказано: “Они создают в произведении как бы особую реальность... Эта реальность, о которой напоминают нам образы Шекспира и Скотта, Троллопа и Гарди, Теннисона и Браунинга производит впечатление чего-то относительно устойчивого, логичного, опирающегося на прочность понятий о добре и зле, на веру в четкие законы бытия. А персонажи Грина живут в другой реальности, в мире XX века, где царствуют абсурд и парадокс. Именно в подтексте повествования сталкиваются две отмеченные нами реальности, оттеняя друг друга, связывая общечеловеческое и конкретно-историческое, вечное и временное” [4, 69]. Действительно, мастерски исполненная техника повествования в романах Грэма Грина такова, что позволяет судить об авторской позиции на основании отбора ситуаций и даже отдельных художественных деталей. Каждая такая деталь становится той литературной реальностью, которая в основе своей призвана активизировать воображение читателя.

Так, во второй половине 1990-х годов Н.Владимирова на основе романов “Меня создала Англия”, “Человек внутри”, “Наш человек в Гаване”, “Комедианты”, “Сила и слава”, “Суть дела” и некоторых других подчеркнула: “Романы Г.Грина посвящены, как правило, морально-этическим проблемам, которые придают универсальный характер остро волнующим писателя современным социальным конфликтам...” [1, 36]. Она же в статье “Становление жанра романа в творчестве Г.Грина” (1996) указала на такие черты композиции его романов, как “концентрированность повествования на ситуативном начале, создание особого рода поведенческих моделей персона-

жей, эпизодически-фрагментарное строение повествования, обращенность автора к судьбам героев” [2, 280].

Но здесь, как нам представляется, следует сделать небольшую оговорку. Фрагментарность фрагментарности рознь. Общеизвестно, что модернизм во всех его обличьях и модификациях (экзистенциализм, религиозный реализм, постмодернизм и проч.) представляет собой отъединённое от реалистических основ художественное мышление. Оно доподлинно расколото, разорвано на отдельные повествовательные куски, а потому и “фрагментарно”. Однако в модернизме эти установки односторонне схватывают и обращают внимание читателей деформированной картиной мироздания, которая, собственно, и “раскалывает” сюжет на отдельные “осколки”.

Совершенно иное назначение имеет фрагментарность повествования в реалистических произведениях. Общее правило, на наш взгляд, таково: техника размещения отдельных текстовых слоёв как органики композиции демонстрирует авторское мастерство не ради словесной эквилибристики, что свойственно русскому и европейскому постмодернизму, а подчинено задачам выражения исторической и социальной проблематики. Другими словами, внешняя оболочка разорванной композиции, разбросанности отдельных фрагментов по всему тексту несёт на себе отпечаток неустойчивого психического состояния героев, которые, почти всегда у писателя мечутся в своих идейных исканиях. Таков и священник из романа “Сила и слава”.

Местом действия романа “Сила и слава” является один из мексиканских штатов. Главный город штата – столица лишен пространственного центра, церкви в штате разрушены. Разрушенные церкви становятся многозначным символом: это и знак разрушения духовного центра, духовной свободы, и символ разрушения пространственной вертикали – связи людей с Богом. Но в романе это и символ разрушения старой, фарисейской церкви – ортодоксальной католической веры. Следует указать на тот факт, что отношение Г.Грина к католицизму было сложным и противоречивым. Однозначных оценок здесь давать никоим образом нельзя. По логике вещей, Г.Грину могло быть свойственно придерживаться охранительной идеологии, осторожничать в вопросах людской несвободы. Но в романе “Сила и слава” всё получается наоборот: пространство столицы воспринимается как пространство запретов, страха, несвободы: в городе введен комендантский час, в домах жителей производятся обыски; улицы пустыньны – жители боятся новой власти. Пространственным центром столицы становится тюрьма. Именно тюрьма оказывается местом духовной свободы, самым живым (и, кстати, оживленным) местом: здесь кипят страсти, люди спорят о сущности жизни, о Боге, о человеческой свободе и её границах.

Специфика романа “Сила и слава” заключается в том, что в структурном отношении мы имеем дело с кругом. Так, Алан Уоррен Фридман на примере романа “Сила и слава” утверждает, что круг является ядром его композиции. В начале романа (глава I. “Порт”) мистер Тенч сообщает священнику, ещё выступающему инкогнито, о смертельно больном человеке.

Кроме того, тема смерти лежит в зачатке “Силы и славы”; ею же и завершается роман.

А.Фридман делает вывод: “Произведения Грина – это литература смерти: если вести отсчёт с романа “Сила и слава”, то многие его другие произведения начинаются со смерти или с предположения о смерти и затем кольцевое движение направляется к порождающему концу в обратном направлении, как если бы только репетиция судьбы была возможна” [5, 44]. Источником силы гриновских произведений, “Силы и славы” в том числе, в “его скептицизме по поводу загробной жизни, такой же прекрасной, как эта; в мучительном интересе к обыденному его литературных исследований; в сомнениях, которые он швыряет веру” [5, 45-46].

Теперь обратимся к проблеме сюжета на материале романа “Сила и слава”. Прежде всего следует заблаговременно подчеркнуть, что сюжет большинства романов Г.Грина имеет единую концептуальную основу: отсутствие строгой географической локализации. Хотя практически во всех произведениях действуют герои-англичане, они редко живут или даже посещают свою историческую родину. Напротив, судьба забрасывает их то на север – в Швецию, Ирландию, то в среднеазиатские и африканские страны – в Конго и на Кипр, то в Южно-Американские – Гавану, Кубу, Вьетнам и т.д. Географический разброс не мешает автору проявить полёт фантазии. Почти каждая книга Г.Грина динамична, характеры в ней сложны и противоречивы. Поэтому и сюжеты чаще всего бывают запутанными, темы – острыми, временами интригующими, а следствия, выводы и обобщения непредсказуемы, драматичны и ироничны одновременно.

В основу сюжета романа “Сила и слава” положена тема слезки. Священник подвергается остракизму (изгнанию из государства), причём, в самой беспощадной и бескомпромиссной форме. Преследуемый лейтенантом с его отрядом головорезов, он становится главным объектом преследования. Погоня лейтенанта за священником могла бы стать основой сугубо развлекательного сюжета, так как она построена по классическому детективному принципу *ты догоняешь – я убегаю*, если бы ситуация в “Силе и славе” не была столь драматичной. Более того, общая обстановка оказывается здесь ужасающей, давящей на психику тех людей, которые жили в постоянном страхе от осознания быть расстрелянными в качестве заложников.

Однако неправомерно абсолютизировать тему слезки. Эта тема, бесспорно, пронизывает роман “Сила и слава”, но ею не исчерпывается. С каждым новым сюжетным поворотом мы видим, что автора интересует не столько преследование, сколько исторический аспект существования человека. Г.Грин как мастер реалистического письма поднимает и анализирует проблему судьбы человека в истории.

Как он подходит к её решению? В основу романа положены реальные исторические события 30-х годов штата Табаско в Мексике. В 1910-1917 годах в Мексике произошла буржуазная революция, в результате которой начались гонения на церковь. Грин создает в романе мир объективной действительности, опираясь на реальные факты, но изображение исторической

действительности в романе дано обобщенно: из конкретных исторических деталей революции в Мексике в романе присутствуют разрушенные или переоборудованные под другие нужды церкви (например, под казначейство в портовом городке). Писатель неоднократно упоминает про зверства “краснорубашечников”, установление “сухого закона”, и как следствие действий неонацистских молодчиков – преследование священников.

Нельзя не заметить, что изображение движущих сил истории носит своеобразный характер. Нам трудно сопоставить с европейской реалистической литературой факты исторической действительности, которые даны в этом романе вне каузальных, причинно-следственных связей. В отличие, скажем, от романа Ч.Диккенса “Домби и сын”, эпопеи Э.Золя “Ругон-Маккары”, Дж.Голсуорси “Сага о Форсайтах”, и т.п., Г.Грин не стремится настойчиво исследовать конкретные исторические причины совершившейся революции. В “Силе и славе” мало фактического материала о том, каковы результаты этой революции и что они значили для различных социальных групп. В то же время голос автора в защиту бедных слоёв населения, безусловно, присутствует, равно как и личностная идейно-эмоциональная оценка.

Считаем, что это немаловажный фактор в сюжете данного произведения. Да, социально-исторический, каузальный аспект изображения исторических событий, принятый в традиционном повествовании литературы XIX века, несколько приглушён. Следует отметить, что реализм Грэма Грина носит своеобразный характер, и не везде следует скрупулёзно искать прямые точки соприкосновения с приёмами классической детерминированности причин и следствий исторического движения масс. С.Филюшкина указывает на тот факт, что исторический и местный колорит в романе служит не для конкретики изображения, а для создания атмосферы изображаемых событий. Она пишет: “Анализа политической ситуации в романе нет... Реальные факты мексиканской действительности, например, разрушение храмов в Табаско, превращение их в конюшни, казармы, спортивные площадки, походы «краснорубашечников», писатель использует для создания *обобщенного образа мира насилия*, подавляющего человека... Этим же целям писатель искусно подчиняет и изображение природных примет Мексики, среди которых выделяются наиболее отталкивающие – крысы, стервятники, нестерпимая жара, изнуряющие дожди. При этом автор усиливает эти детали, прибегая к красноречивым метафорам и сравнениям, призванным усугубить *атмосферу жестокости, разрушения, не стихающей борьбы*” [3, 113].

Вместе с тем возьмём на себя смелость подкорректировать высказывание С.Филюшкиной. Исторический фон, на котором разворачиваются исторические события в романе “Сила и слава”, помогает созданию оригинальных характеров. Почти бесполезно искать в европейской литературе XX века образ священника, который пьянствует и причащает одновременно. Местные жители гонят его как чужеродный элемент, боясь смертельной кары лейтенанта и приспешников; одновременно с тем никто из сельчан не выдаёт главное действующее лицо, так как подспудно в каждом человеке живёт вера в лучшее будущее, и молитвами страх полностью не искоренить.

Священнику противостоят представители законности: начальник полиции и лейтенант. Ракурс изображения существенно не меняется; главный упор сделан на изображении духовной позиции людей. По замыслу писателя, здесь даёт о себе знать принцип повествования, обусловленный обращением к субъективному сознанию персонажа – фрагментарность, подчинение композиционной структуры раскрытию духовного мира священника.

Более того, по ходу повествования священник всё больше спивается, и чаще звучит “пьющий падре” в его адрес со стороны местных жителей. Однако тип сознания, проявляющийся в смелости вступления в открытую дискуссию со своим идейным противником – лейтенантом, видоизменяется, приобретает более жёсткие, рельефно очерченные формы. Диалектики духовного развития в лице священника не наблюдается: перед расстрелом он остаётся верен тем же самым мировоззренческим принципам, что и в начале романа.

Использованная литература

1. Владимирова Н.Г. Становление жанра романа в творчестве Г.Грина // Жизнь и судьба малых литературных жанров. Материалы межвузовской научной конференции. Иваново: Иванов. гос. ун-т, 1996, с.277-284.
2. Владимирова Н.Г. Условность, созидающая мир. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2001.
3. Филюшкина С.Н. Современный английский роман. Воронеж: Издательство Воронежского ун-та, 1988.
4. Филюшкина С.Н. Литературные аллюзии и реминисценции в художественной системе Грэма Грина // Вестник Воронежского университета. Серия 1. Гуманитарные науки. Воронеж: ВГПУ, 1996, № 1, с.68-76.
5. Friedman A.W. The Dangerous Edge: Beginning with Death // Graham Greene: A revaluation: New essays. Ed. by Jeffrey Meyers, Prof. London: The Macmillan Press Ltd., 1990, p.131-155.

Xülasə

Ülviyyə Əlləzova

Qrem Qrinin “Qüdrət və şöhrət” romanında kompozisiya və süjet

Qrinin romanları orijinal süjet xətti və qeyri-adi kompozisiyası ilə fərqlənir. “Qüdrət və şöhrət” romanının kompozisiyası fraqmentarlıq üzərində qurulub. Ayrı-ayrı mətn təbəqələrinin kompozisiya təbiiyyəti kimi yerləşdirilmə texnikası müəllifin ustalığını göstərir. Başqa sözlə desək, parçalanmış kompozisiyanın səthi, ayrı-ayrı fraqmentlərin bütün mətn boyunca səpələnərək yerləşməsi, yazıçının daim ideya axtarışında olan qəhrəmanlarının dayanıqsız psixiki vəziyyətindən xəbər verir. “Qüdrət və Şöhrət” romanının baş qəhrəmanı, ən amansız yol ilə sürgünə məruz qalmış keşiş də belə qəhrəmanlardandır. “Qüdrət və şöhrət” romanının süjet xəttinin əsasını isə təqib təşkil edir.

Summary

Ulviyya Allazova

Composition and Plot in the novel “The Power and the Glory” by Graham Greene

Novels by G.Green are marked by extraordinary plot and non-standard composition. The composition of the novel “The Power and the Glory” is based on fragmentation. The arrangement technique of certain text layers as the natural of composition illustrates mastery of the author. In other words, outer covering of the torn composition, certain fragments scattered over the text imply unstable mental state of heroes who always rush in their ideological searches. Priest, the major character of the novel “The Power and the Glory”, who is exposed to ostracism in the most merciless and uncompromising way, is a vivid example. The plot of the novel “The Power and the Glory” is, in turn, based on the subject of pursuit.

Rəycilər: fil.f.d., dos. N.Nuriyeva, fil.f.d. R.Nağıyeva.

Nigar Qarayeva
ADU

AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA BİTNİK CƏRƏYANI VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Açar sözlər: *Bitnik cərəyanı, maddi-mənəvi azadlıq, fərdilik, azad düşüncə.*

Key words: *Beat movement, financial-moral freedom, individuality, free thinking.*

Ключевые слова: *битничество, материально-моральная свобода, индивидуальность, свободное мышление.*

1950-60-cı illər Amerika ədəbiyyatını Bitnik nəslı, 1920-30-cu illər ədəbiyyatını isə “İtirilmiş nəsil” xarakterizə edirdi. Hər iki nəsil müharibə hadisələrinə münasibətini bildirirdisə də, “İtirilmiş nəsil”in reaksiyası daha konkret idi. Cek Keruak, Allen Qinzberq və Uilyam Baroz döyüş cəbhəsində baş verənləri təsvir edən heç bir roman və ya şeir yazmamışdı, çünki onlar müharibənin birbaşa şahidi olmamışdılar və buna başqa nəzər-nöqtəsindən baxırdılar.

“İtirilmiş nəslin” yazıçılarından fərqli olaraq bitniklər öz inamlarını heç vaxt itirmədilər. Onlar özlərinə inanırdılar. Digər tərəfdən, onların bir sıra fikirləri bir-birilə səsləşirdi. Caz musiqisi, məkəndəyişmə ideyası, eləcə də azadlıq və fərdilik düşüncəsi istənilən romanın, şeirin baş qəhrəmanının kişi, qadın, qoca və ya gənc olmasından asılı olmayaraq, hər iki nəsil üçün eyni idi.

“Bitnik” cərəyanının əsas nümayəndələrindən biri Cek Keruak idi. İlk dəfə 1948-ci ildə “beat” termini ilə də məhz o, çıxış etmişdi. Keruak bu sözü 1944-cü ildə otuz yaşlı bir narkotik aludəçisi Herbert Hankindən eşitdiyi *Man, I'm beat!* (“Yaman əldən düşmüşəm!”) cümləsindən götürmüşdü. Sonralar o, bunu belə izah edirdi: *I used to use this expression, when I said ‘Man, I'm beat!’ as if I'm tired. It was my favourite word. And catching [4, 75]* (“Mən bu sözdən adətən yorğunluğumu ifadə etmək üçün istifadə edərdim. Bu, mənim ən sevdiyim söz idi və cazibədar idi”).

“Beat” sözünün digər mümkün mənaları Keruakı məftun etmişdi və bu ifadəni o, yorğun, taqətdən düşmüş, ayaq üstə güclə duran, eyni zamanda cəmiyyətdən kənarında yaşayan, kasıblıq, yaxud evsizlikdən əziyyət çəkənlərə aid etmişdi. Bu insanların həyatının dəyəri olmasa da, onlar yenə öz düşüncələrini ifadə edirdilər və gələcək barədə heç də narahat olmurdular. Onlar dəqiqələrini, saatlarını, günlərini yaşayırdılar.

Bu nəslin əsas fiqurlarından biri sayılan Allen Qinzberq yəhudi idi. Keruak isə katolik təhsili almışdı. Bitniklər tez-tez Tanrı haqqında söhbətlər açırdılar. C.Keruak gündəliyində qeyd edirdi ki, həyatın əsas qayəsi Tanrını sevməkdir. Hətta o Bitnik nəslinin mahiyyətə dini nəsil olduğunda israrlı idi [1, 284]. “Müqəddəs”, “mələklər”, “uzaqqörənlik” və “qəzəb” kimi sözlər Bitnik nəslı ədəbiyyatının əsas materialına çevrilmişdi. Cek Keruak özü və digər bitniklər də budizmin tərəfdarı idilər. Bu din Tanrının tərifini vermir. Bu ateist inam ölümün var-

lığın təbii parçası olduğunu deyir. Məhz bu səbəbdən Keruak ölümdən qorxmurdu, əksinə, onu həsrətlə gözləyirdi. Buddizm həm də Bitnik nəslinin ideologiyası ilə üst-üstə düşən ömür boyu axtarış haqqındadır. Keruak tez-tez Buddizmin xüsusiyyətlərindən biri sayılan dərinləndirməyə və cinsi münasibətdən çəkinməyə cəhd göstərirdi. Təəssüf ki, katolik dindar kimi o, bu iki müxtəlif dini uyğunlaşdırma bilmir və adətən çətin vəziyyətdə qalırdı.

Bitnik nəslinin digər bir xüsusiyyəti “maddi-mənəvi” azadlığı olan bəxtəvər insanlar kimi qaradərili əhali ilə bağlı arzu və xəyallar idi. C.Keruak, A.Qinzberq və N.Kessedinin afro-amerikalılara xüsusi rəğbəti var idi. Onlar arasında əlaqələr var idi. Bitnik yazıçıları, eləcə də afro-amerikan sakinlər Tanrıya inanırdılar və daim dinc xoşbəxtlik axtarışında idilər.

Bitnik nəslinin nümayəndələri əvvəllər Nyu Yorkda, sonralar isə immiqrantların yaşadığı və tolerant şəhər sayılan San Fransiskoda toplaşmışdılar. Bu nəslə mənsub qadın və kişilərin tipik həyat tərzi var idi. Həyatının konkret məqsədi olmayan Bitnik nəslinin əsas fəlsəfəsi müstəqil, sərbəst və nəzarətsiz olmaq idi. Nə qədər ömür sürəcəyindən asılı olmayaraq, Keruak öz həyatında hər bir şeyin dadına baxmaq istəyirdi. O, ən yaxşı dostları Allen Qinzberq, Nil Kessedi və Uilyam Baroz ilə birlikdə vaxt keçirməyi xoşlayırdı. Onlar hardasa görüşür, kitablar oxuyur, həyatın mənası barədə müzakirələr aparır və ədəbiyyat haqqında düşüncələrini bölüşürdülər. Dostlar ən çox da səyahətdən zövq alırdılar. “Onlar necə yaşayırdılarsa, məhz onu da – öz üslublarını inkişaf etdirməyi düşünmədən – qələmə alırdılar” [3, 254].

Bitnik nəslinin nümayəndələri azad həyat tərzi keçirirdilər. Həmin dövrün tənqidçiləri gənclərin törətdiyi cinayətkarlıq, oğurluq və zorakılığı Bitnik nəslinə əlaqələndirirdi. Çek Keruakın bu iddialardan zəhləsi gedirdi. Bitniklər gənclərə zorakılıq və ya cinayətkarlığı öyrətmirdi, əksinə, onlara korlanmış cəmiyyətdə necə ayaqda duracağını və amerikan həyat tərziindən necə zövq alacağını göstərmək istəyirdilər.

Bitnik nəslinin başlıca nailiyyətlərindən biri onların ədəbi baryerləri yırtıb keçmək və ədəbiyyatı küçələrə gətirmək bacarıqlarının olması idi. Onlar bunu müxtəlif yollarla – şeirlərin eşidildiyi və yüksək qiymətləndirildiyi dünya ətrafındakı kafelər və incəsənət qalereyalarında şeirlərin mütaliəsini davam etdirməklə, şeir və ədəbi əsər yazmaq üçün akademik modellərdən yan keçməklə və dövrün ümumi dili ilə yanaşı, musiqi ritmləri ilə qarışıq daha lirik nəslə məşğul olmaqla edirdilər. Cibgirlər, narkotik alverçiləri və mizantropolar Bitnik qəhrəmanı üçün arxetiplərə, süjetlər isə bu obrazların həyatına çevrilmişdi. Bu gün də Bitnik cərəyanı Bitnik nəslinin əsl memarlarının irsini davam etdirir, eyni zamanda onlar haqqında irəli sürülən fərziyyələrə meydan oxuyurlar.

Bitnik nəslinin ədəbiyyatda yeni meyillərin formalaşmasında hər zaman şəxsi maraqları olmuşdur. Bunu onların “zamanı ələ keçirmək” və öz həyat təcrübələrini həqiqi səs vasitəsilə çatdırmaq öhdəliyində daha aydın görmək olar.

Bitnik cəmiyyət daxilində hər zaman yeni ideyalar irəli sürülür, cəmiyyətə yeni şairlər gəlib-gedirdi. Bitnik şairi Antler bir müsahibəsində bildirir ki, “Bitniklər bir qəbilədir” və belə qarşılıqlı ailə və öhdəlik hissi onlara böyük cəlbədicilik keyfiyyəti qazandırır. Eyni zamanda bitniklərin ictimai ənənə və dəyərləri sınaq-

dan keçirmək və onlara meydan oxumaq istəkləri bu prosesdə narahatlıq doğuran münasibətlərə gətirib çıxarmışdır.

Allen Qinzberq “Bitnik nəslinin şərhı” (“A Definition of the Beat Generation”) əsəsində Bitnik nəslinin tədricən ortaya çıxan beş müxtəlif izahını verir. Sonuncu izahında o yazır: “*Bitnik nəslı* ifadəsinin beşinci mənası antologiyada, nəşriyyatda, müstəqil kinematoqrafiyada və digər kütləvi informasiya vasitələrində birgə işləyən şair, rejissor, rəssam, yazıçı və romançıların nüfuzu və bədii fəaliyyətləridir” [2, 238]. Bitnik cərəyanı A.Qinzberq və komandasının qurduğu Bitnik nəslinin ciddi cəhdlərindən təsirlənir. Bu cərəyan öz fəaliyyətini şəxsi dostluq, yaxud sənət əsərləri vasitəsilə Bitnik nəslinə bilavasitə bağlı olan şairlər, alimlər və təşkilatçılarla davam etdirir. Bu, Nyu Yorkda 1940-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq heç vaxt dayanmayan bir təlim idi. O dövrdə Bitnik nəslı üç dost arasında qeyri-rəsmi formada müzakirə edilən sadəcə bir ideya idi. Bu təkcə yeni yazı üslubu, yaxud yeni ədəbi cərəyan deyildi, eyni zamanda incəsənətdən bir vasitə kimi istifadə edən ictimai hərəkət idi. Poeziya Bitnik ideologiyasını altmış ildən çox canlı saxlayan əsas aparıcı qüvvəyə çevrildi, lakin Bitnik cərəyanı Bitnik nəslı mənasına gəlmir. Bitnik cərəyanı Bitnik nəslinin poetika ilə bağlı ideologiyasını Bitniklərin ilk əsərlərində göstərdikləri mədəniyyətlər ideologiyası ilə birləşdirən yeni fikirləri sayəsində yeni mahiyyət qazanmışdır. Çikana, afro-amerikan və müəyyən dərəcədə yerli amerikan mədəniyyətlərinin şeir qıraəti, çoxdilli mətnlərin inteqrasiyası sayəsində Bitnik cərəyanı üzərində çox böyük təsiri və sələflərindən daha fəal siyasi mövqeyi var idi. Bob Kaufman, Raúl Salinas, Anna Uoldman və bir çoxlarının iştirakı ilə Bitnik cərəyanı Bitnik nəslindən daha çoxşaxəli olmuşdu. Bitnik nəslinin cərəyanına çevrilib necə inkişaf etdiyinin təhlilini vermək üçün bu cərəyanın nə olduğunu, özünü necə qoruyub saxladığını və onu kimlərin davam etdirdiyini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Keruak məktəbi Bitnik ideyalarının tərənnüm edilədiyi konkret məkandır və bu məktəb mötəbər yazıçı və şairlərdən (onların əksəriyyəti Bitnik yazıçılarıdır) təşkil olunmuşdur. Anna Uoldmanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş Keruak məktəbinin missiyası hər zaman kənar dünya ilə əlaqədə olmaq idi. Keruak Bitniklər arasında yazılarını təshih və redaktə etmədən təqdim edən ilk müəllifdir. O, “Yolda” əsərini ayrı-ayrı vərəqlərə deyil, uzun rulonlu kağıza yazmağı ilə tanınır. Onun poeziyası da yazdığı kağızın, yaxud qeyd dəftərcəsinin ölçüsünə görə müəyyən edilirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Атлас литературы. 500 лет литературы: от Данте до Солженицына. Под ред. Малколма Брэдбери. М.: Олма-Пресс, 2005.
2. Ginsberg Allen. Deliberate Prose. Selected Essays 1952-1995. New York: Harper Perennial, 2001.
3. Swartz Omar. The View from on the Road: The Rhetorical Vision of Jack Kerouac. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1999.
4. Turner Steve. Jack Kerouac: Angel-Headed Hipster. Viking Adult, 1996.

Internet sources

1. <https://www.azerdict.com>
2. <http://www.nytimes.com/books/97/09/07/home/kerouac-mexico.html>
3. <https://www.questia.com/library/666185/howl-and-other-poems>
4. <https://www.wikipedia.org>

Summary

Nigar Garayeva

The Beat Movement and its Representatives in American Literature

The American literature of 1950-1960s is characterized by formation of Beat generation. Jack Kerouac was the first who used the notion “beat”. The main representatives of this generation are considered Jack Kerouac, Allen Ginsberg, William S. Burroughs and Neal Cassady. The Beat generation representatives rejected the presence of religious essence in this movement. One of the main characteristics of this movement was that the Beat poets sought to liberate poetry from academic preciousness and bring it “back to the streets”. They read poetry, sometimes to the accompaniment of progressive jazz, in such beat strongholds as art galleries and bookstores. The verse was frequently chaotic and liberally sprinkled with obscenities but sometimes was powerful and moving.

Резюме

Нигяр Караева

Бит-поколение и его представители в американской литературе

В 1950-1960х годах в американской литературе сформировалось новое направление под названием Бит-поколение. Термин “бит” (“beat”) принадлежит Джеку Керуаку. Основными представителями этого направления являются писатели Джек Керуак, Уильям Берроуз, Нил Кассади и поэт Аллен Гинзберг. Битничество было возведено в своего рода национальную неконформистскую религию. Оно представляло собой новое, анти-академическое искусство открытых форм, стремившееся к непосредственному контакту с аудиторией. Оно предполагало и особый стиль жизни, отвергавший урбанистическую цивилизацию, комфорт потребительского общества, буржуазные представления о браке, любви и дружбе, принятые в Америке критерии ценности человеческой личности – уровень материального благосостояния и образовательный ценз.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.A.İsmayılova, fil.f.d., dos.N.Nuriyeva.

PEDAQOQİKA VƏ METODİKA

Əmralı Şirəliyev,
Əsmər Kərimova
ADU

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN ROLU

Açar sözlər: *kommunikativ yanaşma, informasiya mübadiləsi, struktur və funksional elementlər.*

Key words: *communicative approach, information exchange, structural and functional elements.*

Ключевые слова: *коммуникативный подход, обмен информацией, структурные и функциональные элементы.*

Kommunikasiya insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan özünə-məxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malik bir prosesdir. O, bir çox mühüm vəzifələr və müxtəlif funksiyalar həyata keçirir. Onlardan ən önəmlisi informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsidir. Onun özünəməxsus psixoloji aspektlərinin olması, kommunikasiyada iştirak edən tərəflərin eyni maraq dairəsinə malik olması, informasiyanın hər iki tərəf üçün aydınlaşdırılması vacibdir. Kommunikasiya və onun funksiyaları barədə L.M.Losevin irəli sürdüyü fikirlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, ünsiyyətin funksiyalarını üç qrupda birləşdirir: məlumatlandırıcı-kommunikativ, tənzimləyici-kommunikativ, affektiv kommunikativ [6]. Göründüyü kimi, ünsiyyət ilk növbədə məlumatın, informasiyanın verilməsi və qəbul olunması, başqa sözlə, informasiya mübadiləsi funksiyasını yerinə yetirir.

İnformasiya mübadiləsi kibernetik qurğular arasında deyil, insanlar arasında gedir. Bu zaman mübadiləni həyata keçirən kommunikantlar bir-birinə təsir göstərir. Müxtəlif dil xüsusiyyətlərinin və dil vahidlərinin istifadə edildiyi şəraitdə danışılanın anlaşılması imkanının olması informasiya mübadiləsi üçün ən zəruri şərtlərdən biridir. Eyni dildə danışan insanlar ona görə bir-birlərini başa düşürlər ki, onlar dilin həm fonetik və leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə bələddirlər. Qrammatika sözləri seçmək və onları bir araya gətirmək üçün müəyyən edilən qaydalar toplusu kimi dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Qrammatikasız dil yoxdur. Xarici dillərin tədrisi prosesində dilin bütün aspektlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrədilməsi bu gün də diqqət mərkəzində saxlanılır. İndi dilöyrənmədə qarşıda duran başlıca vəzifə yalnız dil bilgilərini mənimsəmək deyil, onları real danışmaq məqamında tətbiq etmək və canlı ünsiyyətə girməkdən ibarətdir. Xarici dillərin tədrisinin hazırkı mərhələsində kommunikativ sərəştənin formalaşdırılmasında qrammatikanın rolu danılmazdır.

Kommunikativ səriştə, əsasən, ünsiyyət məqsədlərini həyata keçirən, sosial münasibətləri müəyyən edən, dil xüsusiyyətlərini düzgün anlamağa imkan verən bacarıq və vərdişlərin cəmi kimi qəbul edilə bilər. Xarici dilin qrammatikasının kommunikativ əsasda tədrisinin səciyyəvi xüsusiyyəti qarşılıqlı ünsiyyət prosesini önə çəkərək bu dilin tədrisinin əsas məqsədini müəyyən etməkdir. Bəzi müəllimlər qrammatikaya diqqət etmədən onun tədrisini dilin digər aspektlərinin tədrisi ilə sintez etmək olduğunu düşünür, “darıxdırıcı” və ya “köhnə” kimi qəbul edilən qrammatikanın tədrisini əhəmiyyətsiz hesab edirlər. “Qrammatikanın tədrisinin tələbələrin ünsiyyət qabiliyyətinə heç bir faydası yoxdur” fikrində olan bəzi xarici dil müəllimlərinin əksinə olaraq demək lazımdır ki, informasiyanın ötürülməsi prosesi kommunikasiya prosesinə dilin qrammatikasınının tətbiqilə daha səmərəli həyata keçir. Hazırda isə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisinin kommunikasiya əsasında həyata keçirilməsi, demək olar ki, böhran vəziyyətindədir.

Kommunikasiya informasiya mübadiləsidir. Bu prosesə sadəcə cümlələrin ardıcılığı kimi baxmaq doğru olmazdı. Ünsiyyət prosesini təhlil edərkən əsas blok kimi semantikaya və semantik bloklar arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bununla yanaşı, ünsiyyətin semantik və sintaktik bloklarının qarşılıqlı əlaqəsi də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Ümumiyyətlə, dil vahidləri bir-birindən təcrid olmuş şəkildə deyil, müxtəlif əlaqələrlə bir-birinə bağlanaraq fəaliyyət göstərir. Bu əlaqə özünü kommunikasiyada göstərir.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında kommunikativ nəzəriyyənin inkişafı özünü tədricən xarici dillərin tədrisi prosesində də göstərdi. Bu, daha çox ABŞ linqvisti D.Haymzın irəli sürdüyü müddəalar ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin müddəalara görə, kommunikativ səriştə şəxsin yalnız dil biliklərinə malik olması deyil, həm də ünsiyyət prosesində öz fikirlərini ifadə edə bilmək və bu zaman dil xüsusiyyətlərinə əməl etmək bacarığına malik olmasıdır [3, 114]. S.Kraşen özünün dilin mənimsənməsi nəzəriyyəsində verbal kommunikasiyanın dilin qrammatikasının tədrisindən daha önəmli olması fikrini vurğulamışdır [8]. Kommunikativ dil təlimi nəzəriyyəsi üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir.

Birinci mərhələ 70-ci illərdə N.Xomskinin “Dil bacarıqları” konsepsiyası ilə dilin qrammatik qaydalarını müəyyən etdiyi dövrdür. N.Xomski hesab edir ki, dil bilgiləri potensial və faktik dil materiallarından istifadəni əhatə etməklə yanaşı, kommunikativ səriştənin tərkib hissəsidir. O, kommunikasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün aşağıdakıların vaib olduğunu göstərir:

1) fikrin qrammatik qaydalar vasitəsi ilə düzgün ifadə edilməsinin mümkünlüyü,

2) qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlənin fikrin başa düşülməsinə imkan yaratması, ünsiyyət prosesində dil materiallarından səmərəli istifadə edilməsinə müxtəlif amillərin təsir etməsi,

3) dilöyrənənlərin öz dil bilgilərini (leksik, qrammatik) müxtəlif situasiyalarda düzgün tətbiq etməsi [1].

İkinci mərhələdə (80-ci illərdə) kanadalı alimlər M.Kanale və M.Sveyn D.Haymzın ünsiyyət bacarıqları nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirmişlər [5]. Onların yeni mülahizələri aşağıdakı məsələləri əhatə edirdi:

1) qrammatik səriştə – qrammatik qaydalara yiyələnmək, mənimsənən dil bilikləri əsasında sözlərin və cümlələrin həqiqi mənalərini anlamaq;

2) sosiolinqvistik səriştə – fikri sərbəst ifadə etmək və anlamaq üçün dil vahidlərinin forma və mənalərinin müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilməsi, onların seçimi və təqdimatının nəzakətlik prinsiplərinə uyğun olması;

3) diskurs bacarığı – dil vahidlərinin istər şifahi, istərsə də yazılı formasının linqvistik formaya uyğunluğu;

4) strateji səriştə – söhbətə necə başlanması, mövzunun necə dəyişdirilməsi, dialoqun necə sona çatdırılması kimi ünsiyyət bacarıqlarının effektivliyinin artırılması, həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət formalarının bir komponentdə birləşdirilməsini ehtiva edir [8].

Beləliklə, kommunikasiya prosesində özünü göstərən dil bilikləri və bacarıqlarının vəhdəti kommunikativ səriştə hesab edilir.

Üçüncü mərhələdə, yəni təxminən 90-cı illərin əvvəllərində amerikalı alim R.Baxman kommunikativ dil qabiliyyəti nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Onun nəzəriyyəsi daha əhatəli və sistemlidir. Bu nəzəriyyəyə görə, kommunikativ dil bacarığı üç hissədən ibarətdir: dil bilikləri, strateji dil qabiliyyəti (zehni əməliyyatlarda müxtəlif dil biliklərinin kommunikativ aspektdə istifadə edilməsi) və psixofizioloji mexanizmlər (kommunikasiyanın sinir sistemi və psixoloji proseslərin tərkib hissəsi olması) [2].

Dil öz funksiyasını dil vahidləri vasitəsilə yerinə yetirir. Kommunikasiya zamanı istifadə olunan qrammatik vahidlər müəyyən mənanın ifadə olunmasına təsir edir, yeni anlam ifadə edir, onu dəqiqləşdirir, izahat verir, nümunələr gətirməyə və nəticəyə gəlməyə kömək edir. Qarşılıqlı anlaşma üçün əsas şərt ünsiyyət vahidləri arasındakı əlaqəni başa düşməkdir. Məhz bu əlaqə qrammatik qaydalarla bağlıdır. Kommunikasiya ünsiyyətə xidmət edərək danışanın öz fikrini ifadə etməsinə kömək edir. Kommunikasiya prosesinin araşdırılması və təhlil edilməsi mümkün mənanın üzə çıxarılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Deməli, məlumatın ötürülməsində kommunikasiyanın düzgün qurulması vacibdir. Kommunikasiyanın düzgün qurulmasında əsas məsələ lazımı dil materialının müəyyən edilmiş formalarda ötürülməsidir. Ana dilinə birbaşa yiyələnən şəxs ünsiyyət zamanı kommunikasiyaya və sistemli təlim prosesində onun bütün çalarlarına yiyələnir. Nəticədə müvafiq tələblərə əməl olunduqda həmin dildə nitqi qavrama və anlama da o qədər çətin olmur.

Xarici dilin mənimsənməsi və qavranması isə xeyli fərqlidir. İkinci dilin öyrənilməsi onu öyrənməyə başlayan şəxsin yaşından asılı olaraq müxtəlif psixoloji məzmun kəsb edir. O, ana dilinin mənimsənməsi ilə paralel və ya bir qədər gec baş verə bilər. Bu əlamət ikidilli ailələr üçün adi haldır. Burada o, psixoloji cəhətdən ana dilinin mənimsənməsi ilə oxşardır. İkinci dilin öyrənilməsi bir qədər sonra, məktəbəqədər yaş dövründə də başlaya bilər. Bu dövr dili onun fonetika və qrammatikasını dərk etmədən birbaşa metodla mənimsəmək üçün səmərəli dövrüdür. İkinci dilin öyrənilməsinə uşaqlarda ana dili faktlarına ixtiyari olaraq istinad etmək bacarığı yarandıqdan sonra başlamaq səciyyəvi haldır. Xarici dilin və ümumiyyətlə, ikinci dilin öyrənilməsi məhz həmin bacarıqlar əsasında baş verir. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir. Bu prosesin ilkin

mərhələsində passiv nitq üstünlük təşkil edir. Xarici dili öyrənən şəxs həmin mərhələdə xeyli sözü aydın başa düşdüyü halda onlardan öz fəal nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bunun əsas səbəbi xarici dili öyrənənlərin dil vahidləri haqqında bilikləri olsa da, dil vahidləri arasındakı qrammatik əlaqələr barədə kifayət qədər məlumatlarının olmamasıdır.

Deməli, nitq insanların təkcə öz fikir, istək və arzularını bir-birinə çatdırma vasitəsi deyildir. Verbal ünsiyyət prosesində insanların təfəkkürünün inkişafı üçün də geniş imkan yaranır.

Qrammatikanın tədrisi ilə bağlı bir çox məsələlər artıq araşdırılsa da, həllini gözləyən problemlər də vardır. Bəzi metodistlər ingilis dilinin qrammatikasının tədrisini o qədər önəmli hesab etmirlər, lakin onun qaydalarını bilmədən dilə yiyələnmək mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisi prosesində qrammatika ön planda durur, çünki o, ana dili kimi, xarici dilin də əsasını təşkil edir. Qrammatika dilin müxtəlif situasiyalarda anlaşılmasına xidmət edir.

Qrammatik aspektlərin kommunikativ səriştəyə əsasən tədrisinin əhəmiyyəti barədə fikrini V.Litlvud belə ifadə etmişdir: “Kommunikativ səriştəyə əsaslanan tədrisin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri dilin struktur və funksional elementlərinin inteqrasiyasıdır” [4, 65]. Struktur element kimi dil vahidlərinin qrammatik tərkibi nəzərdə tutulur. Məsələn, isimlər cəmdə, yiyəlik halda işlənir, artikl ilə təyin edilir. Funksional xüsusiyyətlərdən isə onların feillə (xəbərlə) uzlaşmasını, qeyri-müəyyən artikl ilə işlənilib-şlənmə bilməməsinə görə sayıla bilən və sayıla bilməyən olmasını qeyd etmək olar.

Ənənəvi tədris metodları ilə (qrammatik-tərcümə, birbaşa, audiolinqual) xarici dillərin tədrisi zamanı dilin aspektləri bir-birindən təcrid edilərək öyrənilirdi. Ona görə də əsas diqqət tərcüməyə, dil vahidlərinin forma baxımından düzgünlüyünə, hətta hər səhvin düzəldilməsinə yönəlirdi. Dilin mənimsədilməsində ənənəvi olaraq dörd dil bacarığı (dinləmə, oxu, yazı və danışmaq) tədris edilirdi, dilin ünsiyyət vasitəsi olması faktı isə həmişə “kölgədə qalırdı”. Qrammatik vahidlərin kommunikativ yönümlü tədrisinin əhəmiyyətini ənənəvi tədris üsulları ilə müqayisədə belə fərqləndirmək olar:

№	Qrammatik vahidlərin ənənəvi tədrisi metodikası	Qrammatik vahidlərin kommunikativ səriştəyə əsasən tədrisi metodikası
1.	Qrammatik vahidlərin dilin forması kimi tədrisinə önəm verilir.	Qrammatik vahidlərin yerinə yetirdiyi funksiyanın tədrisinə önəm verilir.
2.	Qrammatik qaydalar yadda saxlamaq, xatırlamaq və səhvləri düzəltmək üçün istifadə edilir.	Qrammatik vahidlər yerinə yetirdiyi funksiyalar baxımından tədris edilir.
3.	Dilöyrənənlərin ünsiyyətə girmək imkanı azdır.	Dilöyrənənlərin ünsiyyətə girmək imkanı daha çoxdur.
4.	Tədris prosesində müəllim üstün mövqeyə malik olur	Tələbəyönümlü tədris prosesində tələbə üstün mövqeyə malik olur

Deməli, qrammatikanın tədrisi prosesində kommunikativ yanaşma, müəyyən dərəcədə sistematik və mütərəqqi öyrənmə üsullarından biri kimi xarici dildə

ünsiyyətin yaranmasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərinin düzgün istifadəsi və nitqin rəvanlığı eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, qrammatikanın tədrisində kommunikativ yanaşma dilöyrənənlərin bir-birilə ünsiyyət prosesində dil vahidlərinin düzgün istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Hesab edirik ki, ingilis dili müəllimi qabaqcıl tədris nəzəriyyəsinə öyrənməli, özünün peşəkar keyfiyyət və bacarıqlarını artırmalı, “kommunikativ bacarıqlar” prinsipini düzgün başa düşməli, ingilis dilində qrammatikanın kommunikativ tədrisinin mahiyyətini anlamalı və bunun üçün bu və ya digər ingilisdilli ölkənin ictimai və sosial-siyasi həyatı ilə dərindən maraqlanmalıdır. O, ingilis dilinin tədris prosesində dilöyrənənlərə nitq fəaliyyətinin növləri (eşidib-anlama, oxu, yazı, danışıq) arasındakı əlaqələri izah etməklə yanaşı, onları ünsiyyət prosesinə cəlb etməyi bacarmalıdır.

İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tədrisi zamanı tələbə və müəllim arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır, tədris getdikcə kommunikativ xüsusiyyətə malik olur, müəllim-tələbə münasibəti interaktiv olur, kommunikativ yanaşma tələbəyə dil haqqında bilik və onu kommunikasiyada istifadə etmək bacarığı ilə birləşdirmək imkanı verir, tələbənin dərəcə marağını artırır.

Beləliklə, ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi nəzəri xarakter daşımamalı, tələbələrdə qrammatik strukturların müvafiq ünsiyyət situasiyalarında istifadə olunması bacarıqları formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, xarici dilin tədrisində başlıca məqsəd dil haqqında bilik və məlumatların öyrənilməsi deyil, dilin sistem halında ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənməsidir. Qrammatik materialların tədrisində kommunikativ səriştəyə ona görə önəm verilir ki, dilin qrammatikasına dair biliklərin əldə edilməsi məhz kommunikasiya əsasında təmin edilsin, dilöyrənənlər xarici dili ünsiyyət məqsədilə öyrəndiklərini şüurlu olaraq dərk etsinlər. Deməli, qrammatik strukturların mənimsənməsi prosesi o vaxt məhsuldar hesab edilə bilər ki, dilöyrənənlər ünsiyyət prosesini həmin strukturlardan sərbəst və yaradıcı şəkildə istifadə etməklə həyata keçirə bilsinlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: M.I.T. Press, 1965.
2. Howatt A.P.R. A history of the English language teaching. Oxford: Oxford University Press, 1984.
3. Hymes Dell H. Two types of linguistic relativity. The Hague: Mouton, 1966.
4. Littlewood W. Communicative language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
5. Peterwagner R. What is the matter with communicative competence. Germany: Lit Verlag, 2005.
6. Лосева Л.М. Синтаксическая структура целого текста. Одесса, 1974.

İnternet mənbələri

7. Communicative language teaching // www.wikipedia.org
8. Communicative competence // www.coerl.utexas.edu

Summary

Amrali Shiraliyev, Asmar Karimova

Communicative approach in teaching English grammar

This article presents in brief the process of defining communicative competence in English grammar teaching which started in the late 1960s. Several important definitions are shown in order to explain all the controversial issues. This indicates that theoreticians, especially those in the field of applied linguistics, after years of theoretical and empirical research on communicative competence have reached an agreement that a competent language user should possess not only knowledge about language but also the ability and skill to activate that knowledge in the process of communication.

Резюме

Амрали Ширалиев, Асмар Каримова

Коммуникативный подход в преподавании английской грамматики

В статье вкратце рассматривается процесс определения коммуникативной компетентности в преподавании грамматики английского языка, который начался в конце 1960-х годов. В ней выдвинуты несколько важных определений, которые способствуют разрешению всех противоречивых вопросов. Этими определениями подтверждается выдвинутые ранее исследователями мысль о том, что компетентный пользователь языка должен обладать не только теоретическими знаниями, но и способностью и умением применять эти знания в коммуникативной среде.

Rəyçilər: ped.f.d. J.Mehraliyeva, ped.f.d. Q.Axundova.

Tamilla Vahabova
ADPU

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏQLİ TƏRBIYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan maarifpərvərləri, ictimai-pedaqoji fikir, əqli tərbiyə, XX əsr, tərbiyə nəzəriyyəsi.*

Key words: *Azerbaijani enlighteners, social and pedagogical ideas, mental education, XX century, theory of education.*

Ключевые слова: *азербайджанские просветители, социально-педагогические идеи, умственное воспитание, XX век, теория воспитания.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərləri əqli tərbiyəyə ümum-xalq işi kimi baxır, ona fərdlərə aid lokal məsələ kimi yanaşırdılar. Onlar dərk və təlqin edirdilər ki, ümummillə miqyasda əqli tərbiyəyə nail olmadan vətən övladlarında millət, vətənpərvərlik, insansevərlik duyğusu, ölkənin hər bir vətəndaşını, dindəşını sevmək hissi də yaratmaq mümkün deyildir. Hər bir vətəndaş bir fərd kimi başqa vətəndaşların hüriyyətini, xoşbəxtliyini, yaxşı yaşayışını, nəhayət, vətən övladlarının kütləvi azadlıq və istiqlaliyyətini o zaman dərk edəcək, istəyəcək ki, yüksək zehni tərbiyə, dünyagörüşü qazanmış olsun. Ü.Hacıbəyov “Təəssüflər olsun” (“İrşad”, 1907, 23 fevral) məqaləsində bu mətləbin dolğun və maraqlı şərhini verir. Onun sözlərinə görə, biz mərifət, mədəniyyət və əqli intellektə yetərin-cə malik olmadığımızdan həyat və məişət barədə düşüncələrimiz yarımçıqdır. Biz analaya bilmirik ki, hər bir fərdin rifah və səadətlə ömür sürüb yaşaması onun üzvü olduğu cəmiyyətin rifah və səadətinə bağlıdır. Ona görə də heç vaxt ümumi cəmiyyətin mənafeyini nəzərə almayıb, ancaq öz xüsusi mənfəətimizi güdürük. Elə güman edirik ki, birimizin səadət və xoşbəxtliyi digərimizin zillət və bədbəxtliyindən asılıdır. O səbəbə öz xüsusi mənfəətimizi axtaran zaman yoldaşlarımızın zərər və ziyanını özümüz üçün bir vasitə bilirik. “Ola bilsin ki, bu kimi vasitələrlə biz özümüzdə bir şey qazanırıq”. Özümüzü xoşbəxt və məsud görürük. “Lakin həqiqətdə biz öz-özümüzü böyük bir bədbəxtliyə sövq edirik. Çünki bizim səadətimiz ilə yoldaşımızın səadəti arasında böyük bir irtibat vardır. O irtibat qırıldıqda, heç birimizin səadəti baqı qala bilməz” [1, 70]. Üzeyir bəyin fikrincə, elə bir cəmiyyət ola bilməz ki, orada ümumi üzvlərin mənafeyi nəzərə alınmadığı halda, işin axırı hər bir üzvdən ötrü uğurlu olsun.

“Halımıza dair” (“Həqiqət”, 1909, 29 dekabr) məqaləsində Üzeyir bəy Qafqaz müsəlmanları arasında son vaxtlar elmə, maarifə, təhsilə, bilik kəsb etməyə meyil və marağın artdığına sevinliyini ifadə edir. O, bunu əqli tərbiyənin kütləviləşməsi yolunda uğurlu addım kimi dəyərləndirir və göstərir ki, bir çox vətəndaşlarımız asta-asta qəflətdən ayılıb dərk etməyə başlamışlar ki, “indiyə qədər sürdüyümüz həyat deyildir, bəlkə, həyat içində bir məmatdır”. Bu həqiqəti dərk edən bəzi valideynlər övladlarına tərbiyə verirlər ki, onlar gələcək “həyatı-bəşəriyyətə hazır olsunlar” [1, 141].

Q.R.Mirzəzadə ictimaiyyəti başa salmağa çalışırdı ki, islam dini heç də bəzi mürtəcə, savaddan məhrum ruhanilərə dediyi kimi elmin, zehni tərbiyənin əleyhinə deyildir. Əksinə, bu din elmə, onu mənimsəməyə “elm imanın meyvəsi və islamın ışıqlığıdır” hədisinin məntiqi ilə yanaşır [4, 23].

Həmin dövrün məktəb və maarifçilik hərəkatının öncüllərindən olmuş Q.R.Mirzəzadə onu da xatırladır ki, “insanı kamala yetirən ağıldır. Ağıl məəttəl qalarsa, insan günbəgün tənəzzül edər” [4, 34]. Ağıl o zaman qüvvət kəsb edib mükəmməl olur ki, elm və mərifətlə birləşir. Elm, mərifət ağılın və ruhun qidasıdır. Necə ki, yemək vücudun qidasıdır. Vücut qidasız yaşaya bilmədiyi kimi ağıl və ruh da qidasız zəif düşər, sahibinə bir səmərə verməz [yenə orada].

Milli ideologiyamızın bayraqdarlarından olmuş M.Ə.Rəsulzadə yalnız əqli tərbiyənin əhəmiyyətindən danışmırdı. O, əqli tərbiyə üçün lazım gələn vasitələrin qayğısına qalmaqdan, onların inkişafına rəvac verməkdən də söhbət açdı. M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, bu vasitələr olmadan vətəndaşların elmini, biliyini, həyata baxışını, dünyagörüşünü yüksəldib lazımı intellektual səviyyəyə yüksəltmək mümkün deyildir. O, ziyalıları, millətin imkanlı şəxslərini əqli tərbiyədən məhrum “qara xəlf”in “əql və idrak”ını “ağ etmək”, yüksəltmək yolunda səy göstərməyə, qeyrət etməyə çağırırdı. Bu münasibətlə “Açıq söz” qəzetində (1916, 23 mart) yazırdı: “Qara xəlqi” bəgənmək, lazım olduğu zaman onu meydana çəkib də bu, ya o surətlə idarə etməkdən ibarət degildir. Qara xəlqi sevənlər qoy onu işıqlandırsınlar. Qoy onu işıq və əməl nəşr edən gözəl teatro əsərlərinə tamaşaya çəksinlər, asan dildə zəmanə və onun ehtiyacı haqqında oxutdurduqları leksiyalara aparsınlar, xəlf üçün açılan darülfünunlara götürsünlər, gecə kurslarına yol eləsinlər, onlar üçün qıraətxana açınlar, kitabxanənin qapısını üzlərinə bağlamasınlar.

“Qara xəlf” ancaq bu vasitələrlə “ağ” ola bilər. Cəmaət ancaq bu yollarla hissli, duyğulu olur. Bu surətlə tərbiyə olunan xəlf arasından təbii olaraq xidmət etmək meylinə olanlar tapılar” [6, 353].

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, ən mühüm əqli tərbiyə vasitələrindən biri məktəbdir. Lakin məktəbin normal tərbiyə vasitəsi olması üçün onun məzmunu normal, müasir tələblərə uyğun olmalıdır. Onun müəllimi, dərslər proqramı, dərsləkləri, tədris olunan fənləri, dərslər üsulu və metodları və s. zamanın tələblərinə müvafiq olmalı, gənc nəslin əqli-intellektual potensialını yüksəltməyə, müasirləşdirməyə xidmət etməlidir. 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində (15, 16, 17, 21, 27, 31 mart, 4 aprel, 2, 6, 7, 10 iyun) silsilə şəkildə çap olunmuş “Məktəb və mədrəsə” traktatında müəllif bu məsələnin geniş şərhini verir. Köhnə məktəbləri (mollaxanaları, məscid məktəblərini) kəskin şəkildə tənqid edən Məhəmməd Əmin bəy bu məktəblərin heç bir xüsusiyyəti ilə təlim və tərbiyəyə yaramadığını söyləyir. Onun sözlərinə görə, məktəblərdə tədris və tərbiyənin məzmunu elədir ki, o, təhsil alanların ruhunu, qəlbini, ağılını zərər qədər də tərpedib onlara “həqiqi din və həqiqi milliyyət fikri” aşılamaqdan, hansısa gərəkli bilik verməkdən uzaqdır [6, 428].

Milli intibah dövrü Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində “əqli tərbiyə” əvəzinə çox zaman “mərifət” termini işləndiyini görmək olar. Başqa sözlə, “mərifət sahibi” ifadəsi ilə Azərbaycan maarifçiləri elmə, biliyə, mədəniyyətə yiyələnmiş mütərəqqi fikirli, ziyalı keyfiyyətlərinə malik şəxsləri nəzərdə tuturlar. Oxuyub mərifət sahibi olmaq məqsədəuyğun səviyyədə əqli tərbiyə kəsb etmək anla-

mına gəlir. Onların fikirlərinə görə, cəhalətlə mərifət üz-üzə qoyulur. “Cəhalət xəstəliyi”nin müalicəsi “mərifət dərmanı”nda tapılır. S.M.Qənizadə “Gəlinlər həmayili” romanında müəllim-tərbiyəçi Şeyda bəyin dili ilə bu həqiqəti belə ifadə edir: “Dünyada hər bir mərəzə əlac varsa, cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhalət zəhərinin müslihi mərifət tiryəkidir, amma mənim rəyimlə, cəhl edən kişi istifraqçı bir mərəzə bənzər ki, məzacı heç bir davanı qəbul etməz... Cəhl ruhun cünunluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytaramaz” [3, 75]. S.M.Qənizadə gənc nəslə “mərifət xəzinəsinə” yönəldib onu “mərifət neməti” ilə qidalandıran müəllimləri dünyanın ən bəxtəvər zümrəsi hesab edir [3, 19]. “Mərifət xəzinəsi” kimi o, əqli tərbiyəni nəzərdə tutur.

F.Köçərli “millətin ruhani tərəqqisi”nin əqli tərbiyəyə bağlı olması üzərində ısrar edir. O, hesab edir ki, elmsizlik, avamlıq insanı cürətsiz, hünərsiz, xar və zəlil edir. İndi müsəlmanlar bu vəziyyətdədir. Avamlıq ucbatından onlar öz vətənlərində də özlərini yadlar kimi hiss edirlər. Məhz elm, bilik sayəsində əcnəbi millətlərin, xüsusilə də avropalıların cürət sahibi olub müsəlmanları, habelə geridə qalmış başqa millətləri əsarət, qorxu altında saxlayıb istismar etdiklərini kütləyə başa salmaq Firdun bəyin “Dünyada bəla nədən törəyir?” (“Tərəqqi”, 1909, 26 mart) məqaləsinin əsas ictimai-pedaqoji qayəsini təşkil edir [2, 215]. “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz” (“Tərəqqi”, 1909, 26 aprel, 29 iyul, 4 avqust) məqaləsində isə F.Köçərli göstərir ki, insanın gözəlliyi onun surətinə, zahiri yaraşığına deyil elm, kamal, bilik və mərifətinə, yəni əqli tərbiyəsinin dərəcəsinə bağlıdır: “Və lakin insanın gözəlliyi, zahiri məlahət və hüsnü lətafətdən ibarət olmayıb, onda ağıl və fərasətin mövcud olmağı dəxi əvvəlinci şərtlərdəndir. Zahiri gözəlliyi və hüsn-camalı kamala yetirən ağılın nuru və mərifətin ziyasıdır. Ağılsız və mərifətsiz gözəl məqbul və müstəhsən deyildir. Bir surət zahirdə nə qədər düzgün, eysiz və qüsursuz olsa da, onda ağılın nuru təcəlli etməsə, o surət dilpəsənd, könülalıcı və fərəhətirici ola bilməz” [2, 219].

Bəhs edilən bu zaman kəsiyində vətənpərvər Azərbaycan ziyalıları yalnız zehni tərbiyənin nəzəri məsələləri ilə bağlı mülahizələr yürütməklə, rəylər söyləməklə, təşviqat işi aparmaqla kifayətlənmirdilər, problemin praktik cəhətləri ilə də məşğul olurdular, yəni vətəndaşların əqli tərbiyəsinə inkişaf etdirmək, yüksəltmək yolunda nə mümkündürsə, onu da edirdilər. Onların bu cəhdi və əziyyəti mətbuatda, dərsliklərdə, mütaliə kitablarında da aydın görünür. Belə bir cəhd və əziyyət həm böyüklərin, həm də kiçiklərin əqli tərbiyəsinin yüksəldilməsi yolunda atılmış addım idi.

O dövrün mətbuat səhifələrində kütlənin zehni, intellektini inkişaf etdirməyə yönəlmiş külli miqdarda rəngarəng əsərlərə rast gəlmək olar. Qələm sahibləri bu işə xidmət edən, fayda gətirən xeyli mütaliə kitabları çap etdirirdilər. O kitabların bir qismi orijinal əsərlər kimi həmin müəlliflərin öz qələminə məxsusdur, digər qismi isə müxtəlif dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Onların arasında istər bədii, istər elmi, istər publisistik, istərsə də pedaqoji nümunələrə rast gəlmək mümkündür.

Həmin dövrdə xeyli məktəb dərslikləri, böyüməkdə olan nəslin mütaliəsi üçün qiraət kitabları, həmçinin uşaq mətbu orqanları da meydana gəlmişdir. Demokratik ruhlu milli xadimlərimiz tərbiyə vasitələrinin intişarında da əqli tərbiyə

amilini nəzərə almış, onun inkişafı qayğısına qalmışlar. Mütərəqqi, müasir məzmunlu dərsliklərin əksəriyyətində müəlliflər hökmən bu və ya digər şəkildə zehni tərbiyənin şagirdlərə necə, hansı səviyyədə ötürülməsi detallarına xüsusi fikir vermişlər. Bunu o zaman mətbuatda məktəb dərslikləri barədə yazılmış rəylərdə də görmək olar. Məsələn, F.Köçərli 1910-cu ildə “Zaqafqazye” (2 aprel) qəzetində çap olunmuş “Vətən dili” dərsliyi haqqında “Cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə” sərəlvhəli rəyində deyilən cəhəti mümkün qədər nəzərə aldığını bəyan edir. Yaxud M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin müəllifi olduqları “Yeni məktəb” (1909) dərsliyini o zaman pedaqoji ictimaiyyətin müsbət qarşılanmasının bir səbəbi də burada şagirdlərin əqli tərbiyəsinin diqqət mərkəzində saxlanması idi. Ü.Hacıbəyov 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində (11 sentyabr) işıq üzü görmüş məqaləsində dərsliyin məzmununu təhlil edərək onu müsbət qiymətləndirir. Üzeyir bəy dərsliyin tərtibi zamanı əqli tərbiyə amilinin kifayət qədər nəzərə alındığını nəzərə çatdıraraq yazırdı: “Kitabın uşaqlarda gözəl hissiyyat tərbiyə edən bir hissəsi bu dördüncü qism ilə qurtarıb, sair yerdə qalan qismlər isə uşaqların məlumat və biliyini artırmaqla aqlın nəşvü-nümasına kömək edir. O qismlər bunlardır: insan, heyvanat, nəbatat, su-dəniz; bu qismlər tarixi-təbii elminə dair olub, ara-sıra hifzü-sihhədən də nafe məqalələr vardır. Bundan sonra coğrafiyadan ümumi məlumat verilib, əzcümlə ölkəmiz olan Qafqazdan və Bakı quberniyasından müfəssəl məlumat vardır. Lap axırda xüsusi bir qism olmaq üzrə Lermontovun məşhur “Mtsiri”-sindən Səhhət cənablarının bir böyük parça tərcüməsi mövcuddur” [1, 244].

Göründüyü kimi, Üzeyir bəy dərsliyi onun məzmununun zəngin, uşaqların zehni tərbiyə imkanlarına müvafiq və yararlı olmasına görə bəyənir və təqdir edir.

Müəlliflər dərslikləri yazarkən və tərtib edərkən oradakı həm bədii, həm də elmi və pedaqoji materialların uşaqların əqli potensialına uyğunluğu, ona nə verə biləcəyi üzərində ciddi şəkildə düşünür, bu vacib məsələyə son dərəcə həssas yanaşırdılar. Hansı yaşda uşaqlara hansı tipdə dərslik lazımdır? Bu dərslik hansı həcmdə, hansı səpkidə materiallarla təmin olunmalıdır ki, şagirdlərin zehni tərbiyəsinə müsbət təsir göstərsin. Pedaqoqlarımızın bu məsələyə necə ayıq münasibət göstərdiklərini təsəvvür etmək üçün Rəşid Əfəndizadənin “Bəsirətül-ətfal” (II cəpəri, Bakı, 1907) dərsliyinin mündəricatına və məzmununa nəzər salmaq kifayətdir. İbtidai məktəb şagirdləri üçün ana dili dərsliyi kimi qələmə alınmış bu təlim kitabında məzmun və mündəricə mümkün olan qədər zəngin və əhatəlidir.

Dərsliyin bir hissəsini maraqlı elmi məlumatlar təşkil edir. Məlumatlar yığcam və dolğundur. Verilən bilik və məlumatların nədən ibarət olduğunu təsəvvür etmək üçün sərəlvhələrdən bəzilərinə nəzər salaq: “Ev quşları”, “Ev heyvanları”, “Məktəb”, “Bal arısı”, “Dağlar və sular”, “Dəmir”, “Çəltik”, “Çay ağacı”, “Üfüq və cəhətlər”, “Gün, ay və ulduzlar”, “Hava”, “Havanın yuxarı qatlarında olan soyuq”, “Yer nə cürə gəzir”, “Buxar, sel, çən, duman”, “Kağız”, “Kitab basılması”, “Şişə”, “Yerin şəkli”, “Yeni dünyanın tapılması”, “Yanar dağlar” və s.

Kitabın II fəslində ədəbiyyat və bəzi ədəbi şəxsiyyətlər barədə sadə, lakonik elmi məlumat verilmişdir. Bu fəsil “Füzuli”, “Zərbül-məsəl”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Yazının üsulu”, “Üslub”, “Qiraət”, “İmlasızlıq”, “Məktub”, “Təbriknamə” kimi sərəlvhələrə bölünmüşdür Burada şeirin xüsusiyyətləri, vəzn, və şeir janrları barədə məlumatlar verilir. Dərslikdə xeyli bədii nəsr və nəzm nümunələri-

nə də yer verilmişdir. Bu nümunələr şagirdlərin həm əqli, həm mənəvi-əxlaqi, həm də estetik tərbiyəsi baxımından dəyərlidir.

O dövrün ictimai-pedaqoji mühitində gənc nəslin zehni tərbiyəsində “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” kimi uşaq jurnalları da müəyyən rol oynamışdır. Naşirlər öz məcmuələrini maraqlı, oxunaqlı və yararlı etmək üçün var qüvvələri ilə çalışır, orada rəngarəng materiallara – bədii əsərlərə, elmi, pedaqoji, publisist və s. səpkili yazılara, tərcümələrə, tapşırıqlara yer verirdilər. Tərbiyə sahəsində jurnalların əhəmiyyətini, naşirlərin bacarıq və cəfəkeşliyini təsəvvür etmək üçün “Məktəb” jurnalının səhifələrində verilmiş rubrikaların adları ilə tanış olmaq kifayətdir. Məcmuədə “Tarixi-təbii”, “Hifz-ül-səhhə”, “Mütəfərriqə”, “Məsələlər”, “Məsələlərin həlli”, “Yazı dərsi”, “Lüğətə-məktəb”, “Tərcüme-yi-əhval” kimi rubrikalar vardır.

Doğrudan da bu rubrikalarda çap olunan material, tapşırıq, göstəriş və məlumatların xarakteri, məzmunu uşaqların zehni tərbiyəsi, bilik və bacarığının artırılması üçün nəzərdə tutulurdu. Materiallar yığcam və sadə dilə, maraqlı məzmunla malik olurdu. “Tarixi-təbii” rubrikasında təbiət və onun hadisələri, prosesləri, müxtəlif heyvanlar, “Mütəfərriqə” rubrikasında müxtəlif elmi məsələlər, kəşf, ixtira və diqqətəlayiq elmi yeniliklər və s. barədə məlumat verilir. “Lüğətə-məktəb” rubrikası şagirdlərin mənasını anlamadığı bir sıra söz və istilahlara mənasının izahı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu rubrikaya məcmuənin bütün nömrələrində yer ayrılırdı. “Tərcüme-yi-əhval” rubrikasında bir sıra cəhanşümül tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. Bu şəxsiyyətlər sırasında həm Şərq, həm də Qərb mütəfəkkirlərinə rast gəlmək olar. Onlar arasında şairlər, yazıçılar, filosoflar, alimlər, sərkərdələr, hökmdarlar və başqaları vardır.

“Yazı dərsi” və “Məsələlər” rubrikalarında verilən mövzular və məsələlər uşaqların zehni qabiliyyətini, intellektini inkişaf etdirmək baxımından maraqlıdır. “Yazı dərsi”ndə oxuculara müəyyən mövzularda (məsələn, “Bahar”, “Vətən”, “Mən dostumu sevirəm”, “Müəllimə hörmət edin”) yığcam həcmli inşa yazmaq və onu redaksiyaya göndərmək tapşırılırdı. Şagirdlərin göndərdikləri inşalar arasında ən yaxşılardan biri jurnalda dərc edilirdi. Belə bir iş şagirdləri həvəsləndirdiyindən onlar müsabiqə şəklində təşkil olunmuş bu rubrikada fəal iştirak edirdilər. “Məsələlər” rubrikasında da vəziyyət belə idi. Məcmuədə hər dəfə təxminən 2-4 məsələ verilir, şagirdlərin onları həll edib redaksiyaya göndərməsi xahiş edilirdi. Məsələlərin hamısını düzgün həll edib redaksiyaya göndərən şagirdlərin adları, soyadları oxuduqları məktəbin adı jurnalda dərc edilirdi. Bundan başqa, şagirdlərin bir neçəsinə püşkatma yolu ilə mükafat (maraqlı kitablar, yaxud jurnalın müəyyən nömrələri) də təqdim edilirdi. Bu, onların həm məsələlərin həllinə, həm də jurnala olan marağını artırır.

XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycan tərbiyə nəzəriyyəçilərinin əqli tərbiyə uğrunda apardıqları nəzəri iş və əməli mübarizə uğurla nəticələndi. Bunun nəticəsində çox keçmədən mütərəqqi fikir və düşüncəli, elmi, zəkali, vətənpərvər, millətsevər, qeyrətli bir ziyalı dəstəsi yetişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985.
2. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1963.
3. Qənizadə S.M. Gəlinlər həmayili. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. Mirzəzadə Q.R. Ayineyi-millət. Bakı: Maarif, 1992.
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II c. (1909-1914). Bakı: Şirvanəşr, 2001.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III c. (1915-1916). Bakı: Elm, 2012.

Резюме

Т.Вагабова

Роль азербайджанских просветителей в развитии теории умственного воспитания в начале XX века

В статье анализируются и исследуются теоретические мысли азербайджанских просветителей, связанные с умственным воспитанием подрастающего поколения в начале XX века.

Summary

T.Vahabova

The role of the Azerbaijani enlighteners in the development of intellectual upbringing theory in the beginning of the XX century

The article analyzes and studies the theoretical thoughts of the Azerbaijani enlighteners related to the intellectual education of the younger generation in the early twentieth century.

Rəyçilər: ped.f.d., dos.Y.Rzayeva, ped.f.d., dos. İ.Məmmədova.

Gültəkin Abdullayeva
ADPU

İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İFADƏLİLİYİN ROLU

Açar sözlər: *ifadəlilik, intonasiya, ifadəli nitq, obrazlı ifadələr.*

Keywords: *expressiveness, intonation, expressive speech, figurative expressions.*

Ключевые слова: *выразительность, интонация, выразительная речь, образные выражения.*

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, o cümlədən onların nitqinin ifadəliliyinin formalaşmasında ana dili dərslərinin tədrisi mühüm rol oynayır. Nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məktəblərin qarşısında duran ən aktual və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Gənc nəslin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində gələcək uğurları məhz məktəbdən başlanır. İbtidai sinif şagirdlərində nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması onların öz fikir və hisslərini fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən aydın, dəqiq, məntiqli, obrazlı və emosional şəkildə ifadə etməsinə nail olmağı nəzərdə tutur.

Ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin əldə etdikləri ilkin oxu vərdisləri onların nitqini inkişaf etdirir, ədəbi biliklərə yiyələnmələrini təmin edir. Güclü tərbiyə vasitəsi olan bədii əsərlər şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynadığı kimi, təlim prosesində aparılan tərbiyəvi işlər də öz növbəsində ana dili təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir. Azərbaycan dili dərslərinə daxil edilmiş poetik bədii nümunələr, çalışma, tapşırıq və test nümunələri elə seçilməlidir ki, onlar şagirdlərdə nitqi, bədii təfəkkürü inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də vətən sevgisi, vətənə, xalqa, dogma yurda bağlılıq, mənəvi təmizlik, xeyirxahlıq, əqidəlilik, halallıq hissləri, mərdlik, igidlik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılansın. Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərin milli ruhda tərbiyəsinə xidmət edən materialların oxunması onlarda milli kökümüzə, qəhrəmanlıq ənənələrimizə, adətlərimizə məhəbbət hissi, vətəni sevməyə, qorumağa qeyrət hissi tərbiyə edir.

İfadəlilik nitqin həm yazılı, həm də şifahi forması üçün vacib keyfiyyətdir. Bu, yazanın və danışanın dil vahidlərindən və üslubi imkanlardan nə dərəcədə istifadə edə bilməsi ilə müəyyənləşir. Məntiqlilik və şərh olunan fikirlərin ardıcılığı nitqin hər iki formasında ifadəlilik yaradan amillərdir. Nitq bizim hər birimizin yazılı və şifahi danışığımızdır. Biz öz nitqimizi ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, qrammatik və üslubi normalarına uyğun qursaq da, “prosesdə olan dilimiz”, yəni nitqimiz tənəffüs, ton, fasilə, vurğu, sintaqm, orfoepiya və s. vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bunlar nitqin ifadəliliyinin psixolinqvistik vasitələri sayılır.

İfadəlilik nitqin digər normalarından daha genişdir, çünki düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, axıcılıq, rəvanlıq, məntiqlilik, orijinallıq və s. həm yazılı, həm də şifahi nitqdə (həm məntiqi, həm də ifadəli oxuda) özünü göstərir. Nəzərə alsaq ki, sözün hər bir səsinin sona qədər öz məxrəcinə uyğun dəqiq səsləndirilməsi ifadəlilik yaradırsa, yaxud da məntiqli oxu prosesində mənanın çatdırılma-

sında, məsələn, frazemlər, aforizmlər, atalar sözlərinin rolu nəzərə alınırsa, deməli, səssiz oxuda da ifadəlilik ünsürlərindən istifadə olunur.

İfadəlilik xüsusi sahədir. Onu tək-cə dil və nitqin atributları kimi deyil, həm də ana dilinin təzahürü kimi öyrənmək lazımdır. Ana dili isə əlifba, oxu, hüsn-xət, Azərbaycan dili və ədəbiyyatla birlikdə təsəvvür olunan təlim fənnidir. Nitqin ifadəliliyinin formalaşdırılmasına ailədə yenicə dil açan uşaqlarla məşqlərdən və ya onların böyükləri yamsılamalarından başlamaq lazımdır.

Nitqin ifadəliliyi kimi üslub baxımından ən müvafiq, ən uğurlu dil vasitəsini tapıb işlətmək başa düşülür. Lakin nitqin ifadəliliyini onun düzgünlüyü və dəqiqliyindən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir. Məsələn, *O, ömrünü boş-boşuna keçirdi* cümləsi həm düzgündür, həm də dəqiqdir, lakin ifadəli deyildir. *O, ömrünü yelə verdi* cümləsi daha ifadəlidir. *Bizim eşqimiz xalq arasında məşhurdur, yaxud Bizim eşqimiz dillərə düşüb* demək olar, lakin S.Vurğun bunu daha gözəl, daha ifadəli demişdir: *Bizim eşqimiz bir el nağılıdır*.

A.S.Abdullayev nitqin ifadəliliyi məsələsilə bağlı belə yazır: “Azərbaycan dilində çətin tələffüz olunan söz birləşməsi, demək olar ki, yox dərəcəsinədir; bunun nəticəsidir ki, nitqimizdə müəyyən bir qəşənglik və rəvanlıq, səlislik hiss olunmaqdadır” [1]. Bu, əlbəttə, Azərbaycan dilinin ifadəliliyinə dəlalət edir.

İfadəlilik daha çox şifahi nitq üçün xarakterikdir. Onu yaradan vasitələrdən biri və başlıcası ədəbi tələffüzdür. Savadlı yazı üçün orfoqrafiya qaydalarına ciddi əməl etmək nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, düzgün danışmaq üçün də ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək bir o qədər vacibdir. Ədəbi tələffüz qaydaları dilimizin daxili qanunları ilə bağlıdır. Ona görə də dilimizin şifahi formasından istifadə edən hər kəs tələffüz qaydalarına düzgün əməl etməlidir [2].

Şifahi nitqdə ədəbi tələffüzə əsaslanan danışmaq, eləcə də oxu canlı, cazibədar, estetik cəhətdən təsirli olur. Bu normalar ünsiyyətdə anlaşmanı təmin edən başlıca vasitələrdəndir. Ədəbi tələffüz danışmaq və oxuya təbiilik, canlılıq, axıcılıq gətirir, onun estetik təsirini artırır, fikrin asan qavranmasını təmin edir. Sözlərin düzgün tələffüzü fikrin ifadə vasitələrindən daha çox məzmunə yönəldilməsini təmin etməklə nitqin asan anlaşılmasına və qavranmasına səbəb olur. Şagirdlər şifahi nitqin vurğu və intonasiya kimi ifadəlilik vasitələri ilə tanış olur, onlardan danışmaq, xüsusən oxu prosesində düzgün və yerində istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

Ədəbi tələffüz üzrə iş şagirdlərdə orfoqrafik vərdişlərin də inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin nitqində ləhcə, adi danışmaq dili və kitab tələffüzünə xas olan qüsurların dərin kök salmasının qarşısı alınmalıdır. Belə tələffüz nöqsanlarının islahı qüsurlu ədəbi tələffüzün, düzgün deyilişlə yazılış arasında əlaqənin izahı isə orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Belə qüsurlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: **gəlcəm (gələcəyəm)*, **məhsul (məsul)*, **genə (yənə)*, **dəyşət (dəhşət)*, **mışar (mişar)*, **bına (buna)*, **möykəm (möhkəm)*, **anəm (anam)*, **ciyar (ciyər)*, **anıya (anaya)*, **nəniyə (nənəyə)*, **qəhrəmandan (qəhrəmandan)*, **başlıyır (başlayır)*, **şagirdi (şagirdir)* [3].

Orta məktəb şagirdlərinin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların əksəriyyətinin oxusu və danışığı müasir tələblərə cavab vermir. Monotonluq, süstlük, həddindən artıq iti və ya yavaş sürətlə danışmaq, oxumaq, diksiyanın pozulması, kitab tələffüzü, intonasiya kasıblığı, ifadəlilik yaradan fonetik,

leksik, qrammatik normalara əməl olunmaması və s. qüsurlar şagird danışıqı və oxusunda tez-tez müşahidə olunur. Bu qüsurlar, ilk növbədə, ibtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi üzərində məqsədəuyğun və sistemli işin aparılmaması ilə bağlıdır. İbtidai siniflərdə bədii əsərlər tədris olunarkən bədii ədəbiyyatın spesifikasiyası – obrazlılığı əksər hallarda nəzərdən qaçırılır; bədii vasitələr üzərində iş zəif aparılır, mətnlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tapılmasına diqqət yetirilmir. Müəllimlərin əksəriyyəti məzmunun dərk edilməsinə daha çox fikir verir, əsərdəki bədii obrazlıq şagirdlərə çatdırılmır və mənimsədilmir. Şagirdlər oxuduqları bədii əsərlərin dilinin, onlardakı obrazlı ifadələrin, dəqiq, sərrast sözlərin bədii təsirini və gözəlliyini duymur, hiss etmir, nitqində onlardan istifadə edə və zövq ala bilmirlər.

Oxu prosesində materialın məzmununa, ayrı-ayrı obrazların daxili aləminə uyğun intonasiyanın seçilməsi mühüm məsələdir. Çalışmaq lazımdır ki, oxu prosesində şagirdlər obrazların əhvali-ruhiyyəsini, keçirdikləri həyəcanları, hissləri, psixoloji halları verə bilsinlər. A.N.Ostroqorskiyə görə, şagird mətnin məzmununu o zaman şüurlu, dərinlən başa düşür ki, o, orada təsvir olunmuş obrazların daxili aləminə nüfuz edir, onların xarakterini, psixologiyasını, keçirdikləri hissləri, duyğuları görə bilir, onlarla birlikdə doğulur, yaşayır və inkişaf edir [4].

İntonasiyasız nitq yoxdur. Öz fikrini aydın və rəvan ifadə edə bilməyən insanın da danışıqında, həmçinin yazılı nitqində müəyyən intonasiya vardır. Biz ürəyimizdə oxuyan zaman (səssiz oxuda) surətlərin hansı intonasiya ilə danışdığını duyuruq. Nəinki şifahi nitq, hətta intonasiyaca kasıb olan yazılı nitq də insanı yorur, onun məzmununa olan marağı azaldır. Dilin intonasiya vasitələri eyni zamanda həmin dilin ifadə vasitələridir. Həm də bu vasitələr dilin digər ifadə vasitələrindən zəngin və mürəkkəbdir. Nitqin intonasiyası həmişə onun məzmunu ilə bağlı olur. İnsanın əhatə olunduğu varlığa, hadisəyə, müsahibinə müəyyən münasibəti nitqdə intonasiya vasitəsilə ifadə olunur.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir, nitq prosesində rəngarəng mənə çalarlığı kəsb edir. İntonasiya çalarları vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər (məsələn, qorxu, qayğı, qərəz, qəm, çətinlik, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, məyusluq, nigaranlıq, həyəcan, təlaş, həvəs, təntənə, pərtlik, lovğalıq, laqeydlik, sevinc, şübhə, təkəbbür) ifadə olunur. Danışan öz məqsədinə müvafiq olaraq intonasiya çalarlarından bu və ya digərini seçir. Ədəbi tələffüz və intonasiya iki müxtəlif psixoloji hadisə kimi nitqin komponentlərini təşkil edir.

Beləliklə, ifadəli oxuya və danışığa yiyələnmək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək isə insanın mədəni yetkinliyinin meyarlarından sayılır.

Ümumiyyətlə, ifadəlilik nitqin gözəlliyi, nitq seqmenti kimi ruha qida, ağıla kamillik gətirir. Ona görə də şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi sahəsində iş ana dilinin saflığı və inkişafı uğrunda aparılan mübarizənin tərkib hissəsidir. Nitqin ifadəliliyi nitq mədəniyyətinin əsas normalarından biri kimi qəbul edildiyindən onun nəzəri və təcrübi məsələlərindən ibtidai sinif müəllimləri baş çıxarmalı, bu sahədə elmi və metodik səviyyələrini yüksəltmək qayğısına qalmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
2. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986.
3. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər. Bakı: Maarif, 1996.
4. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə ifadəli oxunun təşkili. Bakı, 1984.

Summary

Gültəkin Abdullayeva

The role of speech expressiveness in the formational culture in primary classes

The article deals with speech expressiveness pupils in primary classes. It reveals the development of various forms of oral and written speech, the importance, in the formation of a culture of speech of pupils.

Резюме

Гюльтекин Абдуллаева

Роль выразительности речи в формировании культуры в начальных классах

Статья посвящена выразительности речи учащихся в начальных классах. В ней раскрывается развитие различных форм устной и письменной речи, значение, основные тенденции и последствия выразительного чтения в формировании культуры речи учащихся.

Rəyçilər: ped.f.d.Ş.Nəbiyeva, fil.f.d.Ş.Məmmədova/

Aynurə Əmirova
ADU

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİ

Açar sözlər: *idarəetmə sistemi, təlim fəaliyyəti, səriştə, çalışmalar sistemi, ünsiyyət.*

Keywords: *system of management, educational activity, competence, system of exercises, communication.*

Ключевые слова: *система управления, учебная деятельность, компетенция, система упражнений, общение.*

Ali məktəbdə tədrisin ilkin mərhələsində tələbənin təlim fəaliyyətinin strukturu onun özünü təhsilləndirmə kimi psixoloji əsasda müəyyənləşməlidir. Belə olan halda idarəetmənin özü idarə edən və idarə olunan sistemin qarşılıqlı əlaqəsi kimi çıxış edir, birbaşa və əks-əlaqə ilə bir-birindən asılı olur.

İdarəedici sistem idarə olunan sistemin fəaliyyəti barədə informasiya alır, onu təhlil edir və idarəedici qərar qəbul edir. Həmin qərar idarə olunan sistemə müxtəlif üsullarla ötürülür. Daha sonra həmin qərar əsasında idarəedici sistem öz fəaliyyətini nizamlayır və yenidən idarəedici orqana informasiya göndərir. Bu prosesdə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, hər silsilə iş növü sistemin yeni keyfiyyət almasına yardımçı olmalıdır. Başqa sözlə desək, hər bir fəaliyyət sistemin inkişafına kömək etməlidir. Bu halda hər bir dövrü fəaliyyət idarəetmənin müxtəlif funksiyalarını, idarəetmənin subyekt və obyektlərini hərəkətlərini, əməliyyatlarını yerinə yetirir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması prosesində müxtəlif tip, növ və vasitələrdən istifadə edilməklə nitq fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün kompleks çalışmalar sistemi işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu, ingilis dilinin bir təlim fənni kimi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir [2, 4]. Ona görə də məşğələlərdə yerinə yetirilən kompleks çalışmalar nitq fəaliyyəti mexanizminin idarə olunmasının göstəricisidir.

S.F.Şatilov [7] xarici dillərin tədrisində bir neçə alt sistemi ehtiva edən kompleks sistemin əsas komponentlərini işləyib hazırlamışdır.

Biz də bu fikirdəyik ki, təlim-nitq fəaliyyətinin produktiv nəticəsinin əldə olunması, təlim materiallarının mənimsənməsi əsasında dil səriştəsinin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi çalışmalar sistemi yaradılmalıdır. Metodik ədəbiyyatda çalışmalar adətən təlim vasitəsi kimi təqdim olunur. Çalışmalar real ünsiyyət prosesində istifadə olunan dil materialları əsasında hazırlanır və təqdimat, məşq və tətbiq mərhələlərini əhatə edir.

Çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesində tələbələr əsasən kontekstdən kənar dil materialları üzərində iş aparırlar. Çalışmalar aşağıda göstərilən xarakterdə olur:

a) tanışlıq çalışmaları (oxuyun, oxuyun və dinləyin, tanış olun, aydınlaşdırın, yadda saxlayın və s.);

b) tanışlıq-məşq çalışmaları (yeni sözləri oxuyun, onların mənasını aydınlaşdırın, sözləri tək-tək, birləşmələrdə və cümlələrdə oxuyun; qaydalarla tanış olun; qaydalara əsasən mətnə qrammatik formaları seçin və s.);

c) məşq və məşq-axtarış çalışmaları (mətni oxuyun, verilmiş mövzuya dair qrammatik forma və konstruksiyaları tapın) [6].

İkinci mərhələdə təlim-nitq hərəkətlərinin eksteriorizasiyası üçün çalışmalar təklif olunur. Belə çalışmaları E.İ.Passov şərti-nitq çalışmaları adlandırır [5]. Onlar nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilir. Belə çalışmalar əsasən imitativ, cədvəl, transformasiya və reproduktiv xarakterlidir. Onların əsasını professional-şərti predmetli situasiyalar təşkil edir. Başqa sözlə, həmin situasiyalar peşəyönümlü ünsiyyətin formalaşdırılması üçün zəruridir və mənimsənməli olan dil və nitq materialları əsasında təqdim olunur.

İmitativ çalışmalar təlim-nitq fəaliyyətini düzgün təşkil etməyə kömək edir. Bu növ çalışmalar üçün mətnin müəyyən hissələrində (abzas, paraqraf) müəyyən məzmunu əks etdirən dil vahidlərinin tapılması səciyyəvidir. Cədvəl və transformasiya çalışmaları mətnlərdə lazımi formaların, söz birləşmələrinin, cümlələrin seçilməsi və onların bəzi dəyişikliklərlə nitq prosesinə gətirilməsi, eyni zamanda mətnin başa düşülməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Çalışmaların yerinə yetirilməsi tələbələrədən təlim-nitq fəaliyyəti üçün avtomatlaşdırılmış, davamlı və möhkəm nitq bacarıqları tələb edir.

Xarici ölkələrdə də xarici dildə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə təlimin təşkilinə dair fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələn:

- ESA (*Engage, Study, Activate* ‘Məşğul et, Öyrən, Fəallaşdır’),

- QUE (*Observe, Hypothesise, Experiment* ‘Müşahidə et, Fərziyyə irəli sür, Eksperiment apar’),

- PPP (*Presentation, Practice, Production* – ‘Təqdimat, Məşq, Nəticə’).

Göstərilən yanaşmalardan ikisi (ESA, QUE) tədrisin ilkin mərhələsində tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunmasında və həmin prosesdə onlarda nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasında daha çox istifadə olunur. Məsələn, dərslərdə beyin həmləsi (*Brainstorming*) kimi metodik priyomun tətbiqi bu mərhələdə həyata keçirilir.

Üçüncü yanaşma (PPP) isə nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün həm Qərbdə, həm də Azərbaycanda geniş istifadə olunur.

Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsində tədris burada müəyyənləşdirilmiş dərslilər, dərs vəsaitləri və əlavə materiallar əsasında tərtib olunmuş sillabuslar üzrə həyata keçirilir. Həmin dərs vəsaitlərində materiallar xüsusi bir sistem üzrə deyil, sərbəst şəkildə təqdim olunmuşdur, ona görə də onlar arasında əlaqə yoxdur.

Bizim müəyyənləşdirdiyimiz iş sistemi ümumi prinsiplərə uyğundur və əlavə təlim materialları (qəzet, audio-video, kütləvi informasiya vasitələri, autentik materiallar) əsasında tərtib edilmişdir. Bu zaman əsas diqqət yalnız materialların (tapşırıq və çalışmalar) ardıcıl təqdimatına deyil, həm də onların təqdim olunma

üsullarına yönəldilmişdir. Bəzi hallarda çalışmalar əlavə tapşırıqlarla təmin olunmuşdur. Bu isə yerinə yetiriləcək işlərin metodik sanbalını artırır.

Yuxarıda dediklərimizi ümumiləşdirərək tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması strukturunu bir-birindən asılı olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən blokları əhatə edən sxem halında təqdim edə bilərik.

1. Avtomatlaşdırılmış şüurlu yazı vərdişinin möhkəmləndirilməsi üçün aparılan işlərin əsas növləri və formaları aşağıdakılardır:

- qrammatik təhlil; qrammatik-orfoqrafik tapşırıqlar; çətinləşdirilmiş üzündənköçürmə; eşidib-anlama imlası, mətn(lər)dən seçilərək tərtib edilmiş imla.

- əzbər yazı, çətinləşdirilmiş üzündənköçürmə; eşidib-anlama imlası; Bu zaman eşidib-anlama vərdişi inkişaf etdirilir və görmə və eşitmə yaddaşı məşqlər vasitəsilə möhkəmləndirilir.

2. Nitq bacarıq və vərdişlərinin korrekte edilməsi yönümlü işlərin əsas forma və növləri:

- leksik səviyyə – sözlərin semantik qruplaşdırılması, sinonimlərin seçilməsi, leksik vahidləri mətnin məzmununa və situasiyalara uyğunlaşdırma, ünsiyyət məqamından asılı olaraq leksik vahidlərin işlənmə çalarlarını müəyyənləşdirmə. Belə hallarda leksik biliklərin və vərdişlərin korreksiyası həyata keçirilir.

- nitq səviyyəsi – eşidib-anlama və danışıq bacarıqlarının korreksiyasına yönəlmiş analitik, sintetik və kommunikativ çalışmaların tərtibi.

Öyrədici çalışmaların alt sistemi		
1. Qrammatik bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar	2. Leksik bazanın genişləndirilməsinə yönəlmiş çalışmalar	3. Nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar

1. Birinci növ çalışmalar cədvəl, transformasiya və reproduktiv xarakterli olmaqla bütövlükdə peşəyönümlü təlim situasiyalarına əsaslanır.

2. İkinci növ çalışmalar analitik və reproduktiv xarakterli olmaqla oxu mətnləri (diskurs) və lüğətlə iş prosesinə əsaslanır.

3. Üçüncü növ çalışmalar peşəyönümlü predmetli situasiyaların təşkili prosesində tələbələrin sərbəst fəaliyyətinə əsaslanır və təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə şərtlənir.

Bu növ çalışmaların tərtibi zamanı yalnız tapşırıqların növü deyil, həm də onların təqdim olunma üsulları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu o deməkdir ki, ilk baxışda adi iş üsulu kimi görünən sorğu (sual verilməsi) prosesinin də metodik xüsusiyyətləri vardır.

Tələbələrə təqdim olunan sualları biz iki növ üzrə müəyyənləşdirmişik:

a) *auditoriyaya müraciət*, b) *konkret tələbəyə müraciət*. Müəyyən tələbəyə ünvanlanmış suallar daha səmərəli hesab olunur. Sual verilən tələbə və auditoriya verilən suala necə cavab vermək barədə fikirlərini cəmləşdirə bilirlər.

Bu prosesdə müəllim hər bir tələbənin hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalı, tələbənin cavab verə biləcəyi suallar təqdim etməlidir. Əks halda tələbələrdə ruh düşkünlüyü yaranar və özünə inamı azala bilər.

Sualın forması və tapşırığın növü (məzmunu) tələbəyə stimül verməlidir. Tələbə hazır informasiyanı təqdim etməklə kifayətlənməməli, fikirləşməli, təhlil etməli və variantları düzgün seçməlidir. Bu zaman müəllim hər bir konkret tələbənin imkanlarını nəzərə almalı və tapşırıqlarda müəyyən dəyişikliklər etməlidir. Sual verərkən tələbədən dərhal cavab almağa tələsmək olmaz, ona fikirləşmək, sualın cavabını düzgün tərtib etmək üçün vaxt vermək lazımdır. Psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, xarici dildə verilən suallara düzgün cavab vermək üçün 6 saniyədən 12-15 saniyəyə qədər vaxt lazım olur. Bu zaman müəllimin reaksiyası da mühüm rol oynayır, yəni cavabların düzgün olmadığını dərhal söyləmək o qədər də doğru deyildir. Əvvəlcə tələbənin cavabı təhlil edilə və düzgün olmayan informasiyanı onun yoldaşları müəyyənləşdirilə bilər. Təcrübə göstərir ki, tələbələrin cavablarının düzgün qiymətləndirilməsi müəllim və tələbələr üçün başlıca şərtidir.

Ali məktəblərdə təlim prosesində tələbələrin obyektədən subyektə çevrilmələrində təlim sorğularının vaxtında və səmərəli təşkili mühüm rol oynayır.

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin məhsuldarlığı və onların fəaliyyətinin idarə olunması üçün sərbəst işlərin xüsusi yeri vardır. Həmin işlər aşağıdakılardır:

1. Reproduktiv – məşq xarakterli tapşırıqlar. Bu tapşırıqlar müvafiq nitq vərdişlərinin sərbəst şəkildə möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilir.

2. Yaradıcı xarakterli tapşırıqlar:

- axtarış xarakterli tapşırıqlar (məsələn, müvafiq informasiyanı lüğətdə, dərslikdə, sorğu kitabçasında və ya İnternetdə axtarmaq),

- axtarış-analitik xarakterli tapşırıqlar,

- yaradıcı tapşırıqlar.

Birinci növ tapşırıqlar fərdi xarakter daşıyır, ikinci növ tapşırıqlar isə cütlərlə və ya qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Hər iki halda müəllimin məsləhətçi, kurator, nəzarətədiçi kimi fəaliyyət göstərməsi məsləhətdir. Onun işinin öyrədici xarakteri arxa planda qalır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst işləri bütün tələbələr yerinə yetirməlidir. Hər hansı tələbə bu fəaliyyətdən kənar qalırsa və ya verilən tapşırığı lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmirsə, deməli, onun motivasiyası zəifdir. Birinci kurs tələbələri sərbəst işlərin əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirə bilmədikləri üçün onları ev tapşırığı kimi qiymətləndirirlər.

Sərbəst işlərin təşkilində və yerinə yetirilməsində müəllim düzgün mövqe seçməli, tələbələri bu işə cəlb etməli, əldə olunan nəticələri müzakirə etməlidir. Bu prosesdə tələbələrə maksimum sərbəstlik verilməli, müəllimlər isə bu işə metodik cəhətdən düzgün istiqamət verməlidirlər.

Xarici dili öyrənmə prosesində tələbələrin dil səriştəsinin formalaşdırılmasının əsas vasitələrdən biri testlərdir. Testlərin alt sistemi özündə öyrədici və yoxlayıcı vəzifələr ehtiva edir.

Test nəticələrin xüsusi şkalasını müəyyən edən standart formalı tapşırıqların həllini verən, təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyən edən, şəxsiyyətin əqli inkişaf və başqa xüsusiyyətlərini aşkar edə bilən tapşırıq növüdür [1]. Ənənəvi yoxlama işlərindən fərqli olaraq testlər yüksək səmərəliliyi təmin edir, vaxta qənaət etməyə imkan yaradır və qiymətləndirmənin obyektivliyini təmin edir. Testlər tələbələrin məşq və yoxlama – qiymətləndirmə fəaliyyətlərinin

həyata keçirilməsinə, müəllimlərin isə hər bir fərdin dil materiallarını hansı səviyyədə mənimsəməsinə müəyyən etməsinə imkan yaradır.

Məşq və yoxlama xarakterli testlərin hazırlanması zamanı iki məqama xüsusi fikir vermək lazımdır:

1) testlər tələbələrin təlim tapşırıqlarının yerinə yetirmə səviyyəsini müəyyən etməlidir,

2) testlər tələbələri motivləşdirməli, onları daha yaxşı nəticələr əldə etməyə həvəsləndirməlidir. Məşq xarakterli testlər yerinə yetirilərkən onların açarları və qiymət meyarları əlavə olunmalıdır [3].

Bizim tərtib etdiyimiz tapşırıqlar sistemində testlər birinci mərhələ üçün nəzərdə tutulmuşdur və təlim-nitq tapşırıqlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Bu mərhələdə tələbələrə ayrı-ayrı cümlələri və ya mikromətnləri oxumaq və aşağıdakıları yerinə yetirmək təklif olunur:

a) sözdüzəldici element olan qrammatik formanı (sözü) tapın,

b) boş buraxılmış yerlərə mənaya uyğun söz və ya söz birləşmələri yazın,

c) tanış mətnə məntiqi ardıcılığa əməl etməklə buraxılmış cümlələri daxil edin;

d) sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin düzgün tərcümə edilmiş variantını seçin.

İkinci səviyyədə təklif olunan məşq və yoxlama-qiymətləndirici testlər peşəyönümlü mətnlərdə və situasiyalarda dil materiallarının mənimsənmə səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman tələbələr aşağıdakı iş növlərini yerinə yetirirlər:

a) düzgün/səhv variantı seçin,

b) verilmiş təsvirə uyğun söz müəyyənləşdirin,

c) eyni fikri yeni öyrənilmiş qrammatik forma və ya sözlə (söz birləşməsi) ifadə edin,

d) kontekstə uyğun düzgün söz seçin,

e) sintaktik funksiyalı və kontekst mənalı sözləri cümlələrə daxil edin.

Beləliklə, ali məktəb tələbələrinin ingilis dilini öyrənmə prosesində təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələr onlara lazım olan peşə bacarıq və vərdişlərinə reproduktiv, reproduktiv-produktiv, tədqiqat və yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə yiyələnirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: ИКАР, 2009.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. М.: Просвещение, 1982.
3. Куклина С.С. Учебная деятельность по овладению иноязычным общением и её организационные формы. Киров: ООО Радуга-ПРЕСС, 2013.
4. Лийметс Х.И. Как воспитывается процесс обучения. М.: Знание, 1982.
5. Пассов Е.И. Условно-речевые упражнения для формирования грамматических навыков. М.: Просвещение, 1978.
6. Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке. М., 1980.

7. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л.: Просвещение, 1977.
8. Widdowson Henry. Communication and Community: The Pragmatics of ESP // English for Specific Purposes. 1998, vol.17, No 1, p.3-114.

Summary

Aynura Amirova

System of exercises in managing the process of teaching English to university students

In the methodology of teaching a foreign language, the types, types and means of management of educational activities are realized in the process of interaction between the teacher and the student when performing exercises.

In the methodical literature exercises are usually considered as a means of learning. The teacher uses them, but they are meant for students. Exercises are designed for presentation, training and application of specific language material in speech activity for use in real-life foreign-language communication.

The author has developed a sequence of tasks and exercises on the way they are presented. The exercises themselves were supplied with additional tasks and effectively used them in the process of teaching English.

Резюме

Айнура Амирова

Система упражнений при управлении процессом обучения английскому языку студентов вуза

В методике преподавания иностранного языка типы, виды и средства управления учебной деятельностью реализуются в процессе взаимодействия преподавателя и студента при выполнении упражнений.

В методической литературе упражнения обычно рассматриваются как средство обучения. Их использует преподаватель, но предназначены они для студентов. Упражнения предназначены для презентации, тренировки и применения конкретного языкового материала в речевой деятельности для использования его в реальном иноязычном общении.

Автор разработал последовательность заданий и упражнений по способу их презентации. Сами упражнения снабжались дополнительными заданиями и эффективно использовались в процессе обучения английскому языку.

Rəyçi: ped.e.d., prof. D.İsmayılova.

PERSONALIA

YORULMAZ TƏDQIQATÇI ƏZİZƏ HÜSEYN QIZI HACIYEVA

Azərbaycanda xanım dilçilər arasında zəhmətsevərliyi, qayğıkeşliyi ilə seçilən filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva 1948-ci ildə Ağdam şəhərində anadan olmuşdur. O, 1964-cü ildə Ağdam şəhər 1 saylı məktəbində orta təhsil almış, 1969-cu ildə isə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunu bitirərək “ingilis dili müəllimi” ixtisası almışdır.

Ə.H.Hacıyevanın elmi fəaliyyətini iki dövrə bölmək olar.

Onun yaradıcılığının 1989-cu ildə “Uşaq nitqinin linqvistik təhlili” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi alması ilə başlanmış birinci dövrü “Bağçada ingilis dili” (dərs vəsaiti, 1990), “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı” (dərs vəsaiti, 1992), “Uşaqlara ingilis dili öyrədək” (dərs vəsaiti, 1995), “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün ingilis dili” (dərs vəsaiti, 2003) kimi əsrlərlə daha çox pedaqoji təmayülü ilə əlamətdardır. 1994-cü ildə nəşr etdirdiyi “Uşaq nitqinin linqvistik təhlili” monoqrafiyası isə Ə.Hacıyevanın eyni zamanda öz sırf elmi fəaliyyətini də davam etdirdiyini göstərdi.

Fəaliyyətinin ikinci dövründə də yorulmaz tədqiqatçı bir-birinin ardınca proqramlar, dərs vəsaitləri tərtib etmiş, elmi tədqiqatlarını davam etdirmişdir. O, 2004-cü ildə ildə “İngilis dilinin leksikologiyası fənni üzrə proqram” və “English Phraseology” adlı dərslük (E.Nəcəfov və A.Cəfərov ilə birlikdə), “Lectures on English Lexicology” adlı dərs vəsaiti, 2010-cu ildə “Exercices on English Phraseology” adlı dərs vəsaiti, 2010-cu ildə “Müqayisəli leksikologiya fənni üzrə proqram”, “Contrastive Lexicology” adlı dərslük və 2011-ci ildə “English Lexicology” adlı dərslük hazırlayıb nəşr etdirərək Azərbaycan pedaqoji elmini yeni əsrlərlə zənginləşdirmişdir.

2009-cu ildə Ə.H.Hacıyeva “Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmlər doktoru dərəcəsi almaqla özünü kamil dilçi kimi bir daha təsdiq etdi.

Yaradıcılığının bu dövründə hazırladığı üç monoqrafiya – “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” (2004), “Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr” (2007) və “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları” (2008) Ə.H.Hacıyevanı isdedadlı dilçi kimi elmi ictimaiyyətə daha yaxından tanıtdı.

Ə.Hacıyeva 2012-ci ilə qədər həm də Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Leksikoloji və leksikoqrafik araşdırmalar laboratoriyasının böyük elmi işçisi olmuşdur. Burada işlədiyi müddətdə də o, yaradıcılığını davam etdirərək “Azərbaycanca – ingiliscə alqış və qarğışların müxtəsar lüğəti” (2001), “Azərbaycanca – ingiliscə və ingilicə – Azərbaycanca somatik-frazeoloji birləşmələr lüğəti” (2005), “İngiliscə – Azərbaycanca frazeoloji lüğət” (2006) tərtib etmiş və bununla Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində həmin sahələr üzrə ilk lüğətlərə imza atmışdır.

Prof.Əzizə Hacıyevanın 100-ə yaxın əsəri Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənar – ABŞ, Türkiyə, Qazaxıstan, Rusiya və başqa ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Elmi yaradıcılıqla yanaşı, Əzizə Hacıyeva uzun illər İngilis dilinin leksikologiyası və Müqayisəli leksikologiya fənlərindən mühazirə və seminarlar aparmış, onlarla magistrant və dissertanta rəhbərlik etmiş, fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müəlliflərinə rəsmi opponent olmuşdur.

Əzizə Hacıyeva tələbə və müəllim kollektivi arasında həmişə böyük hörmət və rəğbətlə qarşılır. Azərbaycan Dillər Universitetinin kollektivi görkəmli pedaqoq, alim, professor Əzizə Hacıyevanı 70 illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlb-dən təbrik edir, ona möhkəm can sağlığı, uzun ömür və yeni yaradıcılıq uğurları arzulayır*.

dos. Amil Cəfərov

* P.S. Jurnal çapa hazırlanarkən prof.Ə.Hacıyevanın qəflətən dünyasını dəyişdiyi barədə üzücü bir xəbər aldıq. Onun vəfatı Azərbaycan elmi üçün ağır itki oldu. Lakin prof. Ə.Hacıyeva tanınmış alim, pedaqoq kimi onun tələbələrinin, həmkarlarının, yaxınlarının, Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin xatirəsində əbədi yaşayacaqdır.

ADİL BABAYEV – 80

Ömrünü elmə həsr etmiş əsl alimlər bu adı qazanmağın nə qədər çətin, həm də şərəfli, zəhmətli bir iş olduğunu yaxşı bilirlər. Görünür, alimlər də Allahın xüsusi bacarıq verdiyi insanlar qisminə aiddir. Onlar cəmiyyətə bilik, insanların beynini, şüurunu işıqlandıran nur bəxş edirlər. Məhz belə nurlu, dəyərli alimlərimizdən biri də bütün mənalı ömrünü elmə həsr etmiş görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Jurnalistlər Birliyinin, Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının, AMEA-nın Orfoqrafiya Komissiyasının üzvü, ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri Adil Məhəmməd oğlu Babayevdir. O, şərəfli bir ömür yaşamış, dilçi və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində apardığı tədqiqatlarla filologiya elminə dəyərli töhfələr vermişdir.

A.Babayev 1938-ci ilin aprelinin 28-də Ordubadın Dırnis kəndində anadan olmuşdur. O, orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1962-cı ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin ildən taleyini Azərbaycan Dillər Universiteti ilə bağlamış, A.Babayev bu gün də bu universitetdə işləyir, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik edir.

Adil müəllim 1969-cu ildə namizədlik, 1996-cı ildə filologiya üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun bütün elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları ilə bağlı apardığı elmi tədqiqatlarında, dilçiliyin aktual problemlərindən bəhs edən monoqrafiya və dərs vəsaitlərində öz əksini tapmışdır.

Adil Babayev həm də ədəbiyyatşünaslıq, jurnalistika məsələlərilə, bədii yaradıcılıqla məşğul olur. O, ümumilikdə iyirmi kitabın, iyirmi dörd proqramın, iki yüzə qədər müxtəlif xarakterli məqalənin, ali məktəblər üzrə dörd dərsləyin müəllifidir. Problemlərin mahiyyətinə dərinləndirən nüfuz etməsi, elmi dəqiqliyi və ciddiliyi, elmi həqiqətin müdafiəsində prinsipliliyi və ardıcılığı professor A.Babayevin tədqiqatlarında qırmızı xətlə keçir. O, böyük sayda beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli konfrans, simpozium və sessiyalarda elmi məruzələrlə çıxış etmiş, bu elmi tədbirlərdə Azərbaycan dilçilik elmini ləyaqətlə təmsil etmişdir.

Tələbələrin sevimli müəllimi olan Adil Babayev 12 elmlər namizədinin elmi rəhbəri, 3 elmlər doktorunun məsləhətçisi, alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya yazmış 40 iddiaçının opponenti olmuşdur.

Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” pyesi Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında 2008-ci ildən fasiləsiz oynanır, “Sarı gəlin” pyesi 1989-cu ildən Azərbaycan televiziyasında nümayiş etdirilir və Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuşdur. Onun son əsəri – “Apardı sellər Saranı” pyesi 1918-ci ildə Naxçıvanın Andranikin qoşunlarının törətdiyi qırğından xilas olunmasına həsr edilmişdir.

Geniş yaradıcılıq diapozonuna malik 80 yaşlı alim bu gün də özünün geniş elmi fəaliyyətini yorulmadan davam etdirir.

Azərbaycan Dillər Universitetinin kollektivi adından hörmətli professor Adil Babayevi təbrik edir, ona möhkəm sağlamlıq, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzu edirik!

Redaksiyadan

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Аминат Акбулатова (АУЯ) ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ НЕСТАНДАРТНОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	3
Айтен Рзаева (АУЯ) ПОЛИТИЧЕСКИЙ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДИСКУРСЫ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ	16
Elmira Əliyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ABREVIATURALARIN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	20
Fikrət Həsənov (UNEC) MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ <i>TÊTE</i> VƏ <i>OEİL</i> KOMPONENTLİ SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	24
Günay Qarayeva (ADU) DANIŞIQ AKTINDA PREDİKATİVLİYİN ROLU	28
Könül Məmmədova (ADU) DEONİMİZASİYA LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ	32
Aygün Xəlilova (ADU) MƏTNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SƏTİRALTİ VƏ SƏTİRÜSTÜ MƏNANIN VERİLMƏSİ YOLLARI (I MƏQALƏ).....	37
Эльвира Иманова (АУЯ) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОРТФОЛИО НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПЕРЕВОДУ	41
Ülkər Cəfərova (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏRİN EKVİVALENTLİYİ	47
Sabir Əliyev (ADU) “AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ” DƏRSLİYİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR ...	51
Şahnaz Əsədova (ADU) İNGİLİSDİLLİ LƏTİFƏLƏRDƏ KALAMBURUN ÜSLUBİ FUNKSİYASI	55
Амина Сафарзаде (АУЯ) ИЗМЕНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	59
Aygün Rəhimova (ADU) DANIŞANIN BİLDİRDİYİ MƏNA VƏ ƏMƏKDAŞLIQ PRİNSİPİ	64

ƏDƏBİYYAT

Лейла Мирзоева (БСУ) ОРАТОРСТВО – ВЕРНЫЙ ПУТЬ К УСПЕХУ (ОБРАЗ ЮЛИЯ ЦЕЗАРЯ В “ИЗБРАННЫХ ЖИЗНЕОПИСАНИЯХ” ПЛУТАРХА)	69
---	----

Nurlanə Mustafayeva (ADU) MƏHMƏT FUAD KÖPRÜLÜ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	74
Sərhan Xavəri (AMEA-nın Folklor İnstitutu) FOLKLORUN FUNKSIONAL STRUKTURU KONTEKSTUALİZM MÜSTƏVİSİNDƏ	81
Sevinc Əliyeva (ADPU-nın Şəki filialı) BERNARD ŞOU VƏ ONUN İNTELLEKTUAL DRAMLARI	88
Меганет Алиева (БСУ) “ПАСТУХ И ПАСТУШКА” В.П.АСТАФЬЕВА: ОСОБЕННОСТИ ЖАНРОВОЙ СТРУКТУРЫ.....	92
Ульвия Аллазова (Западный Университет) КОМПОЗИЦИЯ И СЮЖЕТ В РОМАНЕ ГРЕМА ГРИНА “СИЛА И СЛАВА”	99
Nigar Qarayeva (ADU) AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA BİTNİK CƏRƏYANI VƏ ONUN NÜMAYƏNDƏLƏRİ	105

PEDAQQOĞİKA VƏ METODİKA

Əmralı Şirəliyev, Əsmər Kərimova (ADU) İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN ROLU	109
Tamilla Vahabova (ADPU) XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏQLİ TƏRBİYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN ROLU	115
Gültəkin Abdullayeva (ADPU) İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İFADƏLİLİYİN ROLU	121
Aynurə Əmirova (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİ ...	125

PERSONALİA

YORULMAZ TƏDQİQATÇI ƏZİZƏ HÜSEYN QIZI HACIYEVA.....	131
ADİL BABAYEV – 80.....	133

“MTM-Innovation” MMC

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2018.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 17,5 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Elmi məqalələrə qoyulan tələblər

“Dil və ədəbiyyat” jurnalında dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompyuterdə yığılmış formada (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

* Açar sözlər üç dildə (3-5 söz, məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə tərtib olunmalıdır.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, 119].)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, o halda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nin tələblərinə uyğun şəkildə göstərilir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il. Məsələn:

Abbasov E.Ə. Mətnin lingvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələr:

Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn:

İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

* Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılmış məqalələrə Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılmış məqalələrə isə Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in adı tam göstərilməlidir.

* Məqalələr elektron versiyada da təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin 2 rəy (daxili və kənar) verməsi və müvafiq kafedranın iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və ədəbiyyat” jurnalının məqalələrin toplanmasından asılı olaraq 4-6 nömrəsi nəşr olunur.